

**M.S.Sobirjonova
M.J.Isroilova**

TILSHUNOSLIK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

M.S. SOBIRJONOVA, M. J. ISROILOVA

TILSHUNOSLIK
(O'quv q'ollanma)

Denov-2026

UO'K: 81(075.8)
KBK: 81.0673

M.S. Sobirjonova, M. J. Isroilova Tilshunoslik [Matn] O'quv q'ollanma -
"Innovative Publication" nashriyoti, - Termiz 2026-y. 152 b.

Mazkur "Tilshunoslik" nomli o'quv qo'llanma filologiya va pedagogika yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalarga mo'ljallangan bo'lib, unda tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, nazariy masalalari va terminologik apparati tizimli ravishda yoritilgan. O'quv qo'llanma, avvalo, bakalavriat bosqichida tahsil olayotgan O'zbek tili va adabiyoti, Chet tillari (ingliz, fransuz, rus va boshqa tillar), Amaliy va nazariy tilshunoslik, Pedagogika (til va adabiyot o'qituvchiligi) yo'nalishlarda ta'lim oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan. Shuningdek, qo'llanma magistrantlar, doktorantlar hamda tilshunoslik fanining nazariy asoslarini mustahkamlashni istagan til o'qituvchilari uchun ham yordamchi manba sifatida xizmat qilishi mumkin. Qo'llanma tilshunoslikka oid boshlang'ich bilimlarni shakllantirish, talabalarning ilmiy fikrlash doirasini kengaytirish hamda keyingi maxsus lingvistik fanlarni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan nazariy tayanchni yaratishga qaratilgan.

Mas'ul muharrir:
O. Nizomiddinov

Taqrizchilar:

Nasrullayeva G. - Filologiya fanlari doktori (DSc), Denov tadirkorlik va pedagogika instituti Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslar kafedrasini v.b. professori

Imomova U. - f.f.f.d (PhD), Termiz davlat universiteti Roman-german tillari kafedrasini mudiri, dotsent

O'quv q'ollanma Denov tadirkorlik va pedagogika institutining Xorijiy til va adabiyoti yuqori kurslar kafedrasini 2026-yil 15-yanvardagi 5-sonli bayonnomasi qarori, Institut Ilmiy kengashining 2026-yil 18-martidagi 7-sonli bayonnomasi qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-5265-1-0

© M.S. Sobirjonova, M. J. Isroilova,
© "Innovative Publication" nashriyoti, 2026-y.

Kirish

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u tafakkur, madaniyat va kommunikatsiyaning uzviy birligi sifatida namoyon bo'ladi. Til orqali inson atrof-muhitni anglaydi, ijtimoiy tajribani avlodlar avlodga uzatadi hamda jamiyatdagi munosabatlarni tartibga soladi. Shu bois til masalasi qadimdan falsafa, mantiq, psixologiya va madaniyatshunoslik bilan uzviy bog'liq holda o'rganilib kelinmoqda. Tilning mohiyati, kelib chiqishi, tuzilishi va funksiyalarini ilmiy asosda tadqiq etish esa tilshunoslik fanining asosiy vazifasini tashkil etadi.

Tilshunoslik fanining shakllanishi va rivojlanishi inson tafakkuri taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Antik davrda til masalalari Platon va Aristotel asarlarida falsafiy nuqtai nazardan yoritilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda grammatik an'analarga asosida rivoj topdi. Yevropa tilshunosligida XVIII-XIX asrlarda qiyosiy-tarixiy metodning shakllanishi tilshunoslikni mustaqil fan sifatida qaror topishiga zamin yaratdi. F. Bopp, R. Rask, Ya. Grimm kabi olimlarning ishlari til taraqqiyotining tarixiy qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qildi.

XX asr boshlarida tilshunoslik fanida tub burilish yuz berdi. Shveysariyalik olim Ferdinand de Sossyur tomonidan ilgari surilgan *til va nutq, sinxroniya va diaxroniya, belgi va ma'no* haqidagi qarashlar zamonaviy lingvistikaning metodologik asosiga aylandi. F. Sossyur tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, tilshunoslikni ijtimoiy fanlar qatoriga olib chiqdi. Uning g'oyalari strukturalizm, keyinchalik esa funksional va kognitiv lingvistika yo'nalishlarining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Amerika tilshunosligida Leonard Blumfeld, Edvard Sapir, keyinchalik Noam Chomsky ishlari tilshunoslikning nazariy doirasini kengaytirdi. Xususan, Chomskyning generativ grammatika nazariyasi tilni inson ongiga xos biologik qobiliyat sifatida talqin qilishga asos bo'ldi. Bu qarashlar til va tafakkur munosabatini yangicha yondashuv asosida tahlil qilish imkonini berdi.

Zamonaviy jahon tilshunosligida til nafaqat struktur birliklar tizimi, balki kommunikativ, kognitiv va madaniy hodisa sifatida ham o'rganilmoqda. Pragmatika, diskurs tahlili, sotsiolingvistika, psixolingvistika, kognitiv lingvistika kabi

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 39625

yo'nalishlarning rivoji tilshunoslik fanining ko'p qirrali va integrativ xususiyatini yaqqol namoyon etmoqda.

MDH davlatlari tilshunosligida ham XX asr davomida muhim ilmiy maktablar shakllandi. Rus tilshunosligida L. V. Shcherba, V. V. Vinogradov, A. A. Reformatskiy, R. A. Budagov kabi olimlar til nazariyasining rivojiga salmoqli hissa qo'shdilar. Xususan, Shcherbaning til tizimi va nutq faoliyati haqidagi qarashlari, Vinogradovning funksional-stilistik tadqiqotlari bugungi tilshunoslik uchun ham dolzarb hisoblanadi.

Sobiq ittifoq davrida yaratilgan ilmiy meros o'zbek tilshunosligining shakllanishi va rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. O'zbek tilshunosligi XX asr boshlaridan boshlab mustaqil fan sifatida rivojlandi. Fitrat, Abdulla Avloniy kabi ma'rifatparvar olimlarning til haqidagi qarashlari keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy zamin bo'lib xizmat qildi.

Keyingi davrlarda G. Abdurahmonov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, R. Sayfullayeva, E. Begmatov, Sh. Safarov, kabi yetuk olimlar tomonidan o'zbek tilining fonetikasi, leksikologiyasi, grammatikasi, stilistikasi va umumiy tilshunoslik masalalari chuqur tadqiq qilindi. Ushbu tadqiqotlar o'zbek tilshunosligining nazariy va amaliy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida tilni tizimli-funksional, antropotsentrik va diskursiv yondashuvlar asosida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu esa talabalardan tilshunoslik fanining nazariy asoslarini puxta egallashni talab etadi. Ayniqsa, "Tilshunoslik" fani keyingi maxsus lingvistik fanlarni o'zlashtirish uchun metodologik poydevor vazifasini bajaradi. Mazkur o'quv qo'llanma aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib yaratilgan bo'lib, Filologiya va tillarni o'qitish ta'lim yo'nalishi talabalari uchun jami 120 soat (auditoriya mashg'ulotlari 60 soat, jumladan, ma'ruza 30 soat, seminar 30 soat; mustaqil ta'lim 60 soat)dan iborat bo'lib, unda tilshunoslik fanining predmet va obyekti, asosiy tushunchalari, metodlari va yo'nalishlari izchil yoritilgan. Qo'llanmada tilning ijtimoiy mohiyati, til va nutq munosabati, til birliklari va sathlari, tilshunoslikning asosiy bo'limlari haqida umumlashgan nazariy qarashlar berilgan.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida amal qilayotgan davlat ta'lim standartlari va fan dasturlariga muvofiq ishlab chiqilgan. Unda materiallar ilmiylik, izchillik va tushunarlilik tamoyillari asosida bayon etilgan bo'lib, talabalarning mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil

11-martdagi 139-son "O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyoti strategiyasi to'g'risida, 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida", 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, O'zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi 610-son "Ta'lim muassasalarida chet tillarini o'qitish sifatini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning malakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarida faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlar va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilangan vazifalarni oshirishda bundan tashqari, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarda ko'zda tutilgan belgilab berilgan vazifalarning ijrosini ta'minlashda muayyan darajada hissa qo'shadi va filologiya va pedagogika yo'nalishlarida tahsil olayotgan bakalavriat talabalari, shuningdek, magistrantlar va tilshunoslik fanining nazariy masalalariga qiziqqan o'qituvchilar uchun mo'ljallangan. Qo'llanma tilshunoslik fanining umumiy nazariy masalalarini o'zlashtirishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi ko'zda tutilgan.

Tilshunoslik - tilni ijtimoiy hodisa sifatida, uning mohiyati, tuzilishi, funksiyalari va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan fan hisoblanadi. Tilshunoslik fani tilni nafaqat muloqot vositasi, balki jamiyat taraqqiyoti, inson tafakkuri va madaniyat bilan uzviy bog'liq murakkab tizim sifatida tadqiq etadi. Shu bois mazkur fan filologik bilimlar tizimida alohida o'rin egallaydi hamda tilga oid barcha maxsus fanlar uchun nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi. Tilshunoslik fanining predmeti tilning kelib chiqishi, ijtimoiy tabiati, struktur tuzilishi, funksional xususiyatlari hamda tarixiy taraqqiyot jarayonidir. Fanning obyekti esa tabiiy inson tillari bo'lib, ular muayyan jamiyat doirasida shakllangan va rivojlangan muloqot tizimlari sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunoslik til

birliklarini alohida-alohida emas, balki o'zaro bog'liq va tizimli holatda o'rganishni taqozo etadi.

Tilning ijtimoiy mohiyati masalasi tilshunoslik nazariyasining muhim asoslaridan biridir. Til jamiyatdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi, u ijtimoiy ehtiyoj mahsuli sifatida shakllanadi va rivojlanadi. Til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa vositasi bo'lish bilan birga, ijtimoiy tajriba va madaniy qadriyatlarini saqlash hamda avloddan-avlodga yetkazish vazifasini ham bajaradi. Shu ma'noda til jamiyat hayotining barcha sohalari bilan uzviy aloqadordir.

Til va tafakkur munosabati ham tilshunoslik fanining markaziy nazariy masalalaridan hisoblanadi. Til inson tafakkurining ifodalanish vositasi bo'lib, tafakkur esa til orqali shakllanadi va rivojlanadi. Ularning o'zaro munosabati masalasi turli ilmiy maktablar doirasida turlicha talqin qilingan bo'lsa-da, zamonaviy tilshunoslikda til va tafakkur bir-birini to'ldiruvchi hodisalar sifatida qaraladi. Bu yondashuv tilni antropotsentrik nuqtai nazardan o'rganishga imkon yaratadi. Tilshunoslik fanining umumiy nazariy asoslaridan yana biri til va nutq munosabati masalasidir. Til - jamiyatga xos bo'lgan umumiy belgilar tizimi, nutq esa shu tizimning individual va konkret namoyon bo'lish shaklidir. Til nisbatan barqaror bo'lsa, nutq o'zgaruvchan va vaziyatga bog'liqdir. Ushbu farqlash tilshunoslikda struktur va funksional tahlilni amalga oshirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Til tizimli hodisa sifatida o'zaro bog'liq birliklar majmuasidan iboratdir. Til birliklari muayyan sathlar bo'yicha tashkil topgan bo'lib, ular fonetik, leksik va grammatik sathlarni o'z ichiga oladi. Har bir sath o'ziga xos birliklar va qonuniyatlarga ega bo'lsa-da, ular o'zaro uzviy bog'liq holda faoliyat ko'rsatadi. Til tizimini sathlar asosida o'rganish tilshunoslikning muhim nazariy tamoyillaridan biridir.

Tilshunoslik fanining nazariy asoslari tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishni ham o'z ichiga oladi. Til doimiy harakat va rivojlanishda bo'lgan hodisa bo'lib, uning o'zgarishi ichki va tashqi omillar ta'sirida yuz beradi. Ichki omillarga til tizimidagi qonuniy o'zgarishlar kirs, tashqi omillarga ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlar ta'siri kiradi. Ushbu yondashuv tilshunoslikda diaxron tahlilning ahamiyatini belgilaydi. Tilshunoslikda qo'llaniladigan metodlar ham fanning nazariy asoslarini tashkil etadi. Tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, struktur, funksional, statistik va diskursiv tahlil metodlari til hodisalarini har tomonlama o'rganish imkonini beradi. Zamonaviy tilshunoslikda integrativ yondashuv ustun bo'lib, turli metodlarning uyg'unligi tilni chuqurroq anglashga xizmat

qiladi.

Tilshunoslik fanining umumiy nazariy asoslari tilning funksiyalarini aniqlash bilan ham bog'liqdir. Til kommunikativ, nominativ, kognitiv, ekspressiv va kumulyativ funksiyalarni bajaradi. Bu funksiyalar tilning jamiyatdagi o'rini belgilashga hamda uning ko'p qirrali mohiyatini ochib berishga yordam beradi, fanining umumiy nazariy asoslari tilni ijtimoiy, tizimli va funksional hodisa sifatida tushunishga asoslanadi. Mazkur fan talabalarda lingvistik tafakkurni shakllantiradi, til hodisalarini ilmiy tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda keyingi maxsus tilshunoslik fanlarini o'zlashtirish uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi.

1- Dars.

Tilshunoslik fanining predmeti, obyekt va vazifalari

Reja:

1. **Tilshunoslik fanining shakllanishi va umumiy tavsifi**
(*Tilshunoslik fanining paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari va boshqa fanlar tizimidagi o'rni*).
2. **Tilshunoslik fanining predmeti** (*Tilning mohiyati, tuzilishi, funktsiyalari hamda til hodisalarining nazariy jihatdan o'rganilishi*).
3. **Tilshunoslik fanining obyekti** (*Tabiiy tillar, ularning strukturaviy birliklari (fonema, morfema, so'z, gap) va tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi xususiyatlari*).
4. **Tilshunoslik fanining asosiy vazifalari** (*Til haqidagi umumiy nazariy tushunchalarni shakllantirish, lingvistik terminologiyani o'rgatish, keyingi maxsus fanlar uchun nazariy asos yaratish*).
5. **Tilshunoslik fanining ta'limiy va ilmiy ahamiyati** (*Filolog mutaxassislarni tayyorlashdagi roli, talabalarda lingvistik tafakkurni shakllantirishdagi ahamiyati*).

1. Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u tafakkur, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar bilan uzviy bog'liqdir. Til orqali inson o'z fikrini ifodalaydi, bilimlarni avloddan avlodga yetkazadi, jamiyatda o'zaro muloqotni amalga oshiradi. Ana shu murakkab va ko'p qirrali hodisani ilmiy asosda o'rganish zarurati **tilshunoslik** fanining vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Tilshunoslik tilni tizimli, tarixiy va funksional jihatdan o'rganadigan mustaqil fan sifatida shakllanib, bugungi kunda ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida muhim o'rin egallaydi.

Tilshunoslik fanining ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Dastlab til haqidagi tasavvurlar falsafa, mantiq va ritorika doirasida shakllangan. Qadimgi Sharq va G'arb sivilizatsiyalarida tilga bo'lgan qiziqish asosan amaliy ehtiyojlar - diniy matnlarni to'g'ri talqin qilish, huquqiy hujjatlarni rasmiylashtirish, notiqlik san'atini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan. Qadimgi davrda til hodisalari mustaqil fan sifatida emas, balki falsafaning tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat, so'z va ma'no masalalari ko'proq mantiqiy va gnoseologik nuqtayi nazaridan izohlangan. Shu bois ilk tilshunoslik qarashlari ko'proq normativ va tavsifiy xarakterga ega bo'lib, grammatik qoidalarni belgilashga yo'naltirilgan edi.

O'rta asrlarda tilshunoslik diniy-ma'rifiy ehtiyojlar ta'sirida rivojlandi.

Muqaddas deb hisoblangan diniy matnlarni tushunish va sharhlash jarayonida fonetika, grammatika va leksikaga oid dastlabki tizimli bilimlar shakllandi. Bu davrda til asosan yozma shaklda, normativ jihatdan o'rganildi. Tilshunoslik fanining taraqqiyoti bir necha asosiy bosqichlar orqali amalga oshgan bo'lib, har bir bosqichda tilga yondashuv usullari va tadqiqot obyektlari kengayib borgan.

Dastlabki bosqich tilshunoslar tomonidan an'anaviy(klassik) tilshunoslik deb nomlangan. Bu bosqichda til asosan grammatik tizim sifatida qaralgan. Tadqiqotlar fonetika, morfologiya va sintaksis doirasida olib borilgan bo'lib, asosiy e'tibor til birliklarini tasniflash va normativ qoidalarni ishlab chiqishga qaratilgan. Tilshunoslikning bu bosqichi ko'proq tavsifiy xarakterga ega bo'lib, tilning ijtimoiy va kommunikativ jihatlarini yetarlicha hisobga olinmagan.

Tarixiy-qiyosiy tilshunoslik deb nomlanuvchi ikkinchi bosqich XIX asr tilshunoslik fanida tub buriilish yuz berdi. Bu davrda tillarni qiyosiy asosda o'rganish, ularning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar kuchaydi. Tillar o'rtasidagi genetik aloqalar, umumiy ildizlar va tarixiy o'zgarishlar ilmiy asosda tahlil qilina boshlandi. Natijada tilshunoslik mustaqil ilmiy metodologiyaga ega bo'lgan fan sifatida shakllandi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv tilni doimiy harakatdagi tizim sifatida talqin qildi va til taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Bu bosqich tilshunoslik fanining ilmiylik darajasini sezilarli darajada oshirdi.

Strukturaviy tilshunoslik esa XX asr boshlarida tilni yaxlit tizim sifatida o'rganishga asoslangan strukturaviy yondashuvlarning yuzaga kelishi bilan bog'liqdir. Bu yo'nalishda til birliklari o'zaro munosabatda bo'lgan elementlar majmui sifatida qaraldi. Tilning ichki tuzilishi, birliklararo oppozitsiyalar va tizimlilik asosiy tadqiqot obyekti bo'ldi.

Strukturaviy tilshunoslik tilni sinxron holatda o'rganishga alohida e'tibor qaratib, til tizimini aniq modellar asosida tavsiflash imkonini berdi. Bu yondashuv zamonaviy tilshunoslikning ko'plab yo'nalishlari uchun metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Hozirgi davr Zamonviy(antroposentrik) tilshunosligi inson omilini markazga qo'ygan holda rivojlanmoqda. Til endilikda faqat tizim sifatida emas, balki nutqiy faoliyat, kommunikativ jarayon va madaniy hodisa sifatida o'rganilmoqda. Pragmatika, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika, diskurs tahlili kabi yo'nalishlar tilshunoslik fanining predmet doirasini kengaytirdi. Bu bosqichda til va tafakkur, til va jamiyat, til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatlar kompleks tarzda tahlil

qilinmoqda. Natijada tilshunoslik fanining amaliy ahamiyati ham ortib bormoqda.

Tilshunoslik - tilning kelib chiqishi, tuzilishi, funksiyalari va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Uning asosiy predmeti til bo'lsa, obyekt esa tabiiy tillar va ularning birliklaridir. Tilshunoslik nazariy va amaliy yo'nalishlarni o'z ichiga olgan holda, umumiy va xususiy tarmoqlarga bo'linadi. Umumiy tilshunoslik tilga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlarini o'rgansa, xususiy tilshunoslik muayyan til yoki tillar guruhini tadqiq etadi. Bundan tashqari, nazariy tilshunoslik til hodisalarini tushuntirishga yo'naltirilgan bo'lsa, amaliy tilshunoslik tilni o'qitish, tarjima, leksikografiya kabi sohalar bilan shug'ullanadi.

Tilshunoslik gumanitar fanlar tizimida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. U falsafa, mantiq, psixologiya, sotsiologiya, adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Til tafakkur bilan bog'liq bo'lgani sababli psixologiya bilan, jamiyatda amal qilgani bois sotsiologiya bilan, madaniyatni aks ettirgani uchun esa madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog'langan. Shuningdek, zamonaviy bosqichda tilshunoslik axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt va kommunikatsiya nazariyalari bilan ham yaqin aloqada rivojlanmoqda. Bu holat tilshunoslik fanining interdiscipliner xususiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Bir so'z bilan aytganda, tilshunoslik fani uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan, metodologik jihatdan boyigan va predmet doirasi kengaygan mustaqil fan hisoblanadi. Uning rivojlanish bosqichlari tilga bo'lgan ilmiy yondashuvlarning takomillashib borishini aks ettiradi. Bugungi kunda tilshunoslik nafaqat til tizimini, balki inson, jamiyat va madaniyat bilan bog'liq murakkab jarayonlarni ham o'rganadigan fundamental fan sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

2. Har qanday fan o'zining **predmetiga** ega. Predmet fan nimani, qaysi jihatdan va qanday yondashuv asosida o'rganishini ifodalaydi. "Tilshunoslik" fanining predmeti til haqidagi eng umumiy va fundamental bilimlarni qamrab oladi. Ushbu fan tilning mohiyati, ichki tuzilishi, ijtimoiy va kommunikativ funksiyalari hamda til hodisalarining nazariy asoslarini yoritishga xizmat qiladi. "Tilshunoslik" fani maxsus tilshunoslik fanlari (fonetika, leksikologiya, grammatika va boshqalar) uchun nazariy poydevor vazifasini bajaradi. Shu bois uning predmeti tilni alohida faktlar yig'indisi sifatida emas, balki murakkab va yaxlit tizim sifatida o'rganishni nazarda tutadi.

Tilshunoslik fanining predmeti - **til** va **til hodisalarini** umumiy, nazariy va metodologik jihatdan o'rganishdir. Bu fan alohida bir tilni emas,

balki barcha tillarga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlarni tahlil qiladi. Mazkur fan tilning kelib chiqishi va mohiyati, til va jamiyat munosabati, tilning ichki tuzilishi, til birliklarining o'zaro aloqasi, tilning asosiy funksiyalari, til hodisalarining ilmiy talqini va tushuntirilishi masalalarini o'z ichiga oladi. Shu jihatdan "Tilshunoslik" fani umumiy tilshunoslikning asosiy bo'limi hisoblanadi va nazariy xarakterga ega. Til - insoniyat jamiyatida shakllangan **ijtimoiy hodisadir**. U insonlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi eng muhim vosita hisoblanadi. Til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrning moddiy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Tilning mohiyati quyidagi jihatlar bilan belgilanadi:

1) til inson ongida shakllanadi, ammo individual emas, **ijtimoiy** xarakterga ega;

2) til jamiyatdan tashqarida mavjud bo'la olmaydi;

3) til tarixiy hodisa bo'lib, doimiy rivojlanib boradi;

4) til belgilar tizimi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Til belgilar tizimi bo'lib, unda shakl (tovush yoki grafik ko'rinish) va mazmun (ma'no) o'zaro uzviy bog'langan. Shu sababli til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyat va ijtimoiy tajriba saqlovchisi hamdir. Til murakkab **tizimli tuzilmaga** ega bo'lib, uning barcha birliklari o'zaro bog'liq holda faoliyat ko'rsatadi. Tilning tuzilishi ko'p bosqichli bo'lib, har bir bosqich o'ziga xos birliklardan tashkil topadi. Til tuzilishining asosiy sathlari quyidagilardan iborat:

fonetik sath (tovushlar tizimi);

leksik sath (so'zlar va ularning ma'nolari); grammatik sath (so'z shakllari va gap tuzilishi).

Bu sathlar o'zaro aloqada bo'lib, tilni yaxlit tizim sifatida tashkil etadi. Bir sathdagi o'zgarish boshqa sathlarga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois tilshunoslikka kirish fanida tilning tizimliliigi muhim nazariy tushuncha sifatida talqin qilinadi. Tilning tuzilishini o'rganish orqali til birliklarining vazifasi, o'zaro munosabati va ishlash mexanizmi aniqlanadi. Til jamiyatda bir qator muhim funksiyalarni bajaradi. Tilshunoslikka kirish fanida bu funksiyalar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tilning asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

kommunikativ funksiya - odamlar o'rtasida aloqa vositasi bo'lish;

kognitiv funksiya - tafakkur va bilish jarayonini ifodalash;

nominativ funksiya - narsa va hodisalarga nom berish;

ekspressiv funksiya - hissiyot va munosabatlarni ifodalash;

madaniy funksiya - milliy madaniyat va qadriyatlarini saqlash.

Bu funksiyalar tilning jamiyat hayotidagi o'rini belgilaydi va uni

boshqa belgilar tizimlaridan farqlaydi. Tilshunoslikka kirish fanida til hodisalari empirik kuzatuv bilanгина cheklanib qolmay, nazariy jihatdan umumlashtiriladi. Til faktlari asosida qonuniyatlar aniqlanadi, tushunchalar va kategoriyalar ishlab chiqiladi. Nazariy tahlil til hodisalarini tasniflash, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash, til rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini belgilash va tilga oid ilmiy terminologiyani shakllantirish kabilarni o'z ichiga oladi. Shu orqali tilshunoslikka kirish fani talabalarida ilmiy fikrlash va nazariy tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi.

3. Ilmiy adabiyotlarda obyekt fan tomonidan o'rganiladigan real hodisa sifatida talqin qilinadi. Tilshunoslikka kirish fanining obyekt - inson jamiyatida mavjud bo'lgan tabiiy tillardir. Bu tillar tarixan shakllangan, ijtimoiy ehtiyojlar asosida rivojlangan va muloqotni ta'minlovchi belgilar tizimi sifatida faoliyat ko'rsatadi. A. A. Reformatskiy tilshunoslik obyekt sifatida "inson nutq faoliyatida amal qiluvchi til tizimi"ni ko'rsatadi va tilshunoslik sun'iy yoki individual belgilarni emas, aynan jamiyat tomonidan qabul qilingan tillarni o'rganishini ta'kidlaydi. Demak, tilshunoslikning obyekt individual nutq emas, balki nutq asosida shakllangan umumiy til tizimidir.

Tilshunoslik fanining obyekt sifatida *tabiiy tillar* e'tirof etiladi. Tabiiy tillar - bu tarixiy taraqqiyot jarayonida vujudga kelgan, jamiyat a'zolari tomonidan muloqot vositasi sifatida qo'llanadigan tillardir. Ular sun'iy tillardan (masalan, formal mantiq tillari yoki dasturlash tillari) farq qiladi. F. de Sossyur tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilib, uni alohida shaxs ixtiyoriga bo'ysunmaydigan, balki jamiyat tomonidan shakllantirilgan tizim deb hisoblaydi. Bu yondashuvga ko'ra, tilshunoslik obyekt individual nutqiy aktlar emas, balki jamiyat xotirasida mustahkamlangan til tizimidir. Tabiiy tillarning obyekt sifatida tan olinishiga sabab, ular tarixiy taraqqiyot mahsuli, jamiyat tomonidan me'yorlashtirilgan va avlodlar avlodga uzatilib muloqotning universal vositasiga aylanganligi bilan bog'liq. Shu sababli tilshunoslik fanida tabiiy tillar markaziy obyekt sifatida qaraladi.

Til murakkab va ko'p bosqichli tizim bo'lib, u bir-biri bilan uzviy bog'langan strukturaviy birliklardan tashkil topadi. Tilshunoslikka kirish fanining obyekt nafaqat tilning o'zi, balki uning asosiy birliklari hamdir. Jumladan, fonema tilning eng kichik ma'no farqlovchi birligi hisoblanadi. Fonema alohida holda ma'noga ega bo'lmasa-da, so'z va morfemalarning farqlanishini ta'minlaydi. Strukturaviy tilshunoslikda fonema til tizimining asosiy elementi sifatida talqin qilinadi. Morfema ma'noli eng kichik til

birligi bo'lib, so'z tarkibida grammatik yoki leksik ma'no ifodalaydi. Morfemalar orqali tilning grammatik qurilishi va so'z yasash jarayonlari amalga oshadi. So'z - til tizimining markaziy birligi bo'lib, u nominativ funktsiya bajaradi, ya'ni narsa va hodisalarni nomlaydi. So'z leksik va grammatik ma'noni o'zida mujassamlashtirgan birlik sifatida tilshunoslik tadqiqotlarining muhim obyektidir. Gap - tilning eng yirik strukturaviy birligi bo'lib, tugallangan fikrni ifodalaydi. Gap orqali tilning kommunikativ vazifasi to'liq namoyon bo'ladi. Shu bois gap tilshunoslikda sintaktik tahlilning asosiy obyekt hisoblanadi. Bu birliklarning mavjudligi va o'zaro bog'liqligi tilning tizimligini ilmiy asosda isbotlaydi.

Tilshunoslik fanining obyekt sifatida til ijtimoiy hodisa ekanligi alohida ta'kidlanadi. Til jamiyatda vujudga keladi, jamiyat ehtiyojlari asosida rivojlanadi va jamiyat a'zolari tomonidan qo'llanadi. O. S. Axmanova tilni "ijtimoiy aloqalarni amalga oshiruvchi va jamiyat xotirasini saqlovchi belgilar tizimi" sifatida ta'riflaydi. Bu ta'rif tilning individual emas, balki ijtimoiy xarakterga ega ekanini ko'rsatadi. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi til jamiyatdan tashqarida mavjud bo'la olmasligida, til me'yorlari jamiyat tomonidan belgilanishida, til tarixiy taraqqiyot jarayonida o'zgarib borishi va til ijtimoiy ongning shakllanishida ishtirok etishi bilan isbotlanadi. Shu sababli tilshunoslik fanining obyekt sifatida tilni jamiyatdan ajratib o'rganish mumkin emas. Tilshunoslik tarixida til obyekt turlicha talqin qilingan bo'lsa-da, zamonaviy tilshunoslikda quyidagi xulosalar ilmiy asoslangan:

- 1) til - tabiiy va ijtimoiy hodisa;
- 2) til - belgilar tizimi;
- 3) til - strukturaviy birliklardan tashkil topgan yaxlit tizim;
- 4) til - tarixiy rivojlanishga ega bo'lgan hodisa.

Bu xulosalar ko'plab tilshunos olimlar tomonidan empirik tadqiqotlar va nazariy umumlashtirishlar asosida isbotlangan bo'lib, tilshunoslikka kirish fanining obyektini aniq belgilab beradi. Bir so'z aytganda aytganda, tilshunoslikka kirish fanining obyekt - tabiiy tillar va ularning strukturaviy birliklari bo'lib, til ijtimoiy hodisa sifatida kompleks tarzda o'rganiladi. Fonema, morfema, so'z va gap til tizimining asosiy birliklari sifatida ilmiy jihatdan asoslangan. Tilning ijtimoiy

tabiatini e'tiborga olish esa tilshunoslik tadqiqotlarining metodologik poydevorini tashkil etadi.

4. Har qanday fan nafaqat o'z predmeti va obyektiga, balki aniq vazifalar tizimiga ham ega bo'ladi. Fan vazifalari uning ta'limiy, ilmiy va metodologik yo'nalishini belgilaydi. "Tilshunoslikka kirish" fani filologik ta'lim tizimida tayanch fan hisoblanib, uning asosiy vazifasi talabalarda til haqidagi umumiy ilmiy tasavvurni shakllantirishdan iborat. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, "Tilshunoslikka kirish" fani alohida bir tilni emas, balki til fenomenini umumiy va nazariy jihatdan o'rganadi. Shu bois uning vazifalari ham umumlashtiruvchi va yo'naltiruvchi xarakterga ega bo'ladi.

Ilmiy metodologiyada vazifa fan tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan nazariy va amaliy funksiyalar majmuasi sifatida talqin qilinadi. Tilshunoslikka kirish fanining vazifalari:

- 1) tilning mohiyatini ilmiy asosda tushuntirish;
- 2) tilga oid umumiy tushunchalar tizimini shakllantirish;
- 3) lingvistik terminologiyani egallashga yordam berish;
- 4) keyingi maxsus fanlar uchun tayanch nazariy baza yaratishdan iborat.

A. A. Reformatskiy ta'kidlaganidek, tilshunoslikka kirish fani "til haqidagi barcha xususiy fanlar uchun nazariy yo'l ochib beruvchi fan" hisoblanadi. Bu fikr mazkur fan vazifalarining fundamentalligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Tilshunoslikka kirish fanining birinchi va eng muhim vazifasi - til haqidagi umumiy nazariy tushunchalarni shakllantirishdir. Bunday tushunchalarsiz til hodisalarini ilmiy tahlil qilish mumkin emas. Bu fan doirasida til va nutq farqi, tilning ijtimoiy tabiati, tilning tizimligi, til birliklari va ularning o'zaro munosabati, tilning tarixiy rivojlanishi kabi fundamental tushunchalar izchil o'rganiladi. F. Sossyur "Umumiy tilshunoslik"¹ asarida til va nutqning farqlanishi nazariy jihatdan asoslab berilgan bo'lib, aynan ushbu qarash tilshunoslikka kirish fanining nazariy vazifasini belgilab berdi. Tilning ijtimoiy tizim sifatida talqin qilinishi til haqidagi umumiy ilmiy konsepsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Demak, tilshunoslikka kirish fani talabalarga tilni alohida faktlar majmui sifatida emas, balki murakkab nazariy obyekt sifatida anglash imkonini beradi. Tilshunoslikka kirish fanining muhim vazifalaridan biri - lingvistik terminologiyani o'rgatishdir. Har qanday fan o'z terminlar tizimsiz

¹ Saussure F. Cours de linguistique générale. — Paris, 1916.

mavjud bo'la olmaydi. Tilshunoslikda esa terminlar ilmiy tafakkurning asosi hisoblanadi. Tilshunoslikka kirish fanida fonema, morfema, leksik birlik, grammatik kategoriya, semantika, pragmatika, til, nutq, diskurs kabi asosiy terminlar o'zlashtiriladi. O. S. Axmanovanning "Lingvistik terminlar lug'ati" lingvistik terminologiyaning ilmiy aniqqligini ta'minlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Terminlarni izchil o'rganish talabalarda ilmiy nutq madaniyatini shakllantiradi va keyingi fanlarni egallashni yengillashtiradi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, terminologiyani o'zlashtirmagan talaba tilshunoslikning nazariy muammolarini chuqur anglay olmaydi. Shu bois terminologik tayyorgarlik "Tilshunoslikka kirish" fanining asosiy vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Tilshunoslikka kirish fanining eng muhim vazifalaridan yana biri keyingi maxsus tilshunoslik fanlari uchun nazariy asos yaratishdir. Fonetika, leksikologiya, grammatika, sotsiolingvistik, pragmatika kabi fanlar aynan umumiy nazariy tushunchalarga tayanadi. A. A. Reformatskiyning "Tilshunoslikka kirish" asarida qayd etilishicha, tilshunoslikka kirish fani "barcha lingvistik fanlar uchun metodologik tayanch" vazifasini bajaradi. Bu fikr ushbu fan vazifalarining ilmiy asoslanganligini ko'rsatadi. Masalan, fonetika fonema tushunchasiga, grammatika grammatik kategoriya tushunchasiga, semantika ma'no nazariyasiga tayanadi. Bu tushunchalarning barchasi avvalo tilshunoslikka kirish fanida o'rganiladi. Shu sababli mazkur fan keyingi maxsus fanlarni tizimli va ongli o'zlashtirishni ta'minlaydi. Tilshunoslik fanining yana bir muhim vazifasi - ilmiy metodologiyani shakllantirishdir. Bu fan talabalarga til hodisalarini ilmiy tahlil qilish, empirik faktlarni nazariy umumlashtirish, ilmiy xulosalar chiqarish ko'nikmalarini beradi.

Sh. Rahmatullayevning til nazariyasiga oid ishlari tilshunoslik fanining metodologik ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Til hodisalariga ilmiy yondashuvsiz xususiy tadqiqotlar yuzaki bo'lib qolishi ilmiy adabiyotlarda qayta-qayta ta'kidlangan. Xulosa qilib aytganda, tilshunoslik fanining asosiy vazifalari *til haqidagi umumiy nazariy tushunchalarni shakllantirish, lingvistik terminologiyani ilmiy asosda o'rgatish, keyingi maxsus fanlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratish, talabalarda ilmiy-metodologik tafakkurni rivojlantirishdan* iborat.

5. Tilshunoslik fani filologiya yo'nalishidagi ta'limning nazariy-asosiy poydevorini tashkil etadi. Ushbu fan tilni ijtimoiy hodisa, murakkab va ko'p qatlamli tizim sifatida o'rganishga yo'naltiradi hamda keyingi maxsus lingvistik fanlarni (fonetika, leksikologiya, grammatika, stilistika,

sotsiolingvistika, pragmatolingvistika va boshqalar) puxta o'zlashtirish uchun zarur ilmiy tayanch vazifasini bajaradi. Filolog mutaxassislarni tayyorlash jarayonida mazkur fan til haqidagi asosiy nazariy tushunchalarni shakllantiradi, til va nutq, belgilar tizimi, tilning strukturaviy darajalari haqidagi ilmiy qarashlarni beradi, tilshunoslikning metodologik asoslarini anglashga yordam beradi. Natijada talaba tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy, tarixiy va kognitiv hodisa sifatida idrok eta boshlaydi. Bu esa kelajakdagi ilmiy-tadqiqot, pedagogik va amaliy faoliyat uchun muhim kasbiy kompetensiyalarni shakllantiradi. "Tilshunoslik" fani talabalarda lingvistik tafakkurni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Lingvistik tafakkur deganda til hodisalarini ilmiy asosda tahlil qilish, umumlashtirish, qiyoslash va xulosalash qobiliyati tushuniladi. Mazkur fan talabalarda abstrakt va tizimli fikrlashni rivojlantiradi, til hodisalariga tanqidiy va tahliliy yondashuvni shakllantiradi, ilmiy terminlar bilan ishlash ko'nikmasini hosil qiladi.

Tilshunoslikka oid nazariy tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida talabalar til birliklari o'rtasidagi ichki bog'liqlikni anglaydi, til qonuniyatlarini mustaqil tahlil qilishga o'rganadi. Bu esa ularning ilmiy dunyoqarashi va akademik savodxonligini yuksaltiradi. Ilmiy jihatdan "Tilshunoslikka kirish" fani tilshunoslik fanining umumiy nazariy masalalarini tadqiq etadi. U tilning kelib chiqishi, rivojlanishi, tuzilishi, funksiyalari va jamiyat bilan munosabati kabi fundamental masalalarni o'rganadi. Fanning ilmiy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) tilshunoslikda yagona ilmiy yondashuv va terminologiyani shakllantiradi;
- 2) turli lingvistik maktablar va nazariy qarashlar haqida umumiy tasavvur beradi;
- 3) zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, ushbu fan tilshunoslikning boshqa fanlar (mantiq, falsafa, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik) bilan uzviy aloqasini ochib beradi va filolog mutaxassislarni tayyorlashda muhim nazariy va metodologik asos bo'lib, talabalarda lingvistik tafakkur, ilmiy dunyoqarash va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi, filologik ta'limning fundamental bo'g'ini sifatida ilmiy va amaliy faoliyat uchun mustahkam zamin yaratadi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

Tilshunoslik fanining paydo bo'lishiga qanday ijtimoiy va ilmiy ehtiyojlar sabab bo'lgan?

Tilshunoslik fanining rivojlanishida qaysi asosiy bosqichlarni ajratish mumkin?

Tilshunoslikning boshqa gumanitar fanlar tizimidagi o'ri nimada namoyon bo'ladi?

"Tilshunoslikka kirish" fanining predmeti nima bilan belgilanadi?

Tilning mohiyati deganda nimani tushunasiz?

Tilning asosiy funksiyalarini sanab bering va qisqacha izohlang.

Tilshunoslikka kirish fanining obyekt nima sababdan tabiiy tillar hisoblanadi?

Tilning strukturaviy birliklari qaysilar va ularning o'zaro bog'liqligi nimada?

Nima sababdan til ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilinadi?

Tilshunoslikka kirish fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

Ushbu fan filolog mutaxassislarni tayyorlashda qanday rol o'ynaydi?

Lingvistik tafakkur tushunchasini izohlang.

Til va nutq tushunchalarini qiyosiy tarzda tushuntirib bering.

Til tizimligi nimada namoyon bo'ladi? Misollar asosida izohlang.

Tilning kommunikativ va kognitiv funksiyalari o'rtasidagi farqni tushuntiring.

Fonema, morfema, so'z va gap birliklarining ierarxik munosabatini izohlang.

Tilshunoslikka kirish fanining nazariy xarakterga ega ekanini asoslab bering.

Nima sababdan tilshunoslikka kirish fani barcha lingvistik fanlar uchun tayanch fan hisoblanadi?

Tilni biologik hodisa emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilishning ilmiy asoslarini tahlil qiling.

Tilshunoslik fanining rivojlanish bosqichlari tilga bo'lgan yondashuvlarning o'zgarishini qanday aks ettiradi?

Til haqidagi umumiy nazariy tushunchalarsiz xususiy tilshunoslik fanlarini o'rganish mumkinmi? Fikringizni asoslang.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

Tilshunoslik fanining predmeti, obyekti va vazifalarini jadval ko'rinishida taqqoslab yozing.

"Tilshunoslikka kirish fanining filolog mutaxassislarni tayyorlashdagi ahamiyati" mavzusida esse yozing.

Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi xususiyatlarini ilmiy manbalar asosida tahliliy referat asosida yoritib bering.

Tilning strukturaviy birliklarini (fonema → morfema → soʻz → gap) sxema asosida koʻrsating.

"Til faqat aloqa vositasini yoki tafakkur shakllanishining asosiy omilimi?" mavzusida munozara/debat tayyorlang.

1.1 Tilshunoslik fanining ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi oʻrni Reja

1. Tilshunoslik fanining ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi umumiy tavsifi (Tilshunoslikning ijtimoiy fan sifatidagi mohiyati va uning gumanitar bilimlar tizimidagi oʻrni).

2. Tilshunoslik va falsafa oʻrtasidagi aloqalar (Til va tafakkur munosabati, gnoseologik va ontologik yondashuvlar).

3. Tilshunoslikning psixologiya va sotsiologiya bilan integratsiyasi

(Nutqiy faoliyat, ijtimoiy muloqot va tilning ijtimoiy funksiyalari).

4. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik hamda madaniyatshunoslik aloqalari (Badiiy til, diskurs, madaniy kodlar va milliy tafakkur).

5. Zamonaviy fanlararo tadqiqotlarda tilshunoslikning roli (Kognitiv fanlar, kommunikatsiya nazariyasi, axborot texnologiyalari bilan bogʻliqligi).

1. Zamonaviy ilm-fan tizimida tilshunoslik alohida va muhim oʻrin egallaydi. Til inson tafakkuri, jamiyat hayoti va madaniyat bilan bevosita bogʻliq boʻlgan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida nafaqat lingvistik, balki keng ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlar markazida turadi. Shu bois tilshunoslik fanini faqat til tuzilishini oʻrganuvchi tor soha sifatida emas, balki inson va jamiyatni anglashga xizmat qiluvchi fundamental ijtimoiy fanlardan biri sifatida talqin etish lozim. Tilshunoslikning ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi oʻrnini aniqlash uchun, avvalo, uning ijtimoiy fan sifatidagi mohiyati, shuningdek, *falsafa, psixologiya, sotsiologiya, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik* bilan aloqalarini yoritish zarur. Fanining ijtimoiy mohiyati, eng avvalo, tilning jamiyatda vujudga kelishi va jamiyat ehtiyojlari asosida rivojlanishi bilan belgilanadi. Til individual hodisa emas, balki jamoa tomonidan yaratilgan va avloddan avlodga uzatiladigan ijtimoiy tizimdir. Shu bois tilni jamiyatdan ajratgan holda oʻrganish ilmiy jihatdan toʻliq boʻla olmaydi. Bu masalada klassik tilshunoslikning asoschilaridan biri sanalgan F.Sossyur muhim nazariy asos yaratgan. U tilni (*langue*) individual nutqdan (*parole*) farqlab, tilni "*ijtimoiy ongda mavjud boʻlgan belgilar tizimi*" sifatida talqin qiladi.

Unga koʻra, til jamiyatga tegishli boʻlib, alohida shaxs uni oʻzgartirishga qodir emas. Bu qarash tilshunoslikni aniq ijtimoiy fan sifatida belgilab berdi.

Rus tilshunoslik maktabi vakili A. A. Reformatskiy ham tilning ijtimoiy tabiatini alohida taʼkidlab, tilshunoslik "inson jamiyatidagi aloqa vositasini oʻrganadigan fan" ekanini qayd etadi. Unga koʻra, til biologik

emas, balki tarixiy-ijtimoiy hodisadir. Bu fikr tilshunoslikning tabiiy fanlardan emas, aynan ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidan joy olishiga ilmiy asos bo'ladi. Gumanitar fanlarning markazida inson va uning faoliyati turadi. Til esa insonning eng muhim ijtimoiy va ma'naviy faoliyat shakllaridan biridir. Shu bois tilshunoslik gumanitar fanlar tizimida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Tilshunoslik inson tafakkurining ifodasi sifatida *falsafa* bilan, nutq faoliyati orqali *psixologiya* bilan, jamiyat va ijtimoiy qatamlar tili orqali *sotsiologiya* bilan, badiiy matn tili orqali *adabiyotshunoslik* bilan, til va milliy mentalitet aloqasi orqali *madaniyatshunoslik* bilan chambarchas bog'liqdir.

Dunyo tilshunosligida tilshunoslikning bu integrativ xususiyati XX asrda yanada kuchaydi. Kognitiv tilshunoslik,

sotsiolingvistika, pragmatikakabi yo'nalishlar tilni faqat strukturaviy tizim emas, balki inson faoliyatining ajralmas qismi sifatida o'rganishga yo'naltirildi. Bu esa tilshunoslikning gumanitar fanlar tizimidagi ahamiyatini yanada oshirdi. O'zbek tilshunosligida ham tilning ijtimoiy mohiyati masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Akademik A. Hojiyev o'zining "Umumiy tilshunoslik" asarlarida tilni "jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisa" sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, tilshunoslik nafaqat til tuzilishini, balki jamiyatda tilning amal qilish qonuniyatlarini ham o'rganishi lozim. Tilshunos olim Sh. Rahmatullayev ham tilshunoslikning gumanitar fanlar tizimidagi o'rini yoritib, tilni "milliy tafakkur va madaniyatning asosiy ko'zgusi" deb baholaydi. Unga ko'ra, tilshunoslik fanini adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslikdan ajratib bo'lmaydi, chunki til badiiy tafakkur va madaniy qadriyatlarining asosiy tashuvchisidir. O'zbek olimlarining bu qarashlari tilshunoslik fanining nafaqat nazariy, balki ijtimoiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Ayniqsa, mustaqil jamiyat sharoitida til siyosati, milliy o'zlikni anglash va madaniy merosni asrash masalalarida tilshunoslik muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari davrida tilshunoslik fanining ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi o'rini yanada kengayib bormoqda. Til ijtimoiy muloqot vositasi sifatida kommunikatsiya nazariyalarida, ong va tafakkur bilan bog'liq holda kognitiv fanlarda, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik va noaniqlik masalalarida *sotsiologiyada* faol o'rganilmoqda. Bu holat tilshunoslikning fanlararo xarakterga ega ekanini va uning gumanitar bilimlar tizimidagi tayanch fanlardan biri sifatida mustahkam o'rin egallaganini ko'rsatadi. Qisqa qilib aytganda,

tilshunoslik fani ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida markaziy va strategik ahamiyatga ega bo'lgan fan hisoblanadi. Dunyo olimlari F. de Saussur, A. A. Reformatskiy, shuningdek, o'zbek olimlari A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayev qarashlari shuni ko'rsatadiki, til biologik emas, balki ijtimoiy va madaniy hodisadir. Shu bois tilshunoslik inson, jamiyat va madaniyatni anglashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

2. Tilshunoslik va falsafa o'rtasidagi aloqalar inson tafakkuri va bilish jarayonini anglash bilan bevosita bog'liqdir. Til - fikrni ifodalash vositasi, tafakkur esa inson ongingning faoliyati bo'lib, u borliqni idrok etish, tushunish va talqin qilishga xizmat qiladi. Shu sababli til va tafakkur munosabati, shuningdek, bilish nazariyasi (gnoseologiya) va borliq haqidagi ta'limot (ontologiya) masalalari tilshunoslik va falsafaning tutash nuqtalarini tashkil etadi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, tilni chuqur anglash uchun uni nafaqat lingvistik tizim sifatida, balki falsafiy kategoriya sifatida ham tahlil qilish zarur. Bu esa tilshunoslik va falsafa o'rtasidagi uzviy aloqani taqozo etadi.

Til va tafakkur munosabati masalasi falsafaning eng qadimiy muammolaridan biri hisoblanadi. Qadimgi faylasuflar tilni fikrning bevosita ifodasi sifatida talqin qilgan bo'lsalar, zamonaviy ilm-fanda bu munosabat yanada murakkab va ko'p qirrali hodisa sifatida qaraladi. Gnoseologiya - bilish nazariyasi bo'lib, u insonning borliqni qanday bilishi va anglashini o'rganadi. Tilshunoslikda gnoseologik yondashuv tilni bilish vositasi sifatida talqin qilishga asoslanadi. Inson atrof-muhitni bevosita emas, balki til orqali umumlashtirib anglaydi. Dunyo tilshunosligida bu g'oya XX asrda kognitiv yondashuvlar bilan yanada rivojlandi. Til bilimlarni saqlash, uzatish va qayta ishlashning asosiy mexanizmi sifatida qarala boshlandi. Shu nuqtayi nazardan, til nafaqat aloqa vositasi, balki bilish jarayonining markaziy omilidir. O'zbek tilshunosligida ham bu masala muhim o'rin tutadi. Akademik A. Hojiyev tilni "insonning borliq haqidagi bilimlarini umumlashtiruvchi va ifodalovchi ijtimoiy mexanizm" sifatida talqin qilib, tilshunoslikni gnoseologik fanlar bilan chambarchas bog'laydi. Uning fikricha, tilni bilish jarayonidan ajratgan holda o'rganish mumkin emas. Tilshunos olim Sh. Rahmatullayev esa tilning bilishdagi rolini milliy tafakkur bilan bog'lab tushuntiradi. Unga ko'ra, til orqali inson nafaqat individual bilimlarni, balki milliy dunyoqarashni ham o'zlashtiradi. Bu esa tilshunoslik va gnoseologiya o'rtasidagi uzviy aloqani ko'rsatadi. Ontologiya borliq haqidagi falsafiy ta'limot bo'lib, unda til va mavjudlik munosabati alohida ahamiyat kasb etadi. Ontologik yondashuvda til inson mavjudligining ajralmas qismi sifatida talqin

qilinadi.

Zamonaviy falsafiy-lingvistik qarashlarda til borliqni faqat aks ettiribgina qolmay, balki uni konseptual jihatdan shakllantiradi. Inson atrofidagi olamni til kategoriyalari orqali idrok etadi. Shu bois tilshunoslik ontologik muammolarni yoritishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbek olimlari ham bu masalaga e'tibor qaratganlar. A. Hojiyev tilni "*jamiyatning ma'naviy mavjudligi shakli*" sifatida baholab, uni madaniyat va borliq bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi. Bu yondashuv tilshunoslikni ontologik fanlar qatoriga yaqinlashtiradi. Tilshunoslik va falsafa o'rtasidagi aloqalar nafaqat nazariy, balki metodologik ahamiyatga ham ega. Falsafiy kategoriyalar tilshunoslikka umumlashtirish, abstraksiyalash, konseptual tahlil imkonini beradi. Tilshunoslik esa falsafaga til va tafakkur munosabatlarini empirik material asosida tushuntirish imkoniyatini yaratadi. Natijada bu ikki fan o'zaro boyib, inson va jamiyat haqidagi bilimlarni chuqurlashtiradi.

3. Til inson faoliyatining markaziy unsuri bo'lib, u nafaqat lingvistik tizim, balki psixik jarayonlar va ijtimoiy munosabatlar bilan uzviy bog'liq hodisadir. Shu sababli zamonaviy tilshunoslik doirasida tilni faqat strukturaviy jihatdan o'rganish yetarli emas; nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmlari va tilning jamiyatdagi amal qilish qonuniyatlarini sotsiologik nuqtayi nazardan tahlil qilish zarur. Natijada tilshunoslik psixologiya va sotsiologiya bilan integratsiyalashib, fanlararo yo'nalishlar psixolingvistika va sotsiologingvistikani vujudga keltirdi. Nutqiy faoliyat insonning til orqali fikrni yaratish, idrok etish va uzatish jarayonidir. Bu jarayon ong, xotira, idrok, diqqat kabi psixik mexanizmlar bilan chambarchas bog'liq. Shu bois nutqiy faoliyatni o'rganish psixologiya va tilshunoslikning tutash nuqtasini tashkil etadi. Dunyo tilshunosligida nutqiy faoliyatni ilmiy asosda tahlil qilish sekin-asta psixolingvistikaning til - inson ongida amalga oshadigan jarayon sifatida talqin qilinishiga asos yaratdi. Bu yondashuvga ko'ra, nutq fikrning shakllanishi, til birliklarining tanlanishi, ularning nutqda realizatsiyasi bosqichlaridan iborat murakkab psixik jarayondir.

Psixolingvistik qarashlar tilshunoslikda nutqiy faoliyatni empirik kuzatuv bilan birga eksperimental metodlar asosida o'rganish imkonini berdi. Natijada tilni faqat tayyor tizim emas, balki faoliyat jarayoni sifatida tahlil qilish kengaydi. O'zbek tilshunosligida Sh. Rahmatullayev nutqiy faoliyat masalasiga alohida e'tibor qaratib, til va nutq munosabatini psixologik jihatdan izohlash zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, nutq bu faqat lingvistik birliklar yig'indisi emas, balki inson ongida yuz

beradigan murakkab faoliyat bo'lib, uni psixologiyadan ajratib o'rganish mumkin emas. Tilning jamiyatda amal qilishi, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi muloqotda tutgan o'zini sotsiologiya bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy muloqot til orqali amalga oshadi va til ijtimoiy munosabatlarning shakllanishida muhim vosita hisoblanadi. Tilshunoslik va sotsiologiya integratsiyasi natijasida sotsiologingvistika vujudga kelib, tilning ijtimoiy tabaqalanishi, hududiy variantlari, ijtimoiy rollarga bog'liqligi kabi masalalarni o'rganadi. Bu yondashuv tilni jamiyat tuzilmasining tarkibiy qismi sifatida talqin qiladi.

Rus tilshunoslik maktabi vakili A. A. Reformatskiy "Tilshunoslikka kirish" asrida tilni "ijtimoiy aloqa vositasi" deb baholab, uning jamiyat ehtiyojlari bilan belgilanadigan hodisa ekanini ko'rsatadi. Bu qarash tilshunoslikni sotsiologik fanlar tizimiga yaqinlashtiradi. O'zbek olimi A. Hojiyev ham tilning ijtimoiy muloqotdagi rolini alohida ta'kidlab, tilni jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy ong bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi. Uning fikricha, tilshunoslik sotsiologiya bilan hamkorlikda til siyosati, til madaniyati va ijtimoiy kommunikatsiya masalalarini samarali yoritishi mumkin. Tilshunoslikning psixologiya va sotsiologiya bilan integratsiyasi tilning ijtimoiy funksiyalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Til jamiyatda bir qator muhim funksiyalarni bajaradi:

1. **kommunikativ funksiya** - shaxslar va guruhlar o'rtasida aloqa o'rnatish;
2. **kognitiv funksiya** - bilimlarni shakllantirish va uzatish;
3. **ijtimoiylashtiruvchi funksiya** - shaxsni jamiyatga moslashtirish;
4. **madaniy funksiya** - ijtimoiy va madaniy qadriyatlarini saqlash.

Bu funksiyalar psixologik va sotsiologik jarayonlar bilan bevosita bog'liq. Inson jamiyatga kirib borar ekan, til orqali ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va xulq-atvor modellari o'zlashtiradi. Shu bois til shaxsning ijtimoiylashuvida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tilshunoslikning psixologiya va sotsiologiya bilan integratsiyasi ilmiy tadqiqotlar ko'lamini kengaytiradi. Bu integratsiya til hodisalarini ko'p qirrali tahlil qilish, inson omilini markazga qo'yish, tilning real ijtimoiy funksiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik yondashuvning kuchayishi aynan shu fanlararo aloqalar bilan bog'liqdir. Til endilikda nafaqat tizim, balki inson va jamiyat faoliyatining mahsuli sifatida talqin qilinmoqda. Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikning psixologiya va sotsiologiya bilan integratsiyasi tilni nutqiy faoliyat, ijtimoiy muloqot va jamiyat hayotining ajralmas qismi sifatida anglash imkonini beradi. Dunyo olimlari L.

Bloomfield, A. A. Reformatskiy, shuningdek, o'zbek olimlari A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayev qarashlari shuni ko'rsatadiki, tilni psixologik va sotsiologik omillardan ajratib o'rganish mumkin emas. Shu bois zamonaviy tilshunoslik fanlararo integratsiyalashgan ijtimoiy-gumanitar fan sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

4. Tilshunoslikning adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan aloqalari tilning badiiy-estetik, diskursiv va madaniy-ma'naviy qirralarini anglash zarurati bilan belgilanadi. Adabiyot tilning eng mukammal va estetik shaklda namoyon bo'ladigan sohasi bo'lsa, madaniyat til orqali shakllanadi, saqlanadi va uzatiladi. Shu bois tilshunoslik adabiy matn va madaniy jarayonlarni izohlashda metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi; adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik esa tilning funktsional va mazmuniy imkoniyatlarini kengroq kontekstda ochib beradi. Badiiy til tilning estetik funksiyasi eng yuqori darajada namoyon bo'ladigan ko'rinishidir. Adabiy asarda til faqat axborot uzatmaydi; u obraz yaratadi, hissiyot uyg'otadi, muallif dunyoqarashini ifodalaydi. Shu sababli badiiy tilni tahlil qilish tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash nuqtasini tashkil etadi.

Klassik tilshunoslikda tilning belgilar tizimi sifatidagi talqini (F. de Sossyur) badiiy matn tahliliga nazariy asos bo'ldi. Keyinchalik dialogiklik, ko'p ovozlilik va nutq janrlari g'oyalari bilan adabiy diskursni tahlil qilish kengaydi. Bu borada "Problems of Dostoevsky's Poetics" muallifi M. Baxtinning qarashlari muhim. U badiiy matn ijtimoiy nutqlar o'zaro munosabati sifatida ko'rib, tilning estetik va ijtimoiy funksiyalarini birlashtirdi. Natijada lingvopoetika badiiy tilning fonetik, leksik, grammatik va stilistik vositalarini izchil tahlil qiluvchi fanlararo yo'nalish sifatida shakllandi.

O'zbek adabiyotshunosligida ham badiiy til masalalari tilshunoslik bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayevlar badiiy nutqning obrazlilik, ekspressivlik va stilistik rang-barangligini til tizimi imkoniyatlari bilan izohlaydilar. Bu yondashuv badiiy matn til vositalari orqali ilmiy tahlil qilishga imkon beradi. Zamonaviy ilm-fanda diskurs tushunchasi matndan kengroq bo'lib, u matnning yaratilish sharoiti, muallif va o'quvchi o'rtasidagi muloqot, ijtimoiy-madaniy kontekstni qamrab oladi. Adabiy diskurs - muayyan davr, madaniyat va ijtimoiy muhit bilan bog'langan badiiy muloqot shaklidir.

Tilshunoslik diskurs tahlili orqali adabiyotshunoslikka badiiy nutqning pragmatik maqsadlarini aniqlash, muallif pozitsiyasi va o'quvchi qabulini tahlil qilish, janr va uslubning ijtimoiy-madaniy shartlanganligini ochish

imkoniyatlarni beradi. Bu yondashuv adabiy asarni faqat matn sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy voqelik sifatida talqin qilishga yordam beradi. Madaniyatshunoslikda til madaniy kodlarning asosiy tashuvchisi sifatida qaraladi. Madaniy kodlar bu jamiyatga xos ramzlar, obrazlar, qadriyatlar va me'yorlarning tilda mustahkamlangan tizimidir. Til orqali millatning tarixiy xotirasi, an'analari va dunyoqarashi ifodalanadi. Shu nuqtaiy nazardan, tilshunoslik madaniyatshunoslik uchun metodologik asos bo'lib, til birliklarida madaniy ma'nolarni aniqlashga xizmat qiladi. *Metafora, frazeologiya, maqollar, marosim terminlari* va h. bularning barchasi madaniy kodlarning til birliklarida mujassamlangan shakllardir.

O'zbek olimlari til va madaniyat aloqasini milliy tafakkur bilan bog'lab izohlaydilar. Sh. Rahmatullayev tilni "milliy ong va madaniyatning asosiy ko'zgusi" deb baholaydi. A. Hojiyev esa til birliklarining semantik qatlamida milliy mentalitet va tarixiy tajriba aks etishini ta'kidlaydi. Bu qarashlar madaniyatshunoslik tadqiqotlarida lingvistik tahlilning zarurligini isbotlaydi. Milliy tafakkur-muayyan xalqning borliqni idrok etish usuli bo'lib, u avvalo tilda namoyon bo'ladi. Til birliklarining tanlanishi, ma'no ko'chishlari, baholovchi komponentlar milliy dunyoqarashni aks ettiradi. Shu bois tilshunoslik milliy tafakkurni o'rganishda asosiy ilmiy vosita hisoblanadi. Adabiyotda esa milliy tafakkur badiiy obrazlar, syujetlar va uslubiy tanlovlar orqali yanada ravshanlashadi. Natijada tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik uchligi milliy o'zlikni anglashda yagona ilmiy makon hosil qiladi. Tilshunoslikning adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan integratsiyasi badiiy matn ko'p qatlamli tahlil qilish, madaniy ma'nolarni lingvistik vositalar orqali aniqlash, milliy tafakkurni ilmiy asosda talqin etish imkonini beradi.

Zamonaviy antropotsentrik yondashuv sharoitida bu fanlararo aloqalar tilni inson, jamiyat va madaniyatning markaziy hodisasi sifatida anglashga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikning adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan aloqalari badiiy til, diskurs, madaniy kodlar va milliy tafakkurni chuqurroq anglash imkonini beradi. Dunyo olimlari (M. Baxtin) va o'zbek olimlari (A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev) qarashlari shuni ko'rsatadiki, til - adabiyot va madaniyatning nafaqat ifoda vositasi, balki ularning tashkiliy va mazmuniy asosidir. Shu bois tilshunoslik gumanitar fanlar tizimida integrativ va metodologik yetakchi fan sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Bloomfield, A. A. Reformatskiy, shuningdek, o'zbek olimlari A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayev qarashlari shuni ko'rsatadiki, tilni psixologik va sotsiologik omillardan ajratib o'rganish mumkin emas. Shu bois zamonaviy tilshunoslik fanlararo integratsiyalashgan ijtimoiy-gumanitar fan sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

4. Tilshunoslikning adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan aloqalari tilning badiiy-estetik, diskursiv va madaniy-ma'naviy qirralarini anglash zarurati bilan belgilanadi. Adabiyot tilning eng mukammal va estetik shaklda namoyon bo'ladigan sohasi bo'lsa, madaniyat til orqali shakllanadi, saqlanadi va uzatiladi. Shu bois tilshunoslik adabiy matni va madaniy jarayonlarni izohlashda metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi; adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik esa tilning funksional va mazmuniy imkoniyatlarini kengroq kontekstda ochib beradi. Badiiy til tilning estetik funksiyasi eng yuqori darajada namoyon bo'ladigan ko'rinishidir. Adabiy asarda til faqat axborot uzatmaydi; u obraz yaratadi, hissiyot uyg'otadi, muallif dunyoqarashini ifodalaydi. Shu sababli badiiy tilni tahlil qilish tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash nuqtasini tashkil etadi.

Klassik tilshunoslikda tilning belgilar tizimi sifatidagi talqini (F. de Sossyur) badiiy matn tahliliga nazariy asos bo'ldi. Keyinchalik dialogiklik, ko'p ovozlilik va nutq janrlari g'oyalari bilan adabiy diskursni tahlil qilish kengaydi. Bu borada "Problems of Dostoevsky's Poetics" muallifi M. Baxtinning qarashlari muhim. U badiiy matn ijtimoiy nutqlar o'zaro munosabati sifatida ko'rib, tilning estetik va ijtimoiy funksiyalarini birlashtirdi. Natijada lingvopoetika badiiy tilning fonetik, leksik, grammatik va stilistik vositalarini izchil tahlil qiluvchi fanlararo yo'nalish sifatida shakllandi.

O'zbek adabiyotshunosligida ham badiiy til masalalari tilshunoslik bilan uzviy bog'liq holda o'rganiladi. A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayevlar badiiy nutqning obrazlilik, ekspressivlik va stilistik rang-barangligini til tizimi imkoniyatlari bilan izohlaydilar. Bu yondashuv badiiy matn til vositalari orqali ilmiy tahlil qilishga imkon beradi. Zamonaviy ilm-fanda diskurs tushunchasi matndan kengroq bo'lib, u matnning yaratilish sharoiti, muallif va o'quvchi o'rtasidagi muloqot, ijtimoiy-madaniy kontekstni qamrab oladi. Adabiy diskurs - muayyan davr, madaniyat va ijtimoiy muhit bilan bog'langan badiiy muloqot shaklidir.

Tilshunoslik diskurs tahlili orqali adabiyotshunoslikka badiiy nutqning pragmatik maqsadlarini aniqlash, muallif pozitsiyasi va o'quvchi qabulini tahlil qilish, janr va uslubning ijtimoiy-madaniy shartlanganligini ochish

imkoniyatlarni beradi. Bu yondashuv adabiy asarni faqat matn sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy voqelik sifatida talqin qilishga yordam beradi. Madaniyatshunoslikda til madaniy kodlarning asosiy tashuvchisi sifatida qaraladi. Madaniy kodlar bu jamiyatga xos ramzlar, obrazlar, qadriyatlar va me'yorlarning tilda mustahkamlangan tizimidir. Til orqali millatning tarixiy xotirasi, an'analari va dunyoqarashi ifodalanadi. Shu nuqtayi nazardan, tilshunoslik madaniyatshunoslik uchun metodologik asos bo'lib, til birliklarida madaniy ma'nolarni aniqlashga xizmat qiladi. *Metafora, frazeologiya, maqollar, marosim terminlari* va h. b. bularning barchasi madaniy kodlarning til birliklarida mujassamlangan shakllardir.

O'zbek olimlari til va madaniyat aloqasini milliy tafakkur bilan bog'lab izohlaydilar. Sh. Rahmatullayev tilni "milliy ong va madaniyatning asosiy ko'zgusi" deb baholaydi. A. Hojiyev esa til birliklarining semantik qatlamida milliy mentalitet va tarixiy tajriba aks etishini ta'kidlaydi. Bu qarashlar madaniyatshunoslik tadqiqotlarida lingvistik tahlilning zarurligini isbotlaydi. Milliy tafakkur-muayyan xalqning borliqni idrok etish usuli bo'lib, u avvalo tilda namoyon bo'ladi. Til birliklarining tanlanishi, ma'no ko'chishlari, baholovchi komponentlar milliy dunyoqarashni aks ettiradi. Shu bois tilshunoslik milliy tafakkurni o'rganishda asosiy ilmiy vosita hisoblanadi. Adabiyotda esa milliy tafakkur badiiy obrazlar, syujetlar va uslubiy tanlovlar orqali yanada ravshanlashadi. Natijada tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik uchligi milliy o'zlikni anglashda yagona ilmiy makon hosil qiladi. Tilshunoslikning adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan integratsiyasi badiiy matn ko'p qatlamli tahlil qilish, madaniy ma'nolarni lingvistik vositalar orqali aniqlash, milliy tafakkurni ilmiy asosda talqin etish imkonini beradi.

Zamonaviy antropotsentrik yondashuv sharoitida bu fanlararo aloqalar tilni inson, jamiyat va madaniyatning markaziy hodisasi sifatida anglashga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikning adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan aloqalari badiiy til, diskurs, madaniy kodlar va milliy tafakkurni chuqurroq anglash imkonini beradi. Dunyo olimlari (M. Baxtin) va o'zbek olimlari (A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev) qarashlari shuni ko'rsatadiki, til - adabiyot va madaniyatning nafaqat ifoda vositasi, balki ularning tashkiliy va mazmuniy asosidir. Shu bois tilshunoslik gumanitar fanlar tizimida integrativ va metodologik yetakchi fan sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

5. XXI asr ilm-fani fanlararo integratsiya jarayonlarining jadallashuvi bilan tavsiflanadi. Inson, jamiyat va tafakkurni chuqur anglashga bo'lgan ehtiyoj turli fanlar o'rtasidagi chegaralarni nisbiylashtirib, kompleks tadqiqotlarni talab qilmoqda. Bu jarayonda tilshunoslik markaziy o'rinlardan birini egallaydi, chunki til inson tafakkuri, muloqot jarayonlari va axborot almashinuvi bilan bevosita bog'liq bo'lgan universal hodisadir. Zamonaviy fanlararo tadqiqotlarda tilshunoslik kognitiv fanlar, kommunikatsiya nazariyasi va axborot texnologiyalari bilan uzviy integratsiyada rivojlanmoqda.

Kognitiv fanlar inson ongini, bilish jarayonlarini va tafakkur mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan fanlar majmuasidir. Bu yo'nalishda tilshunoslik muhim nazariy va empirik asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki til tafakkurning asosiy ifoda vositasi va bilimlarni tuzish hamda kategoriyalash mexanizmidir. Kognitiv tilshunoslik doirasida til birliklari inson ongida mavjud bo'lgan *konseptual tuzilmalar* bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Til orqali inson borliqni idrok etadi, tajribani umumlashtiradi va bilimlarni tizimlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan, tilshunoslik kognitiv fanlar bilan integratsiyada tafakkur va til o'rtasidagi dialektik munosabatni ochib beradi. Bu yo'nalishning nazariy asoslari "*Women, Fire, and Dangerous Things*" muallifi G. Lakoff asarlarida keng yoritilgan. U tilni inson tajribasi va konseptual metaforalar orqali shakllanuvchi tizim sifatida talqin qilib, tilshunoslikni kognitiv fanlarning ajralmas qismi sifatida ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida ham kognitiv yondashuv tobora keng qo'llanilmoqda.

A. Hojiyev va Sh. Rahmatullayevlarning ishlarida til birliklarining semantik va konseptual jihatdan tahlili orqali milliy tafakkur va bilish jarayonlari yoritiladi. Bu holat tilshunoslikning kognitiv fanlar bilan integratsiyasi milliy ilmiy maktablarda ham dolzarb ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy jamiyatda *kommunikatsiya* inson faoliyatining asosiy shakllaridan biridir. Kommunikatsiya nazariyasi muloqot jarayonining tuzilishi, ishtirokchilari, maqsadlari va samadorligini o'rganadi. Bu jarayonda til asosiy kommunikativ vosita sifatida markaziy o'rin tutadi. Tilshunoslik kommunikatsiya nazariyasiga muloqotning lingvistik mexanizmlarini, nutq aktlari va diskursni, pragmatik maqsad va strategiyalarni tahlil qilish imkonini beradi.

Zamonaviy pragmatika va diskurs tahlili kommunikatsiyani ijtimoiy-madaniy kontekstda o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, bu jarayonda tilshunoslik nazariy tayanch vazifasini bajaradi. Til birliklarining

tanlanishi, nutqiy strategiyalar va kommunikativ niyatlar kommunikatsiya samaradorligini belgilaydi. O'zbek olimlari til va kommunikatsiya aloqasini jamiyat hayoti bilan bog'lab izohlaydilar. Sh. Rahmatullayev tilni "ijtimoiy muloqotning markaziy mexanizmi" sifatida baholab, kommunikatsiya jarayonlarini lingvistik tahlilsiz tushunib bo'lmashligini ta'kidlaydi. Bu qarashlar tilshunoslikning kommunikatsiya nazariyasidagi o'rnini ilmiy asoslaydi. Axborot texnologiyalarining jadal rivoji tilshunoslik fanining yangi amaliy va nazariy yo'nalishlarini yuzaga keltirdi. Kompyuter lingvistikasi, sun'iy intellekt, matnli avtomatik qayta ishlash kabi sohalar tilshunoslik va texnologiya integratsiyasining yorqin namunasidir. Axborot texnologiyalarida til - axborotni kodlash va dekodlash vositasi, inson - kompyuter muloqotining asosi, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish obyekti sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)² tizimlari tilshunoslikning fonetika, morfologiya, sintaksis va semantika haqidagi nazariy bilimlariga tayanadi. Shu bois tilshunoslik axborot texnologiyalarining ilmiy poydevorlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Bu borada dunyo tilshunosligida strukturaviy va formal yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etgan bo'lsa, bugungi kunda kognitiv va pragmatik yondashuvlar ham texnologik ishlanmalarga faol tatbiq etilmoqda. Tilshunosliksiz sun'iy intellektning tilga oid modellari yaratish mumkin emasligi fanlararo tadqiqotlarda aniq namoyon bo'lmoqda. Tilshunoslikning kognitiv fanlar, kommunikatsiya nazariyasi va axborot texnologiyalari bilan integratsiyasi til hodisalarini kompleks yondashuvda o'rganish, nazariy bilimlarni amaliy sohalariga tatbiq etish, inson omilini markazga qo'ygan tadqiqotlarni rivojlantirish imkonini beradi. Bu integratsiya natijasida tilshunoslik nafaqat gumanitar, balki texnologik va amaliy fanlar bilan bog'langan strategik fanga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy fanlararo tadqiqotlarda tilshunoslikning roli beqiyosdir. Kognitiv fanlar doirasida til tafakkur va bilish jarayonlarining asosiy mexanizmi sifatida talqin qilinadi; kommunikatsiya nazariyasida til muloqotning markaziy vositasi sifatida o'rganiladi; axborot texnologiyalarida esa til sun'iy intellekt va raqamli kommunikatsiyaning ilmiy poydevorini tashkil etadi. Dunyo olimlari (G. Lakoff) va o'zbek olimlari (A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev) qarashlari

² Natural Language Processing (Tabiiy tilni qayta ishlash) - bu sun'iy intellekt va kompyuter lingvistikasining muhim sohasi bo'lib, u kompyuterlarning inson tilini tushinishi, tahlil qilishi va qayta ishlashini ta'minlashga qaratilgan texnologiyalar majmuasidir.

shuni ko'rsatadiki, tilshunoslik zamonaviy ilm-fanning fanlararo integratsiyasida yetakchi va strategik ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-gumanitar fan sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Tilshunoslik fanining ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi o'rni nimada namoyon bo'ladi?
2. Tilshunoslik nima sababdan ijtimoiy fan sifatida talqin qilinadi?
3. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat qanday tushuntiriladi?
4. Gnoseologik yondashuvda til qanday rol o'ynaydi?
5. Ontologik yondashuv tilni qanday hodisa sifatida talqin qiladi?
6. Nutqiy faoliyat tushunchasi nimani anglatadi?
7. Psixolingvistika va sotsiolingvistika qanday ehtiyojlar asosida shakllangan?
8. Tilning ijtimoiy funksiyalarini sanab bering.
9. Badiiy til nimasi bilan umumxalq tilidan farq qiladi?
10. Diskurs tushunchasi matndan nimasi bilan farqlanadi?
11. Madaniy kodlar deganda nimani tushunasiz?
12. Kognitiv tilshunoslik nimani o'rganadi?
13. Tilshunoslik kommunikatsiya nazariyasiga qanday hissa qo'shadi?
14. Axborot texnologiyalarida tilshunoslik bilimlari nima uchun zarur?
15. Tilshunoslik va falsafa o'rtasidagi aloqalarni misollar asosida izohlang.
16. Tilning bilish (kognitiv) jarayonidagi rolini tushuntiring.
17. Nutqiy faoliyatning psixologik mexanizmlarini izohlang.
18. Til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni sotsiologik nuqtayi nazardan tushuntiring.
19. Badiiy asarni lingvistik tahlil qilishning ahamiyatini izohlang.
20. Nima sababdan zamonaviy tilshunoslik fanlararo xarakterga ega bo'lib bormoqda?
21. Til tafakkurni shakllantiradimi yoki tafakkur tilni belgilaydimi? Fikringizni asoslang.
22. Tilshunosliksiz kommunikatsiya nazariyasini to'liq tushuntirish mumkinmi?
23. Madaniy kodlarni tahlil qilishda lingvistik yondashuvning ustun tomonlarini tahlil qiling.
24. Axborot texnologiyalarining rivoji tilshunoslik faniga qanday yangi vazifalar yuklamogda?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Jadval tuzing: Tilshunoslikning falsafa, psixologiya, sotsiologiya, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan aloqalarini taqqoslang.
2. Sxema chizing: Tilshunoslikning fanlararo integratsiyasi (kognitiv fanlar - kommunikatsiya - axborot texnologiyalari).
3. Matn tahlili: Badiiy matndan (she'r yoki nasr) 5 ta lingvistik vositani aniqlab, ularning estetik va madaniy vazifasini izohlang.
4. Terminlar bilan ishlash: Quyidagi terminlarga ilmiy ta'rif bering:
diskurs, madaniy kod, nutqiy faoliyat, kognitiv model, kommunikativ strategiya.
5. "Til - inson tafakkuri va madaniyatining asosi" mavzusida 2 sahifali esse yozing.
6. "Sun'iy intellekt davrida tilshunoslik fanining ahamiyati ortadimi yoki kamayadimi?" mavzusida guruhlar bo'lingan holda debat.
7. Mini-loyiha: Tilshunoslik va IT integratsiyasi asosida (masalan, tarjima dasturlari, chatbotlar) qisqa taqdimot tayyorlang.
8. Tilshunoslikning fanlararo rivojlanishiga oid 3 ta ilmiy manbani tahlil qiling.
9. Biror milliy madaniy kodni (maqol, ibora, ramz) lingvistik va madaniy jihatdan sharhlang.
10. Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlaridan biri bo'yicha (kognitiv, pragmatik, kompyuter lingvistikasi) konspekt tayyorlang.

2-Dars.

Til va nutq tushunchalari : farqi va o'zaro munosabati. til - ijtimoiy hodisa sifatida

Reja:

1. Til va nutq tushunchalarining ilmiy talqini (Til va nutq atamalarining kelib chiqishi, asosiy ta'riflar).
2. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati (Tilning jamiyat bilan bog'liqligi, umumxalq xarakteri, tarixiyligi).
3. Nutq - tilning individual faoliyat sifatidagi namoyoni (Nutqning shaxsiyligi, vaziyatga bog'liqligi, og'zaki va yozma shakllari).
4. Til va nutqning farqlari (Ijtimoiy va individual, tizim va jarayon, barqarorlik va o'zgaruvchanlik).
5. Til va nutqning o'zaro munosabati va kommunikatsiyadagi roli (Tilning nutq orqali yashashi, nutqning tilga tayanishi).

1. Til va nutq tushunchalari tilshunoslik fanining eng qadimgi va muhim kategoriyalaridan hisoblanadi. Bu atamalar inson tafakkuri, muloqot jarayoni va jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda shakllangan. Har ikki tushuncha kundalik nutqda ko'pincha sinonim sifatida ishlatilsa-da, ilmiy nuqtayi nazardan ular bir-biridan farqlanuvchi mustaqil kategoriyalardir. Til atamasi umumiy ma'noda aloqa vositasi degan tushunchani anglatadi. U insonlar o'rtasida fikr almashuvini ta'minlovchi, jamiyat tomonidan yaratilgan va qabul qilingan belgilar tizimini bildiradi. Turli tillarda bu tushuncha o'xshash mazmunga ega: masalan, lotincha *lingua*, fransuzcha *langue*, inglizcha *language* so'zlari ham aynan tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ifodalaydi.

Nutq atamasi esa bevosita so'zlash, gapirish, fikrni ifodalash jarayoni bilan bog'liq. U til birliklarining amalda qo'llanishini anglatadi. Lotincha *parole*, inglizcha *speech* tushunchalari nutqning individual va jarayon xarakteriga ega ekanini ko'rsatadi. Demak, atamalarining kelib chiqishidayoq tilning tizim, nutqning esa faoliyat ekanligi anglashiladi. Ilmiy talqinda til jamiyatga xos bo'lgan, tarixan shakllangan va barqaror belgilar tizimi sifatida izohlanadi. Til jamiyat a'zolari o'rtasidagi muloqotni ta'minlaydi va inson tafakkurining moddiy ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Tilning asosiy vazifasi fikrni ifodalash va uni boshqa shaxslarga yetkazishdir. Tilshunoslikda til ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. U alohida shaxs tomonidan yaratilmaydi, balki jamiyat tomonidan asrlar davomida shakllantiriladi va rivojlantiriladi. Har bir inson tayyor til tizimini qabul

qiladi va undan foydalanadi. Shu bois til shaxsdan nisbatan mustaqil bo'lib, umumxalq xarakteriga ega. Tilshunos olim Ferdinand de Sossur tilni *jamiyat ongida mavjud bo'lgan belgilar tizimi* deb ta'riflaydi. U tilni nutqdan farqlab, tilni ijtimoiy, nutqni esa individual hodisa sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuv zamonaviy tilshunoslik nazariyasining asosini tashkil etadi. Til ichki tuzilishiga ko'ra fonetik, leksik va grammatik birliklardan iborat murakkab tizimdir. Bu birliklar nutqda imkoniyat sifatida mavjud bo'lib, qat'iy qonun-qoidalar asosida tartiblangan.

Nutq tilning amalda qo'llanishi, ya'ni shaxs tomonidan muayyan vaziyatda fikrni ifodalash jarayonidir. Nutq individual faoliyat bo'lib, har bir shaxsning tafakkuri, tajribasi, maqsadi va muloqot sharoitiga bog'liq holda yuzaga keladi. Agar til imkoniyat bo'lsa, nutq ana shu imkoniyatning real voqeelikka chiqishidir. Nutq doimo konkret shaklda namoyon bo'ladi: og'zaki nutq so'zlash jarayonida, yozma nutq esa grafik belgilar orqali ifodalanadi. Har ikki holatda ham nutq til qonuniyatlariga tayangan holda amalga oshadi, biroq u vaziyatga bog'liq holda o'zgaruvchan xarakterga ega bo'ladi. Ilmiy nuqtayi nazardan nutq *dinamik hodisa*. U *vaqt, makon, suhbatdosh va kommunikativ maqsadga* qarab turlicha shakllanadi. Shu sababli nutq tilga nisbatan tez o'zgaradi va shaxsiy xususiyatlarni yaqqol aks ettiradi.

Til va nutq tushunchalarining ilmiy talqini shuni ko'rsatadiki, ular biri-biri bilan chambarchas bog'liq, ammo mazmunan farqli hodisalardir. Til ijtimoiy va barqaror tizim, nutq esa individual va o'zgaruvchan faoliyatdir. Til jamiyatga, nutq esa shaxsga xosdir. Shu bilan birga, til nutq orqali yashaydi, nutq esa tilga tayangan holda amalga oshadi. Demak, til jamiyat tomonidan yaratilgan umumiy tizim bo'lsa, nutq ana shu tizimning shaxs faoliyatidagi ifodasidir. Ushbu ilmiy talqin tilshunoslik nazariyasining poydevorini tashkil etib, nutq madaniyati va kommunikatsiya masalalarini to'g'ri tushinishda muhim ahamiyatga ega.

2. Til inson jamiyati bilan uzviy bog'liq holda mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyatdan tashqarida tilning mavjud bo'lishi mumkin emas, chunki tilning asosiy vazifasi jamiyat a'zolari o'rtasida muloqotni ta'minlash, fikr almashish va ijtimoiy tajribani avloddan avlodga yetkazishdir. Inson til orqali jamiyatda o'z o'rnini topadi, ijtimoiy munosabatlarga kirishadi va madaniy qadriyatlarini egallaydi. Til jamiyat hayotining barcha sohalarini: *siyosat, iqtisod, fan, madaniyat, ma'naviyat* bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Jamiyat taraqqiyoti jarayonida yangi tushunchalar, hodisalar va predmetlar paydo bo'lar ekan, ular til tizimida ham o'z aksini topadi. Shu sababli til jamiyatdagi

o'zgarishlarga sezgir bo'lgan, ammo shu bilan birga nisbatan barqaror tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi. Tilshunoslikda tilning ijtimoiy mohiyatini chuqur asoslab bergan olimlardan biri Ferdinand de Sossyurdir. U tilni *jamiyat tomonidan qabul qilingan belgilar tizimi* sifatida talqin qilib, tilning individual ong mahsuli emas, balki ijtimoiy ongda mavjud bo'lgan hodisa ekanini ta'kidlaydi. Saussure nazariyasiga ko'ra, alohida shaxs tilni yaratmaydi, balki uni tayyor holda qabul qiladi va undan nutq jarayonida foydalanadi. Tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ko'rsatuvchi asosiy belgilaridan biri uning umumxalq xarakteridir. Muayyan til jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy bo'lib, u alohida shaxsga emas, balki butun jamiyatga tegishlidir. Har bir inson o'z ona tilini individual ravishda o'rganib olsa-da, tilning o'zi shaxs mulki emas, balki jamiyatning umumiy boyligidir.

Tilning umumxalq xakteri uning me'yoriy tizimida namoyon bo'ladi. Til birliklari (tovushlar, so'zlar, grammatik shakllar) jamiyat tomonidan ma'qullangan va tushunilgan bo'lishi lozim. Agar til birliklari jamiyat tomonidan qabul qilinmasa, ular muloqot vositasi sifatida o'z vazifasini bajara olmaydi. Shu bois tilning me'yorlari ijtimoiy kelishuv mahsuli hisoblanadi. Rus tilshunoslik maktabi vakillari, xususan Lev Vyotskiy, tilni ijtimoiy tajribani o'zlashtirish vositasi sifatida baholaydi. Uning fikricha, inson tafakkuri va nutqi ijtimoiy muhitda shakllanadi, til esa shaxsning jamiyatga kirib borishida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv tilning umumxalq va kollektiv xarakterini ilmiy jihatdan asoslab beradi. Tilning ijtimoiy mohiyatini belgilovchi muhim jihatlardan yana biri uning tarixiyligidir. Har bir til uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanadi va jamiyat rivoji bilan birga o'zgarib boradi. Til bir vaqtning o'zida ham barqaror, ham o'zgaruvchan hodisadir: uning asosiy tizimi saqlanib qoladi, lekin leksik tarkibi, ayrim grammatik shakllari va uslubiy imkoniyatlari vaqt o'tishi bilan yangilanadi. Til tarixiy jarayonda jamiyat hayotida yuz bergan siyosiy, madaniy va iqtisodiy o'zgarishlarni aks ettiradi. Masalan, yangi ijtimoiy munosabatlar, fan va texnika yutuqlari tilga yangi so'z va terminlarning kirib kelishiga sabab bo'ladi. Shu jihatdan til jamiyat tarixining o'ziga xos "oynasi" hisoblanadi. Nemis tilshunos olimi Vilgelm fon Gumboldt tilni doimiy harakat va taraqqiyotda bo'lgan hodisa sifatida baholab, uni *xalq ruhi* bilan bog'laydi. Uning qarashlariga ko'ra, til xalqning tarixiy tajribasi va madaniy tafakkurini o'zida mujassam etadi. Bu fikr tilning tarixiy va ijtimoiy mohiyatini yanada chuqurroq ochib beradi. Qisqa qilib aytganda, tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning jamiyat bilan

uzviy bog'liqligi, umumxalq xakteri va tarixiy rivoji orqali namoyon bo'ladi. Til jamiyat ehtiyojlari asosida shakllanadi, jamiyat tomonidan qabul qilinadi va avlodlar avlodga meros sifatida o'tadi. Shu bois tilni individual hodisa sifatida emas, balki jamiyat hayotining muhim va ajralmas qismi sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi. Tilning ijtimoiy mohiyatini anglash esa tilshunoslik nazariyasini chuqur o'zlashtirish, nutq madaniyatini rivojlantirish va samarali kommunikatsiyani ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Tilshunoslikda nutq til birliklarining shaxs tomonidan amalda qo'llanish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Agar til jamiyatga xos bo'lgan umumiy va barqaror tizim bo'lsa, nutq ana shu tizimning individual faoliyat sifatida ro'yobga chiqishidir. Nutq doimo aniq shaxs ishtirokida, muayyan maqsad va vaziyatda yuzaga keladi. Shu sababli u shaxsiy, konkret va o'zgaruvchan hodisa hisoblanadi. Nutqning individual xakteri shundan iboratki, har bir inson til imkoniyatlaridan o'ziga xos tarzda foydalanadi. Bir xil til tizimiga mansub bo'lgan kishilar ham so'z tanlash, gap tuzish, ohang, uslub va mantiqiy urg'ularni qo'llashda farqlanadi. Bu nutqning ijodiy tabiatga ega ekanini ko'rsatadi. Nutq shaxsning bilim darajasi, tajribasi, psixologik holati va ijtimoiy mavqei ham aks ettiradi. Nutq doimo kommunikativ vaziyat bilan chambarchas bog'liq. Nutqning mazmuni, shakli va uslubi muloqot maqsadi, suhbatdosh, vaqt va makon, ijtimoiy munosabatlar kabi omillarga qarab o'zgaradi. Masalan, rasmiy vaziyatdagi nutq bilan norasmiy suhbatdagi nutq bir-biridan keskin farqlanadi. Shu jihatdan nutq vaziyatga moslashuvchan hodisadir. Nutqning vaziyatga bog'liqligi pragmatik jihatdan ham muhimdir. Nutq jarayonida aytilgan fikr faqat til birliklari orqali emas, balki kontekst, ohang, pauza, mimika va ishoralar orqali ham tushuniladi. Bu holat nutqning murakkab, ko'p omilli jarayon ekanini ko'rsatadi.

Psixolingvistika va ijtimoiy psixologiya doirasida olib borilgan tadqiqotlar, xususan Lev Vyotskiy qarashlari nutqning ijtimoiy vaziyatda shakllanishini asoslab beradi. Unga ko'ra, nutq shaxsning ichki tafakkuri bilan tashqi ijtimoiy muhit o'rtasidagi bog'lovchi vosita hisoblanadi. Nutq tilning individual faoliyat sifatidagi namoyoni bo'lib, asosan *og'zaki* va *yoзма* shakllarda amalga oshadi.

Og'zaki nutq bevosita muloqot jarayonida yuzaga keladi va intonatsiya, ohang, pauza, mimika kabi noverbal vositalar bilan boyitiladi. Bu shakl tezkor, spontan va vaziyatga juda bog'liq bo'ladi. Yoзма nutq esa grafik belgilar orqali ifodalanib, nisbatan rejalashtirilgan, tartibli va barqaror xarakterga ega. Unda fikr oldindan

o'ylab bayon qilinadi, grammatik va uslubiy me'yorlarga qat'iy rioya etiladi. Yozma nutq ko'pincha rasmiy muloqot, ilmiy va badiiy matnlarda qo'llanadi. Har ikkala shakl ham til tizimiga tayangan holda amalga oshadi, biroq ularning qo'llanish usullari va imkoniyatlari turlicha. Og'zaki nutqda vaziyat va ohang muhim bo'lsa, yozma nutqda matn tuzilishi va mantiqiy izchillik asosiy o'rinni egallaydi.

Xulosa qilib aytganda, nutq tilning individual faoliyat sifatidagi real namoyonidir. Nutq shaxsga xos, vaziyatga bog'liq va dinamik hodisa bo'lib, til imkoniyatlarini harakatga keltiradi. Nutqning shaxsiyligi, vaziyatga moslashuvchanligi hamda og'zaki va yozma shakllarda amalga oshishi til va nutq o'rtasidagi farqni yanada aniqroq ko'rsatadi. Nutqni chuqur o'rganish tilshunoslik nazariyasini boyitish bilan birga, nutq madaniyati va samarali kommunikatsiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Tilshunoslik nazariyasida til va nutq tushunchalarini farqlash masalasi muhim metodologik ahamiyatga ega. Bu farqlash til hodisasining ikki xil: *ijtimoiy* va *individual* qirrasini ochib beradi. Til va nutq ko'pincha kundalik muloqotda bir ma'noda qo'llansa-da, ilmiy yondashuvda ular mazmunar farqli kategoriyalar sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, ijtimoiy va individual, tizim va jarayon, barqarorlik va o'zgaruvchanlik mezonlari ushbu farqlarni aniq ko'rsatib beradi. Til ijtimoiy hodisadir. U jamiyat tomonidan yaratiladi, qabul qilinadi va avlodlar orasida o'tadi. Til alohida shaxs ixtiyoriga bog'liq bo'lmaydi; har bir inson tayyor til tizimini egallaydi va undan foydalanadi. Shu sababli til umumxalq mulki bo'lib, jamiyat ongida mavjud bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi grammatik qoidalar yoki so'z boyligi bitta shaxs tomonidan emas, balki butun jamiyat tomonidan asrlar davomida shakllantirilgan. Nutq esa individual hodisa bo'lib, muayyan shaxsning til birliklaridan foydalanish jarayonini anglatadi. Har bir inson o'z nutqida fikrini ifodalashda so'z tanlashi, gap tuzishi, ohang va uslubdan foydalanishi bilan boshqalardan farqlanadi. Masalan, bir xil mavzuda ikki kishi gapirsa ham, ularning nutqi mazmun, uslub va ifoda jihatidan turlicha bo'ladi. Bu nutqning shaxsiy va ijodiy faoliyat ekanini ko'rsatadi. Mazkur farqlashni ilmiy asosda yoritgan olimlardan biri Ferdinand de Sossur bo'lib, u tilni *ijtimoiy belgilar tizimi*, nutqni esa *shaxsga xos faoliyat* sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, til jamiyatga, nutq esa shaxsga tegishlidir.

Til va nutq o'rtasidagi muhim farqlardan yana biri ularning tizim va jarayon sifatida talqin qilinishidir. Til ichki tuzilishiga ko'ra fonetik, leksik va grammatik birliklardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Ushbu

birliklar qat'iy qonuniyatlar asosida o'zaro bog'langan bo'lib, nutq jarayonida imkoniyat sifatida mavjud bo'ladi. Masalan, til tizimida so'z tartibi, fe'l zamonlari yoki kelishiklar qat'iy qoidalariga ega. Nutq esa ana shu tizimning amal qilishi, ya'ni jarayonidir. Nutq doimo vaqt va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi, u harakatda bo'ladi. Gapirish, yozish, fikrni ifodalash bularning barchasi jarayon sifatida nutqni tashkil etadi. Masalan, o'qituvchining dars jarayonida tushuntirishi yoki talabning yozma javobi nutqiy jarayondir. Bu jihatni Vilgelm fon Gumboldt ham ta'kidlab, tilni doimiy imkoniyatlar tizimi, nutqni esa shu imkoniyatlarining doimiy harakatdagi ko'rinishi sifatida baholaydi. Demak, til mavjudlik holatini, nutq esa amal qilish holatini ifodalaydi.

Til va nutqning farqi ularning barqarorlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Til nisbatan barqaror hodisa bo'lib, uning asosiy qoidalari qisqa vaqt ichida o'zgarmaydi. Til tizimi jamiyat ehtiyojlariga mos holda sekin-asta rivojlanadi. Masalan, grammatik tuzilma yoki asosiy so'z boyligi bir necha avlod davomida saqlanib qoladi. Nutq esa aksincha, o'zgaruvchan hodisadir. U vaziyatga, suhbatdoshga, maqsadga, hatto shaxsning ruhiy holatiga qarab tez-tez o'zgarib turadi. Bir shaxsning o'zi ham turli vaziyatlarda turlicha nutqdan foydalanadi: rasmiy yig'ilishdagi nutq bilan do'stlar davrasidagi suhbat o'rtasida katta farq mavjud. Bu nutqning moslashuvchan va dinamik tabiatini ko'rsatadi. Psixolingvistika sohasidagi tadqiqotlar, xususan Lev Vygotksy qarashlari nutqning vaziyat va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishini ilmiy asoslaydi. Uning fikricha, nutq doimo ijtimoiy kontekst bilan uzviy bog'liq bo'lib, shaxs faoliyatida doimiy ravishda yangilanib turadi. Quyida til va nutqning o'zaro farqli jihatlarini jadval asosida taqqoslaymiz (*1-jadval*).

1-jadval. Til va nutqning o'zaro farqli jihatlarini.

Mezon	Til	Nutq
<i>Mohiyati</i>	Ijtimoiy hodisa	Individual faoliyat
<i>Kinga xos</i>	Jamiyatga	Shaxsga
<i>Mavjudlik shakli</i>	Imkoniyat, tizim	Jarayon, faoliyat
<i>Barqarorlik</i>	Nisbatan barqaror	O'zgaruvchan
<i>Tarixiylik</i>	Tarixan shakllangan	Vaqtinchalik
<i>Asosiy vazifasi</i>	Muloqot uchun vosita yaratish	Fikrni ifodalash

Birliklari	Fonema, morfema, soʻz, gap modeli	Aniq soʻzlashuv, matn
Oʻrganilish sohasi	Tilshunoslik	Nutq madaniyati, pragmatika
Shakllari	Ogʻzaki va yozma imkoniyat sifatida	Ogʻzaki va yozma nutq
Bogʻliqligi	Nutq uchun asos	Tilga tayangan holda amalga oshadi

Xulosa qilib aytganda, til a nutq bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlsa-da, ularni bir hodisa sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan toʻgʻri emas. Til ijtimoiy, tizimli va nisbatan barqaror hodisa boʻlsa, nutq individual, jarayonli va oʻzgaruvchan faoliyatdir. Til jamiyatga xos umumiy imkoniyatlar majmui sifatida mavjud boʻladi, nutq esa ana shu imkoniyatlarning shaxs tomonidan real hayotda amalga oshirilishidir. Ushbu farqlarni anglash tilshunoslik nazariyasini chuqur oʻzlashtirish, nutq madaniyatini rivojlantirish va samarali kommunikatsiyani taʼminlashda muhim ilmiy asos boʻlib xizmat qiladi.

5. Til va nutq tilshunoslik fanining eng muhim va oʻzaro uzviy bogʻliq tushunchalaridan hisoblanadi. Ularni bir-biridan ajratib oʻrganish til hodisasining mohiyatini anglash uchun zarur boʻlsa-da, ularning oʻzaro munosabatini ochib berish kommunikatsiya jarayonini toʻliq tushunishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Til va nutq bir butun jarayonning ikki tomoni boʻlib, biri ikkinchisiz mavjud boʻla olmaydi. Til nutq orqali real hayotda amal qiladi, nutq esa til tizimiga tayangan holda yuzaga chiqadi.

Til jamiyatga xos boʻlgan ijtimoiy va mavhum tizimdir. U belgilar, qoidalar va meʼyorlar majmui sifatida inson ongida mavjud boʻladi. Biroq til faqat imkoniyat holatida qolib ketmaydi, u nutq orqali "jonlanadi" yaʼni real muloqot jarayonida namoyon boʻladi. Agar nutq boʻlmasa, til jamiyat hayotida faoliyat koʻrsata olmaydi.

Tilning nutq orqali yashashini kundalik hayotdan olingan oddiy misollar orqali ham koʻrish mumkin. Masalan, oʻzbek tilidagi soʻzlar, grammatik qoidalar va gap tuzilmalari faqat lugʻat yoki grammatikada mavjud boʻlib qolsa, ular jamiyat uchun "passiv" holatda boʻladi. Ushbu birlıklar insonlar oʻzaro gaplashganda, yozganda yoki tinglaganda nutq orqali faol holatga oʻtadi. Demak, nutq tilning mavjudlik shaklidir.

Bu masalani ilmiy jihatdan asoslab bergan olimlardan biri Sossyur tilni *ijtimoiy belgilar tizimi*, nutqni esa *shu tizimning individual qoʻllanishi*

sifatida talqin qiladi. Uning nazariyasiga koʻra, til nutq orqali yashaydi va rivojlanadi: nutqda tez-tez qoʻllanadigan birlıklar til meʼyoriga aylanadi, kam qoʻllanadigan birlıklar esa asta-sekin isteʼmoldan chiqib ketadi. Shu jihatdan qaraganda, nutq til taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchidir.

Jamiyatda yuzaga kelgan yangi ijtimoiy hodisalar, texnologiyalar va madaniy oʻzgarishlar avvalo nutqda aks etadi, keyinchalik esa til tizimiga singib boradi. Masalan, zamonaviy axborot texnologiyalari bilan bogʻliq koʻplab soʻzlar dastlab nutqiy birlik sifatida qoʻllanib, keyinchalik tilning leksik boyligiga aylangan.

6. Nutq mustaqil va tartibsiz hodisa emas. U doimo til tizimiga tayangan holda yuzaga keladi. Har bir nutqiy faoliyatda shaxs tilning fonetik, leksik va grammatik qoidalaridan foydalanadi. Agar nutq til meʼyorlariga asoslanmasa, u muloqot vositasi sifatida oʻz vazifasini bajara olmaydi. Masalan, soʻzlovchi fikrini ifodalash jarayonida tilning soʻz boyligidan, gap tuzilishidan va grammatik shakllaridan foydalanadi. Shu bois nutq til imkoniyatlarining real amalga oshirishidir. Hatto eng erkin, spontan nutq ham til tizimidan tashqarida yuzaga kela olmaydi. Bu holat nutqning tilga qanchalik bogʻliqligini koʻrsatadi.

Nutqning tilga tayanishini kommunikatsiya jarayonida aniq koʻrish mumkin. Agar suhbatdoshlar bir xil til tizimiga ega boʻlmasa, muloqot amalga oshmaydi yoki qiyinlashadi. Demak, til nutq uchun umumiy kod vazifasini bajaradi. Bu masala kommunikatsiya nazariyasida ham muhim oʻrin tutadi.

Tilshunos Roman Jakobson oʻzining kommunikatsiya modeli orqali til va nutqning oʻzaro munosabatini asoslab beradi. Uning fikricha, muloqot muvaffaqiyatli boʻlishi uchun umumiy kod - til mavjud boʻlishi shart. Nutq esa ana shu kod asosida axborotni uzatish jarayonidir.

Til va nutqning oʻzaro munosabati ularning kommunikatsiyadagi rolda yaqqol namoyon boʻladi. Til kommunikatsiya uchun zarur boʻlgan imkoniyatlar va qoidalar tizimi, nutq esa ana shu imkoniyatlarning real muloqotdagi koʻrinishidir. Kommunikatsiya jarayoni til va nutqning uzviy birligi asosida amalga oshadi.

Masalan, dars jarayonida oʻqituvchi til tizimiga tayangan holda nutq qiladi, talabalar esa ushbu nutqni tushunish uchun ayni til tizimini bilishlari lozim. Agar til umumiy boʻlmasa, nutq samarasiz boʻladi. Shu bois til va nutq kommunikatsiyaning ajralmas ikki tarkibiy qismi hisoblanadi. Quyida til va nutq kommunikatsiyaning oʻzaro boʻgʻliqligi borasidagi fikrimizni jadval asosida umumlashtiramiz (2-jadval).

2-jadval: Til va nutq kommunikatsiyaning o'zaro bo'g'liqligi

Mezonlar	Til	Nutq	Kommunikatsiya
<i>Mohiyati</i>	Belgilar tizimi	Faoliyat, jarayon	Muloqot jarayoni
<i>Xususiyati</i>	Ijtimoiy	Individual	Ijtimoiy-interaktiv
<i>Kimga xos</i>	Jamiyatga	Shaxsga	Kamida ikki shaxsga
<i>Mavjudlik shakli</i>	Imkoniyat	Amalga oshish	Natiija
<i>Barqarorlik</i>	Nisbatan barqaror	O'zgaruvchan	Vaziyatga bog'liq
<i>Asosiy vazifasi</i>	Kod yaratish	Fikrni ifodalash	Axborot almashish
<i>Vositlari</i>	So'z, grammatik qoidalar	Og'zaki yozma nutq	Nutq + kontekst
<i>Vaqt va makon</i>	Mustaqil	Bog'liq	Bog'liq
<i>O'rganilish sohasi</i>	Tilshunoslik	Nutq madaniyati	Kommunikatsiya nazariyasi

Xulosa qilib aytganda, til va nutq bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydigan, o'zaro dialektik birlikni tashkil etuvchi hodisalardir. Til nutq orqali yashaydi, faoliyat ko'rsatadi va rivojlanadi; nutq esa til tizimiga tayangan holda yuzaga keladi. Kommunikatsiya jarayonida til umumiy kod vazifasini bajarsa, nutq ana shu kod asosida fikr almashuvini ta'minlaydi. Til va nutqning o'zaro munosabatini ilmiy asosda anglash samarali muloqot, nutq madaniyati va tilshunoslik nazariyasini chuqur o'zlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Til va nutq tushunchalari qanday ilmiy mezonlar asosida farqlanadi?
2. Nima sababdan til ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilinadi?
3. Nutq nima uchun individual faoliyat hisoblanadi?

4. Til va nutq o'rtasidagi "tizim" va "jarayon" munosabatini izohlang.
5. Tilning umumxalq xarakteri deganda nimani tushunasiz?
6. Nutqning vaziyatga bog'liqligi qanday omillar bilan belgilanadi?
7. Til qanday qilib nutq orqali "yashaydi" va rivojlanadi?
8. Nutqning tilga tayanishi kommunikatsiya jarayonida qanday ahamiyatga ega?
9. Til va nutq o'rtasidagi barqarorlik va o'zgaruvchanlik munosabatini tushuntiring.
10. Til va nutq masalasini o'rganish nutq madaniyati uchun nima sababdan muhim?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Quyidagi mezonlar asosida *til* va *nutq*ni taqqoslang: ijtimoiy - individual; tizim - jarayon; barqaror - o'zgaruvchan.
2. Tilga oid 3 ta misol yozing (masalan, grammatik qoida, so'z boyligi). Nutqqa oid 3 ta misol yozing (og'zaki yoki yozma nutqdan).
3. Kundalik hayotingizdan bir muloqot vaziyatini tanlab, unda: qaysi jihatlar tilga, qaysi jihatlar nutqqa tegishli ekanini izohlang.
4. "Til → Nutq → Kommunikatsiya" o'zaro bog'liqligini aks ettiruvchi sxema chizing va qisqacha sharhlab bering.
5. Matn tanlang, berilgan kichik matndan til birliklarini (so'z, grammatik shakl), nutqiy xususiyatlarni (uslub, vaziyatga moslik) aniqlab, ajratib yozing.
6. "Til va nutqning o'zaro munosabati kommunikatsiyada qanday namoyon bo'ladi?" mavzusida fikringizni yozma ravishda bayon eting.

3-Dars.

Til haqidagi dastlabki qarashlar (qadimgi sharq va antik davr). O'rta asrlar tilshunosligi va diniy-falsafiy an'analar.

3. 1. Til haqidagi dastlabki qarashlar (Qadimgi Sharq va Antik davr)

Reja:

1. Til haqidagi dastlabki qarashlarning vujudga kelishi (Tilning kelib chiqishi masalasining qadimgi jamiyatlarda qo'yilishi).
2. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida til va yozuv haqidagi tasavvurlar (Misr, Mesopotamiya, Hind va Xitoy manbalarida tilning muqaddas hodisa).
3. Antik Rim tilshunoslik qarashlari va ularning ahamiyati (Lotin tili grammatik an'analari va Yevropa tilshunosligiga ta'siri).

1. Til insoniyat tarixidagi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biri bo'lib, uning kelib chiqishi masalasi qadim zamonlardan buyon inson tafakkurini band etib kelgan. Til faqat muloqot vositasi emas, balki tafakkur, madaniyat va jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida qadrlangan. Shu bois tilning qayerdan, qanday va nima sababdan paydo bo'lgani haqidagi savollar qadimgi jamiyatlarda falsafiy, diniy va mifologik tafakkur doirasida qo'yila boshlagan.

Ibtidoiy jamiyatlarda til hodisasi ilmiy emas, balki mifologik ong orqali izohlangan. So'z sehrli kuchga ega, borliqni boshqaruvchi qudrat sifatida tushunilgan. Qadimgi odamlar so'z yordamida tabiat hodisalariga ta'sir ko'rsatish mumkin, deb ishonishgan. Shu sababli duo, afsun, marosim matnlari muhim ahamiyat kasb etgan.

Tilning kelib chiqishi ko'pincha ilohiy manba bilan bog'langan. Ko'plab qadimgi mifologiyalarda til xudo tomonidan insonlarga in'om etilgan muqaddas ne'mat sifatida talqin qilinadi. Bu holat tilning jamiyatdagi yuqori mavqeiini ko'rsatadi.

Nemis faylasufi Ernst Cassirer tilni mif, san'at va din bilan bir qatorda insonning ramziy faoliyati mahsuli deb baholaydi. Uning fikricha, dastlabki inson tafakkuri til orqali borliqni ramziy tarzda anglagan.

Qadimgi Sharq va G'arb madaniyatlarida tilning kelib chiqishi ilohiy kuch bilan izohlangan. Masalan, qadimgi Misr mifologiyasida so'z orqali borliq yaratilgani haqidagi tasavvurlar mavjud. Misrlilar nutq va yozuvni xudo *Tot* bilan bog'lab, uni donolik va bilim manbai deb hisoblashgan. Shunga o'xshash qarashlar Mesopotamiya, Hind va Xitoy

madaniyatlarida ham uchraydi.

Hind vedalarida so'z (*vāc*) muqaddas kuch sifatida talqin qilinib, u olamning yaratilishida ishtirok etgan asosiy unsur sifatida ko'rsatiladi. Bu masalada fransuz olimi Émile Benveniste shunday fikr bildiradi: qadimgi jamiyatlarda til "ijtimoiy kelishuv mahsuli" emas, balki "kosmik tartibning ifodasi" sifatida idrok etilgan. Bu esa tilning kelib chiqishini muqaddaslashtirishga olib kelgan.

Jamiyat taraqqiyoti bilan birga til haqidagi qarashlar mifologik talqindan falsafiy tafakkur bosqichiga o'ta boshlagan.

2. Qadimgi Yunonistonda tilning kelib chiqishi masalasi maxsus muhokama obyekti sifatida qaralgan. Buyuk faylasuf Platon tilning tabiati haqidagi masalani "*Kratil*" dialogida ko'taradi. U so'zlar tabiat tomonidan berilganmi yoki odamlar o'zaro kelishuv asosida yaratganmi, degan savolni muhokama qiladi. Bu tilning kelib chiqishini ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilishga bo'lgan dastlabki urinishlardan biridir. Platon tilning qisman tabiiy asosga ega ekanini tan olsa-da, tilning ijtimoiy jihatini inkor etmaydi. Uning bu qarashlari keyingi til falsafasiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Platon shogirdi Aristotel tilni belgilar tizimi sifatida izohlab, uning ijtimoiy tabiatini asoslab berdi. Unga ko'ra, so'zlar va narsalar o'rtasidagi munosabat tabiiy emas, balki shartli xarakterga ega. Bu fikr tilning kelib chiqishi insonlarning ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. Aristotelning ushbu qarashi zamonaviy tilshunoslikda keng tarqalgan ijtimoiy-kelishuv nazariyasining ilk asoslaridan biri hisoblanadi.

Shveysariyalik tilshunos Ferdinand de Sossyur ham tilni ijtimoiy hodisa sifatida baholab, qadimgi yunon faylasuflarining bu boradagi qarashlarini zamonaviy lingvistika uchun muhim deb hisoblaydi. Zamonaviy tilshunoslikda tilning kelib chiqishi masalasi hanuzgacha to'liq hal etilmagan muammo bo'lib qolmoqda. Biroq qadimgi jamiyatlarda qo'yilgan savollar bugungi ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos vazifasini bajarmoqda. Amerikalik tilshunos Edward Sapir qadimgi qarashlarni inson tafakkurining tabiiy rivoj bosqichi sifatida baholab, til haqidagi ilk mulohazalar madaniyat va ijtimoiy hayot bilan chambarchas bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek, Noam Chomsky tilning biologik va kognitiv asoslari haqidagi nazariyasida qadimgi til kelib chiqishi masalasiga yangicha yondashuvni taklif qiladi, biroq u ham tarixiy-falsafiy qarashlarni inkor etmaydi.

Xulosa qilib aytganda, til haqidagi dastlabki qarashlarning vujudga kelishi insoniyatning o'zini va borliqni anglash jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Qadimgi jamiyatlarda tilning kelib chiqishi masalasi dastlab

mifologik va diniy asosda qo'yilgan bo'lsa, keyinchalik falsafiy va ijtimoiy muammo sifatida rivojlandi. Aynan shu qarashlar zamonaviy tilshunoslik fanining shakllanishi uchun nazariy poydevor bo'lib xizmat qildi.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyalari insoniyat madaniy va intellektual taraqqiyotining ilk markazlari hisoblanadi. Ushbu sivilizatsiyalarda til va yozuv oddiy aloqa vositasi sifatida emas, balki muqaddas, ilohiy va kosmik tartib bilan bog'liq hodisa sifatida talqin etilgan. Til inson va xudo, inson va tabiat o'rtasidagi vositachi kuch deb qaralgan. Shu bois til va yozuv jamiyat hayotida alohida e'zozlangan, diniy marosimlar, qonunlar, falsafiy qarashlar va ilmiy bilimlar aynan yozma va og'zaki so'z orqali mustahkamlangan. Qadimgi Misr sivilizatsiyasida til va yozuv ilohiy kelib chiqishga ega deb hisoblangan. Misrlilar yozuvni xudo tomonidan berilgan ne'mat sifatida tushunganlar. Ieroglif yozuvi nafaqat axborotni uzatish vositasi, balki ramziy va sehrli belgilar tizimi bo'lgan. Misr mifologiyasiga ko'ra, yozuv va nutq xudosi Tot donolik, vaqt va bilim homiysi sanalgan. Tot insonlarga yozuvni o'rgatgan va u orqali koinotdagi tartibni saqlagan, degan tasavvur mavjud bo'lgan. Ieroglif so'zi yunoncha "muqaddas yozuv" ma'nosini anglatishi ham bejiz emas.

Fransuz sharqshunosi Fransua Shampollion, Misr ierogliflarini o'qishga muvaffaq bo'lgan olim sifatida, bu yozuv tizimining chuqur diniy va ramziy mazmunga ega ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, misrlilar so'z orqali borliqni boshqarish mumkinligiga ishonganlar. Misr matnlarida duo, afsun va marosim nutqlari alohida o'rin tutgan. So'z noto'g'ri aytilsa, kosmik muvozanat buziladi, degan e'tiqod mavjud bo'lgan. Bu holat tilning muqaddas va mas'uliyatli hodisa sifatida idrok etilganini ko'rsatadi.

Mesopotamiya (Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya) sivilizatsiyasida yozuv davlat, din va huquqning asosiy tayanchi bo'lgan. Bu hududda yaratilgan mixxat yozuvi dastlab xo'jalik hisob-kitoblari uchun paydo bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik diniy va huquqiy matnlarni ifodalash vositasiga aylangan. Mesopotamiya mifologiyasida ham yozuv ilohiy kelib chiqishga ega. Donolik xudosi Enki (Ea) bilim va so'z egasi sifatida tasvirlanadi. Mashhur "*Gilgamesh dostoni*" yozma so'z orqali avloddan avlodga yetkazilgan muqaddas matn sifatida qaralgan. Rus olimi Vladimir Ivanov Mesopotamiya yozma madaniyatini tahlil qilargan ekan, til bu jamiyatda "ijtimoiy xotira" vazifasini bajarganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, yozuv orqali qonunlar, e'tiqodlar va madaniy me'yorlar muqaddaslashtirilgan. Bobil podshosi Hammurabi qonunlarining toshga o'yib yozilishi ham yozuvning muqaddasligi va abadiyligiga bo'lgan

ishonchni aks ettiradi. Qonun so'zi xudo nomidan aytilgan deb hisoblangan.

Qadimgi Hindistonda til va so'zga bo'lgan munosabat nihoyatda yuksak bo'lgan. Hind falsafasida "Vāc" (so'z) tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Vedalarda so'z koinotni yaratuvchi ilohiy kuch sifatida talqin qilinadi. Eng qadimgi diniy matnlar *Vedalar* uzoq vaqt og'zaki tarzda, qat'iy fonetik qoidalar asosida avloddan avlodga o'tkazilgan. So'zning tovush jihatdan aniq talaffuzi muqaddas sanalgan. Bitta tovushning o'zgarishi marosimning kuchini yo'qqa chiqaradi, degan e'tiqod mavjud bo'lgan. Buyuk hind grammatikasi asoschisi Panini tomonidan yaratilgan "*Aṣṭadhyāyī*" asari tilni ilohiy mukammallikka ega tizim sifatida tavsiflaydi. Bu grammatika nafaqat lingvistik, balki falsafiy ahamiyatga ham ega. Amerikalik tilshunos Noam Chomsky Panini grammatikasini formal tilshunoslikning ilk namunasi sifatida baholab, hind an'alarida tilga bo'lgan ilmiy va muqaddas munosabat uyg'unlashganini ta'kidlaydi.

Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasida til va yozuv jamiyat axloqi va siyosiy tartib bilan bevosita bog'langan. Xitoy ieroglifik yozuvi tabiat va jamiyat hodisalarining ramziy ifodasi sifatida shakllangan. Buyuk mutafakkir Konfutsiy tilning jamiyatdagi roliga alohida e'tibor qaratib, "nomlarni to'g'rilash" (*zheng ming*) konsepsiyasini ilgari surgan. Uning fikricha, so'z va ma'no o'rtasidagi uyg'unlik buzilsa, jamiyatda tartibsizlik yuzaga keladi. Xitoy falsafasida yozuv osmon va yer o'rtasidagi muvozanatni ifodalovchi tizim sifatida qaralgan. Ierogliflar muqaddas ramzlar bo'lib, ularni noto'g'ri ishlatish axloqiy buzilishga olib keladi, deb hisoblangan. Fransuz tilshunosi Emile Benveniste Xitoy an'alarini tahlil qilargan ekan, bu madaniyatda til "ijtimoiy axloqni boshqaruvchi mexanizm" sifatida shakllanganini ta'kidlaydi.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida til va yozuv oddiy kommunikativ vosita emas, balki muqaddas, ilohiy va kosmik ahamiyatga ega hodisa sifatida talqin etilgan. Misrda so'z sehrli kuch deb qaralgan bo'lsa, Mesopotamiyada yozuv huquq va davlatning muqaddas tayanchi bo'lgan. Hindistonda til koinotni yaratuvchi ilohiy kuch sifatida tushnilgan, Xitoyda esa til jamiyat axloqi va tartibining asosi deb baholangan. Ushbu qarashlar keyingi tilshunoslik, falsafa va madaniyatshunoslik rivoji uchun mustahkam nazariy poydevor yaratdi.

3. Antik Rim sivilizatsiyasida tilshunoslik asosan amaliy, normativ va ta'limiy yo'nalishda rivojlangan bo'lib, u antik yunon ilmiy-falsafiy merosiga tayangan holda shakllandi. Rimliklar tilni avvalo davlat boshqaruvi, huquq, notiqlik va ta'lim ehtiyojlari uchun muhim vosita

sifatida ko'rganlar. Shu sababli Rim tilshunosligi tilning nazariy mohiyatidan ko'ra, uning to'g'ri, me'yoriy va samarali qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratgan. Aynan shu yondashuv lotin tili grammatik an'analarning yuzaga kelishiga va ularning Yevropa tilshunosligiga kuchli ta'sir ko'rsatishiga sabab bo'ldi.

Antik Rim tilshunosligi mustaqil fan sifatida emas, balki grammatika, ritorika va falsafa doirasida rivojlandi. Rim olimlari yunon tilshunosligi, ayniqsa Aristotel va stoiklar qarashlarini o'zlashtirib, ularni lotin tiliga moslashtirdilar. Til masalasi Rim jamiyatida savodxonlik, huquqiy hujjatlar va notiqlik san'ati bilan chambarchas bog'liq edi.

Rimliklar uchun til - ijtimoiy tartib va madaniyat ko'rsatkichi bo'lib, grammatik me'yorlarga rioya qilish bilimdonlik va madaniylik belgisi hisoblangan. Shu bois grammatika maktablari keng tarqalgan, lotin tili esa imperiya hududida umumiy aloqa tili (lingua franca) vazifasini bajargan.

Nemis tilshunosi Gumboldt Rim tilshunosligi haqida fikr yuritarkan, uni "tilni amaliy me'yorlar orqali saqlab qolgan va uzluksiz rivojini ta'minlagan madaniy mexanizm" sifatida baholaydi. Antik Rim grammatik an'analari asosan morfologiya va sintaksisga yo'naltirilgan bo'lib, so'z turkumlari, so'z shakllari, kelishiklar va fe'l zamonlari tizimli ravishda tavsiflangan. Bu an'alar tilni qat'iy qoidalar asosida o'rganishni nazarda tutgan.

Rim tilshunosligining yirik namoyandalaridan biri Marcus Terentius Varro hisoblanadi. Uning "De lingua Latina" ("Lotin tili haqida") asari lotin tilining kelib chiqishi, grammatik tuzilishi va etimologiyasiga bag'ishlangan.

Varro tilni ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib, undagi o'zgarishlarni tarixiy jarayon bilan bog'lagan. Varro tilni "xalq urf-odati va an'alarining aks-sadosi" sifatida baholab, grammatik normaning jamiyat ehtiyojlari bilan uzviy aloqador ekanini ta'kidlaydi. Bu yondashuv zamonaviy tarixiy tilshunoslik uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilgan.

Antik Rim grammatik merosining eng ta'sirchan namunalari Donat va Priscian grammatikalaridir. Ayniqsa, Aelius Donatus tomonidan yozilgan "Ars grammatica" asari o'rta asr Yevropasida asosiy darslik sifatida asrlar davomida qo'llanilgan. Donat grammatikasi lotin tilining asosiy qoidalarini sodda va tizimli tarzda bayon qilgani bilan ajralib turadi. U grammatikaning normativ xarakterini mustahkamlab, "to'g'ri til" me'yorini belgilab berdi. Keyinchalik Priscian tomonidan yaratilgan "Institutiones grammaticae" asari lotin grammatikasining eng mukammal tavsifi hisoblanadi. Ushbu asar morfologiya va sintaksisni chuqur tahlil

qilgani bilan ajralib turadi va o'rta asr universitetlarida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Rim tilshunosligi ritorika bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Tilning to'g'ri va ta'sirchan qo'llanilishi siyosiy va sud jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu nuqtayi nazardan, notiqlik san'ati tilshunoslik bilan uzviy aloqada rivojlangan. Mashhur rim notig'i va pedagogi Quintilian o'zining "Institutio Oratoria" asarida til va nutq madaniyatini shaxs tarbiyasining asosi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, grammatik bilim bo'lmagan joyda na to'g'ri fikr, na ta'sirchan nutq bo'lishi mumkin. Kvintilian grammatika va ritorikani bir-biridan ajralmas fanlar sifatida ko'rgan va bu qarash Yevropa ta'lim tizimida uzoq vaqt hukmron bo'lib kelgan.

Antik Rim grammatik an'analari o'rta asr va yangi davr Yevropa tilshunosligining asosiy metodologik poydevorini tashkil etdi. Lotin tili uzoq asrlar davomida ilm-fan, din va ta'lim tili bo'lib qolganligi sababli, boshqa tillar ham lotin grammatik modeli asosida tavsiflangan. Natijada, "universal grammatika" tushunchasi shakllandi va barcha tillar lotin tili qoliplari orqali o'rganila boshlandi. Bu holat ayrim cheklovlarga ega bo'lsa-da, tilshunoslikning tizimli fan sifatida rivojlanishiga xizmat qildi. Shveysariyalik tilshunos Ferdinand de Saussure antik Rim grammatik merosini baholar ekan, ularning normativ yondashuvi tilni ijtimoiy tizim sifatida tushunishga zamin yaratganini ta'kidlaydi. Uning fikricha, zamonaviy lingvistika aynan shu tarixiy tajriba negizida shakllangan. Xulosa qilib aytganda, Antik Rim tilshunoslik qarashlari tilni amaliy va normativ jihatdan o'rganishga asoslangan bo'lib, lotin tili grammatik an'analari orqali Yevropa tilshunosligining rivojiga beqiyos hissa qo'shdi. Rim grammatiklari tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar, tushunchalar va ta'limiy model o'rta asrlar davomida hukmron bo'lib, zamonaviy tilshunoslik fanining shakllanishida muhim tarixiy bosqich sifatida namoyon bo'ldi.

3. 2. O'rta asrlar tilshunosligi, maktablari va diniy-falsafiy an'analar

Reja:

1. O'rta asrlar davrining ijtimoiy, madaniy va diniy muhiti.
2. Tilshunoslik an'analari va maktablari.
3. Arab va Yevropa o'rta asr tilshunoslik maktablarining umumiy xususiyatlari. O'rta asrlar tilshunosligining keyingi davr fanlariga ta'siri.

1. O'rta asrlar davri (taxminan V-XV asrlar) insoniyat tarixida ijtimoiy tuzilma, madaniy hayot va diniy qarashlar ustuvorligi bilan ajralib turadi. Bu davrda jamiyatning barcha sohalari, jumladan, ilm-fan va tilshunoslik ham diniy-dunyoviy tafakkur bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Ijtimoiy hayot feodal tuzum asosida shakllanib, aholining asosiy qismi dehqonlar, ruhoniylar va zodagonlar qatlamidan iborat bo'lgan. Ta'lim va ilm markazlari asosan diniy muassasalar: monastirlar, madrasalar va soborlar huzurida faoliyat yuritgan. Madaniy muhitda yozma an'analar muhim o'rin egalladi. Kitobat, qo'lyozmalarni ko'chirish va sharhlash madaniy faoliyatning asosiy shakli bo'lib, ilmiy bilimlar avloddan avlodga shu yo'l bilan yetkazildi. Til, avvalo, muqaddas matnlarni to'g'ri anglash va talqin qilish vositasi sifatida baholandi. Shu sababli grammatika, mantiq va ritorika fanlari ta'lim tizimining asosiy qismini tashkil etdi. Yevropada bu fanlar trivium tizimi doirasida o'rganilgan bo'lsa, Sharqda arab tilining grammatikasi va balog'ati markaziy o'rin tutgan.

Diniy muhit o'rta asr tafakkurining yetakchi omili bo'ldi. Xristianlik, islom va yahudiylar ta'limotlari nafaqat e'tiqodiy, balki ilmiy qarashlarni ham belgilab berdi. Muqaddas matnlarni tushunish zarurati tilshunoslik tadqiqotlariga kuchli turtki bo'ldi: so'z ma'nosi, grammatik shakllar, talaffuz va uslub masalalari chuqur o'rganila boshladi. Til ko'pincha ilohiy kelib chiqishga ega hodisa sifatida talqin qilinib, uni noto'g'ri qo'llash diniy xatoga tenglashtirilgan. Shu tariqa, o'rta asrlar davrining ijtimoiy, madaniy va diniy muhiti tilshunoslikning shakllanishi va rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qildi. Mazkur davrda Sharq (arab-islom) o'rta asr tilshunosligi olimlari katta hissa qo'shganlar. Jumladan, Sibavayh arab tilshunosligidagi ilk mukammal grammatika "*Al-Kitab*" nomli asarida fonetik, morfologik va sintaktik masalalarni tizimli yoritilgan; Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy esa "*Kitab al-Ayn*" fonetik tasnifga asoslangan arab tilidagi ilk lug'atini, Zamaxshariy grammatika va balog'atni uyg'un holda yoritgan muhim asarlar "*Al-Mufasssal*", "*Asos al-balag'a*"; Ibn Jinni tilning tabiati, tovush-ma'no munosabati va til falsafasi masalalarini "*Al-*

Xasā'is" asarida; Abu Hayyon al-Andalusi Qur'on tili va grammatikaning chuqur tahlilini "*Al-Bahr al-muhit*" asari orqali amalga oshirganlar. G'arb (Yevropa) o'rta asr tilshunosligi olimlarida Avreliy Avgustin "*De doctrina christiana*" asari orqali til, belgi va ma'no (semiotika) masalalariga asos soldi. Boetsiy Aristotel asarlariga sharhlar yozish bilan bir qatorda Mantiq va grammatikaning rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Foma Akvinskiy "*Summa Theologica*" Til, tafakkur va haqiqat munosabatini diniy-falsafiy nuqtayi nazardan talqin qilgan bo'lsa, Isidor Sevilyalik "*Etymologiae*" nomli til, so'z kelib chiqishi va ensiklopedik bilimlar majmuasini yaratgan. Til bu davrda oddiy aloqa vositasi emas, balki tafakkur, e'tiqod va ilmiy bilishning markaziy unsuri sifatida qaraldi. Aynan shu muhit keyingi davr tilshunoslik maktablari va nazariyalarining vujudga kelishiga mustahkam zamin yaratdi.

2. O'rta asrlar Sharqida tilshunoslik diniy-ilmiy ehtiyojlar asosida shakllanib, mustaqil ilmiy an'anga aylangan. Til, avvalo, Qur'on va hadis matnlarini to'g'ri tushunish, sharhlash va talqin qilish vositasi sifatida o'rganilgan. Shu ehtiyoj asosida arab tilshunosligida yirik maktablar vujudga kelib, ularning ilmiy qarashlari keyinchalik turkiy tilshunoslik taraqqiyotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Arab tilshunosligida eng muhim maktablar sifatida Basra maktabi va Kufa maktabi shakllandi. Basra maktabi vakillari tilni qat'iy qoidalar asosida o'rganishga, me'yoriy grammatikani ishlab chiqishga intilganlar. Ular til hodisalarini mantiqiy tizim asosida izohlab, qoidabozlikka katta e'tibor qaratgan. Kufa maktabi esa tirik nutq, shevalar va og'zaki an'analarni asosiy manba sifatida ko'rib, til hodisalarining xilma-xilligini e'tirof etgan. Bu ikki maktab o'rtasidagi ilmiy bahslar o'rta asr tilshunosligining rivojiga kuchli turtki bo'lgan.

Basra tilshunoslik maktabi VII-IX asrlarda Basra Abbadiylik halifasi hozirgi Iroq hududida faoliyat olib borgan. Mazkur maktab asoschilari sifatida Sibavayh va Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy e'tirof etiladi. Bu maktab faoliyatining asosiy natijasi sifatida "*Al-Kitab*" manbasini ko'rsatish mumkin. Keyinchalik Basra tilshunoslik maktabi davomchisi sifatida Kufa maktabi shakllangan. Sharq tilshunosligida lug'atchilik va balog'at ilmi ham muhim yo'nalish sifatida rivojlandi. Lug'at tuzish ishlari so'z boyligini saqlash va tizimlashtirishga xizmat qilgan bo'lsa, balog'at ilmi nutqning ta'sirchanligi, ma'no nozikliklari va uslubiy jihatlarni o'rganishga qaratildi. Bu an'analar keyinchalik tafsir va fiqh ilmigacha ham chuqur singib ketdi. Arab tilshunoslik maktablari ta'sirida turkiy tilshunoslik an'anasini shakllandi. Ayniqsa, XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilgan *Devonu lug'otit-turk* asari turkiy tillarni ilmiy asosda

o'rganishning boshlanishi bo'ldi. Keyingi davrlarda esa Chig'atoy adabiy tili asosida til me'yorlarini belgilash, nutq madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan qarashlar yuzaga keldi. Bu jarayonda Alisher Navoiy tilshunoslik va adabiy til nazariyasiga oid qarashlari bilan alohida o'rin egallaydi. Shu tariqa, o'rta asrlar tilshunoslik an'analari va maktablari Sharqda qat'iy ilmiy asosga ega bo'lib, grammatika, lug'atchilik, balog'at va nutq madaniyati yo'nalishlarida mukammal tizim yaratdi. Bu maktablar nafaqat o'z davri, balki keyingi asrlar tilshunoslik taraqqiyoti uchun ham mustahkam ilmiy poydevor vazifasini bajardi.

3. O'rta asrlar tilshunosligi Sharq va G'arb ilmiy tafakkurining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u tilni nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy, diniy va intellektual merosni saqlovchi tizim sifatida talqin qildi. Arab va Yevropa o'rta asr tilshunoslik maktablari turli tarixiy-madaniy muhitda shakllangan bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy metodologik va funksional xususiyatlar mavjud. Ushbu bobda mazkur maktablarning shakllanish omillari, umumiy jihatlari va ilmiy merosi qiyosiy asosda tahlil qilinadi. Arab grammatikasi (nahv va sarf) diniy-funksional ehtiyoj asosida rivojlandi. Arab tilshunosligining eng muhim vakillaridan biri Sibawayh bo'lib, uning "Al-Kitob" asari arab grammatikasining ilk mukammal ilmiy tizimi sifatida tan olinadi. Arab grammatiklari til hodisalarini qabila shevalari, og'zaki nutq, Qur'on va she'riy matnlar asosida tahlil qildilar. Arab maktablariga xos muhim jihatlari:

1. **Normativlik** - adabiy til me'yorlarini belgilash;
2. **Morfologik ustuvorlik** - so'z shakllari, fe'l tizimi;
3. **Mantiqiy-analitik yondashuv** - sabab/natija asosida qoidalar chiqarish;
4. **Izoh va sharh an'anasi** - asosiy matnlar atrofida keng kommentariyalar.

Arab tilshunosligi tilni mustaqil ilmiy obyekt sifatida o'rganib, grammatik kategoriyalarni aniq tushunchalar orqali izohlagan bo'lsa, Yevropada o'rta asr tilshunosligi asosan lotin tili grammatikasi asosida rivojlandi. Lotin tili cherkov, ilm-fan va ta'lim tili bo'lgani sababli grammatika diniy va pedagogik vazifani bajardi. Yevropa maktablariga xos jihatlari:

1. **Pedagogik yo'nalish** - grammatika maktab fanining asosi;
2. **Antik merosga tayanish** - Aristotel mantiqi va rim filologiyasi;
3. **Sintaktik tasnif** - so'z turkumlari va gap tuzilishi;
4. **Avtoritetga tayanganlik** - klassik mualliflar fikrini mutlaq qabul qilish.

Bu davrda grammatika trivium (grammatika-retorika-mantiq) tizimining markaziy bo'g'ini bo'lib xizmat qildi. Arab va Yevropa o'rta asr tilshunoslik maktablarini qiyosiy o'rganish quyidagi umumiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Har ikkala an'anada ham grammatika to'g'ri til me'yorlarini belgilovchi fan sifatida qaraldi. Arab tilshunosligida bu Qur'on tilini saqlashga xizmat qilgan bo'lsa, Yevropada lotin tilining klassik shaklini barqarorlashtirishga qaratildi. Tilshunoslik diniy matnlarni tushunish va sharhlash bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. Natijada grammatika ilohiyot va falsafa bilan uzviy aloqada rivojlandi. Ikkala maktabda ham muayyan mualliflar (Sibawayh, Priscian) ilmiy mezon sifatida qabul qilinib, ularning asarlari asrlar davomida sharhlandi. Arab madrasalari va Yevropa monastir maktablarida grammatika asosiy fan bo'lib, ilmiy bilimlar aynan ta'lim orqali avlodlardan avlodga uzatildi. Har ikkala an'anada til hodisalari qat'iy tasniflangan, qoidalar mantiqiy tizimga solingan. O'rta asr tilshunoslik maktablari turli madaniy muhitda shakllangan bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy ilmiy xususiyatlar mavjud. Ular tilni normativ, tizimli va ta'limiy nuqtai nazardan o'rganib, zamonaviy tilshunoslik fanining shakllanishiga mustahkam zamin yaratdi. Ushbu maktablarning merosi bugungi lingvistik nazariyalarning tarixiy ildizlarini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Yevropada Uyg'onish davrida (XV-XVI asrlar) antik merosga qaytish jarayoni kuchaydi. Bu jarayonda o'rta asrlar davomida saqlanib qolgan lotin grammatikasi asosiy tayanch vazifasini bajardi. Donatus va Priscian asosidagi grammatik model yangi davr grammatikalarini yaratishda namuna bo'ldi. Natijada, milliy tillar (italyan, fransuz, ispan) grammatikasi lotin modeli asosida tavsiflandi, so'z turkumlari, kelishiklar va gap tuzilishi lotin grammatikasi mezonlari bilan izohlandi, grammatika mustaqil ilmiy fan sifatida shakllanishda davom etdi. Bu holat o'rta asr tilshunosligining faqat tarixiy emas, balki metodologik meros ekanini ko'rsatadi. Arab o'rta asr tilshunosligi yuqori darajadagi nazariyiligi bilan ajralib turadi. Arab grammatiklarining morfologik tahlil, analogiya (qiyos) usuli, sabab-natijaga asoslangan izohlar keyingi davrlarda Sharq filologiyasi va umumiy tilshunoslikka ta'sir ko'rsatdi. Xususan, arab grammatikasi islom dunyosida fors, turkiy va boshqa tillar grammatikasi yaratilishiga metodik asos bo'ldi, arab ilmiy merosi Andalusiya orqali Yevropaga yetib borib, mantiq, falsafa va filologiya rivojiga ta'sir etdi, tilni tizimli va qat'iy qoidalariga asoslanib o'rganish an'anasi mustahkamlandi. Bu ta'sir keyinchalik qiyosiy-tarixiy tilshunoslik rivojiga

bilvosita zamin yaratdi. XVIII-XIX asrlarda shakllangan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik (Bopp, Grimm, Rask) o'rtasida ishlab chiqilgan grammatik kategoriyalar, tilni tasniflash tamoyillari, tarixiy yondashuv kabi unsurlardan foydalanadi. O'rtasida tilshunosligi tilni barqaror tizim sifatida ko'rishga, grammatik shakllarni tarixiy jarayon bilan bog'lashga, yozma manbalarga tayanib tahlil qilishga o'rgatdi. Bu esa tarixiy tilshunoslik metodologiyasining shakllanishiga xizmat qildi. O'rtasida tilshunosligi tilning strukturaviyligi, shakl va mazmun munosabati, norma va nutq qarama-qarshiligi g'oyalarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, mantiqiy tahlilga asoslangan yondashuv kognitiv tilshunoslik va semiotika rivojida ham muhim rol o'ynadi. O'rtasida grammatikasi asrlar davomida ta'lim tizimining markaziy fani bo'lib kelgan. Bu holat zamonaviy filologik ta'lim dasturlarining shakllanishi, grammatika, stilistika va matnshunoslik fanlarining ajralib chiqishi, akademik izoh va sharh madaniyatining rivoji uchun asos bo'ldi.

Bugungi filologiya va tilshunoslik fanlarida qo'llanilayotgan ko'plab terminlar va tasniflar o'rtasida asl ilmiy an'analarga borib taqaladi. O'rtasida asrlar tilshunosligi keyingi davr fanlari uchun bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatgan muhim ilmiy bosqichdir. U grammatika va til nazariyasini tizimli shaklda rivojlantirib, Uyg'onish davri, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va zamonaviy lingvistika uchun mustahkam metodologik asos yaratdi. Shu sababli o'rtasida asl tilshunosligini o'rganish nafaqat tarixiy, balki nazariy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy) tilga qanday munosabat bo'lgan?
2. Til va yozuvning muqaddas hodisa sifatida talqin qilinishi nimani anglatadi?
3. Qadimgi Hindistonda tilshunoslikning rivojlanishiga qaysi omillar sabab bo'lgan?
4. Antik davrda tilning kelib chiqishi masalasiga qanday yondashuvlar mavjud bo'lgan?
5. Aristotel til va mantiq munosabatini qanday tushuntirgan?
6. Antik faylasuflarning til haqidagi qarashlari zamonaviy tilshunoslikka qanday ta'sir ko'rsatgan?
7. O'rtasida asrlarda tilshunoslikning rivojlanishiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatgan?
8. Arab o'rtasida asl tilshunosligining dinij asoslari nimadan

iborat?

9. Yevropa o'rtasida asl tilshunosligi qaysi dinij institutlar bilan bog'liq bo'lgan?
10. O'rtasida asrlarda grammatikaning "normativ fan" sifatida qaralishiga sabab nima?
11. Dinij matnlar (Qur'on, Injil) tilshunoslik rivojiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
12. "Til - tafakkur ko'zgusi" g'oyasi ilk bor qaysi davrlarda shakllangan?
13. Nima sababdan o'rtasida asrlarda grammatika asosiy ilmiy fan hisoblangan?
14. Qadimgi va o'rtasida asl til haqidagi qarashlar o'rtasida qanday uzviylik mavjud?
15. Dinij va falsafiy qarashlar tilshunoslikni cheklaganmi yoki rivojlantirganmi?
16. O'rtasida asl tilshunosligini zamonaviy tilshunoslikning poydevori deyish mumkinmi?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Qadimgi Sharq va Antik davr til haqidagi qarashlarini qiyoslang.
2. Qadimgi Sharq va Antik davr mavzusida jadval tuzing (tilga munosabat, maqsad, asosiy manbalar).
3. Platon va Aristotel qarashlari asosida 10-12 jumladan iborat tahliliy matn yozing.
4. "Til va tafakkur" munosabatiga oid antik qarashlarni sxema ko'rinishida tasvirlang.
5. O'rtasida asl tilshunosligi va falsafa o'rtasidagi aloqani izohlang.
6. Arab va Yevropa o'rtasida asl tilshunoslik an'analarning umumiy jihatlari topin va jadval ko'rinishiga keltiring.
7. Arab va Yevropa o'rtasida asl tilshunosligi mavzusida jadval tuzing (manba, maqsad, metod).
8. "Dinij ehtiyoj tilshunoslik rivojining asosiy omili bo'lgan" mavzusida 1 betlik esse yozing.
9. "Til haqidagi qarashlar evolyutsiyasi" mavzusida vaqt chizig'i (timeline) tuzing.
10. Seminar uchun 5 ta muhokama savollarini tuzing.

4-Dars.

XIX asr tilshunosligi va ilmiy metodlar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi. XX asr tilshunosligi : struktural yondashuv. Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari

4.1. XIX asr tilshunosligi va ilmiy metodlar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi.

Reja :

1. XIX asr tilshunosligining shakllanishi va tarixiy-ilmiy sharoiti (*Ma'rifatparvarlik va romantizm davrining tilshunoslikka ta'siri. Fan sifatida tilshunoslikning mustaqillashuvi. Milliy tillarga bo'lgan ilmiy qiziqishning ortishi*).
2. XIX asr tilshunosligida qo'llanilgan asosiy ilmiy metodlar (*Tarixiy metod va uning mohiyati. Qiyosiy metodning shakllanishi. Empirik kuzatuv va yozma manbalarga tayangan tadqiqotlar*).
3. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelish omillari (*Sanskrit tilining o'rganilishi va uning ahamiyati Yevropa tillari o'rtasidagi qarindoshlik g'oyasi. Tillarni tarixiy rivojlanishda o'rganish zarurati*).
4. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asosiy tamoyillari va yutuqlari (*Tillar qarindoshligini aniqlash prinsiplari. Fonetik qonuniyatlar va grammatik o'zgarishlar. Hind-Yevropa tillari oilasining ilmiy asosda tavsifi*).
5. XIX asr qiyosiy-tarixiy tilshunosligining ilmiy ahamiyati va keyingi fanlarga ta'siri (*Zamonaviy tilshunoslik metodlarining shakllanishi. Struktural va tarixiy tilshunoslikka ta'siri. Qiyosiy-tarixiy yondashuvning bugungi ahamiyati*).

1. XIX asr tilshunoslik fanining mustaqil ilmiy soha sifatida shakllanishida muhim burilish davri hisoblanadi. Aynan shu asrda til hodisalarini tasodifiy kuzatuv yoki normativ grammatik tavsif doirasidan chiqarib, ilmiy metodlar asosida tizimli ravishda o'rganishga intilish kuchaydi. Ushbu jarayon Ma'rifatparvarlik (Enlightenment) va romantizm davri g'oyalari, milliy o'zlikni anglashning kuchayishi hamda tarixiy tafakkurning rivoji bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. Natijada tilshunoslik falsafa va filologiya tarkibidan ajralib chiqib, mustaqil fan sifatida shakllandi. XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida Yevropada hukm surgan Ma'rifatparvarlik g'oyalari ilm-fan rivojiga kuchli turtki berdi. Bu davrda inson aqli, mantiqiy tafakkur va tajribaga asoslangan bilim ustuvor

ahamiyat kasb etdi. Tilga ham aqliy faoliyat mahsuli va ijtimoiy hodisa sifatida qarala boshlandi.

Ma'rifatparvarlik davrida til mantiq va tafakkur bilan bog'liq holda, umumiy qonuniyatlarga bo'yisunuvchi tizim sifatida shuningdek, barcha xalqlarga xos universal hodisa sifatida talqin qilindi. Bu yondashuv tilshunoslikda qiyosiy fikrlash va umumiylikni izlashga zamin yaratdi. Aynan shu davrda tillarni o'zaro solishtirish orqali ularning qarindoshligini aniqlash mumkinligi haqidagi dastlabki ilmiy taxminlar paydo bo'ldi. Ma'rifatparvarlik davrining muhim natijalaridan biri shuki, tilshunoslik asta-sekin falsafiy mulohazalardan ajralib, empirik kuzatuv va tarixiy faktlarga tayanuvchi fan sifatida rivojlana boshladi.

XIX asr boshlarida romantizm oqimi tilshunoslik rivojida alohida ahamiyat kasb etdi. Romantiklar uchun til xalqning ruhi, tarixi va madaniyatini aks ettiruvchi asosiy belgidir. Shu bois tilni o'rganish orqali xalqning o'tmishi va milliy o'zligini anglash mumkin, degan qarash shakllandi. Bu davrda til jonli, tarixiy rivojlanuvchi tizim sifatida qaralib, har bir xalqning tili uning milliy xususiyatlarini ifodalaydi, degan g'oya ilgari surildi va tilni tarixiy taraqqiyot jarayonida o'rganish zarurati paydo bo'ldi. Ayniqsa, Gumboldt qarashlari romantik tilshunoslikning nazariy asosini tashkil etdi. U tilni tayyor mahsul emas, balki doimiy faoliyat (energeia) sifatida tushuntirdi. Bu fikr keyinchalik tilning tarixiy va dinamik tabiatini o'rganishga kuchli turtki berdi. Romantizm davri tilshunoslikni tarixiy fan sifatida shakllantirishga xizmat qilib, qiyosiy-tarixiy metodning paydo bo'lishiga bevosita zamin yaratdi. XIX asrga kelib tilshunoslik asta-sekin falsafadan, adabiyotshunoslikdan, umumiy filologiyadan ajralib chiqdi va o'zining predmeti, metodi va terminologiyasiga ega mustaqil fan sifatida shakllandi. Bu jarayonda til alohida ilmiy obyekt, tarixiy rivojlanish qonuniyatlariga ega tizim, qiyosiy va tarixiy metodlar yordamida o'rganiladigan hodisa sifatida talqin qilina boshlandi.

Tilshunoslikda ilmiylik mezonlari kuchaydi: tasodifiy misollar o'rni yozma manbalar, tarixiy hujjatlar va qat'iy fonetik-morfologik qonuniyatlar asos qilib olindi. Shu tariqa qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning metodologik asoslari shakllandi. XIX asr Yevropada milliy davlatlar shakllanayotgan davr bo'lgani sababli milliy tillarga bo'lgan ilmiy qiziqish keskin ortdi. Oldingi davrlarda ilm-fan tili sifatida hukmron bo'lgan lotin tili asta-sekin o'z mavqeiini yo'qota boshladi. Natijada ingliz, nemis, fransuz va boshqa tillar ilmiy tadqiqot obyektiga aylandi, xalq tillarining tarixiy ildizlarini o'rganishga e'tibor kuchayib, qadimgi til

shakllarini tiklashga intilish paydo bo'ldi. Bu jarayonda Yacob Grimm va uning fonetik qonuniyatlarga oid tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etdi. Milliy tillarni ilmiy asosda o'rganish qiyosiy-tarixiy metodning keng qo'llanilishiga olib keldi. XIX asr tilshunosligi Ma'rifatparvarlikning mantiqiy-aqliy yondashuvi va romantizmning tarixiy-milliy qarashlari uyg'unligi asosida shakllandi. Tilshunoslik bu davrda mustaqil fan sifatida qaror topib, milliy tillarni tarixiy va qiyosiy asosda o'rganishga yo'naltirildi. Aynan shu tarixiy-ilmiy sharoit qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi va rivojlanishi uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi.

XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida Sharqda yuzaga kelgan ma'rifatparvarlik harakati jamiyatni ilm-fan, ta'lim va aql orqali yangilashni maqsad qilgan ijtimoiy-intellektual oqim sifatida namoyon bo'ldi. Sharq ma'rifatchiligi Yevropadagidan farqli ravishda diniy-falsafiy asosni saqlagan lekin ilm, ta'lim, aql va islohot g'oyalari ilgari surgan jamiyatni ma'naviy va ilmiy yangilashni maqsad qilgan. Bu davrda til masalasi nafaqat aloqa vositasi, balki tafakkur, madaniyat va milliy o'zlikning asosiy omili sifatida qarala boshlandi. Sharq ma'rifatchilari tilni o'rganish, isloh qilish va rivojlantirish orqali jamiyat taraqqiyotiga erishish mumkin, degan g'oyani ilgari surdilar. Natijada tilshunoslik diniy-normativ doiradan chiqib, ijtimoiy va ilmiy muammolar bilan bog'liq fan sifatida talqin etila boshladi.

Sharq ma'rifatparvarlari tilni inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida tushundilar. Ularning fikricha, jamiyatning ilmiy va madaniy rivoji tilning rivoji bilan bevosita bog'liq. Shu bois tilni soddalashtirish, tushunarli qilish va ilm-fan tiliga aylantirish zarurati ilgari surildi. Masalan, Jamal al-Din al-Afghani va Muhammad Abduh tilni diniy dogmatizm doirasida emas, balki ratsional tafakkur vositasi sifatida talqin qildilar. Ular ilmiy bilimlarni xalq tilida bayon etish, murakkab diniy atamalarni mantiqiy izohlash tarafdori bo'ldilar. Bu yondashuv tilshunoslikda semantik aniqlik va tushunchaviy ravshanlikka e'tibor kuchayishiga olib keldi. Sharq ma'rifatparvarligi davrida klassik arab, fors va turkiy grammatik meros tanqidiy qayta ko'rib chiqildi. Avvalgi davrlarda grammatika asosan normativ va diniy ehtiyojlarga xizmat qilgan bo'lsa, endilikda u ta'lim va ijtimoiy rivoj ehtiyojlari nuqtai nazaridan baholandi. Bu jarayonda murakkab grammatik qoidalarni soddalashtirish, tilni amaliy o'rganishga moslashtirish, o'quv grammatik manbalar yaratish kabi masalalar dolzarb bo'ldi. Xususan, Markaziy Osiyo va Kavkaz hududlarida faoliyat yuritgan Ahmad Donish va Mirza Fatali Akhundov til

va yozuvni isloh qilish orqali jamiyatni yangilash mumkinligini ta'kidladilar. Bu yondashuv tilshunoslikda amaliy-pedagogik yo'nalishning kuchayishiga olib keldi.

Sharq ma'rifatparvarligining tilshunoslikdagi eng muhim ahamiyatlaridan biri milliy tillarga bo'lgan ilmiy qiziqishning ortishidir. Oldingi davrlarda ilmiy va diniy asarlar ko'pincha arab yoki fors tillarida yozilgan bo'lsa, bu davrda mahalliy tillarda ilmiy, publistsik va badiiy asarlar yaratish g'oyasi ilgari surildi. Natijada, turkiy, fors va boshqa milliy tillarning adabiy me'yorlarini shakllantirishga, xalq tilini ilm-fan va ta'lim tili sifatida rivojlantirishga, tilning ijtimoiy funksiyalarini kengaytirishga xizmat qildi. Natijada tilshunoslikda til va jamiyat munosabati masalasi muhim ilmiy muammoga aylandi. Sharq ma'rifatchilari Sharq va G'arb ilmiy an'analari qiyosiy o'rganishga intildilar. Bu holat tilshunoslikda ham namoyon bo'lib, tillarni tarixiy taraqqiyot jarayonida solishtirish g'oyasini kuchaytirdi. Ayniqsa, Hindiston hududida faoliyat yuritgan Raja Ram Mohan Roy Sharq va Yevropa tillari, madaniyati va ilmiy tafakkurini qiyosiy tahlil qilish zarurligini ilgari surdi. Mazkur yondashuv Sharq tilshunosligini faqat an'anaviy doirada emas, balki global ilmiy makon bilan bog'lab, keyinchalik qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning rivojiga bilvosita ta'sir ko'rsatdi. XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida Sharq Ma'rifatparvarligi tilshunoslik rivojida muhim burilish yasadi. Bu davrda til tafakkur va ilm-fan vositasi, milliy o'zlik ifodasi, ijtimoiy taraqqiyot omili sifatida talqin qilindi. Sharq ma'rifatchilari tilni isloh qilish, soddalashtirish va xalq ehtiyojlariga moslashtirish orqali jamiyatni yangilash mumkinligini asosladilar. Natijada tilshunoslik diniy-normativ fan doirasidan chiqib, ijtimoiy, tarixiy va amaliy fan sifatida rivojlanish yo'lga o'tdi. Bu meros XIX asr umumiy va qiyosiy-tarixiy tilshunosligi shakllanishi uchun muhim nazariy zamin bo'lib xizmat qildi.

2. XIX asr tilshunosligi fan sifatida shakllanishining eng muhim bosqichi bo'lib, bu davrda ilmiy metodologiya tubdan yangilandi. Tilni tarixiy taraqqiyot jarayonida o'rganish, tillar qarindoshligini ilmiy asosda isbotlash va empirik kuzatuvga tayanish asosiy yo'nalish sifatida qaraldi. Natijada tarixiy metod, qiyosiy metod va empirik-faktologik tahlil ilmiy tadqiqotning asosiy ustunlariga aylandi. Tarixiy metod XIX asr boshlarida tilni tarixiy rivojlanish jarayonida o'rganish zarurligi g'oyasiga asoslandi. Bu metodning shakllanishida Sanskrit tilining Yevropada kashf etilishi hal qiluvchi omil bo'ldi. Sanskrit bilan Yevropa tillari o'rtasidagi o'xshashliklar tilning tarixiy ildizlarini aniqlashga yo'l ochdi. Bu metodga

ko'ra til tirik organizm kabi rivojlanadi, o'zgaradi va tarixiy qonuniyatlarga bo'yunadi. Tarixiy metod tarixiylik (historicism) tamoyiliga asoslanadi. Bu tamoyil til hodisalarini paydo bo'lishi, rivojlanishi, o'zgarishi va yo'qolishi jarayonida o'rganishni talab qiladi. Tilshunoslarning fonetik tizimi, grammatik tuzilishi, lug'at tarkibini tarixiy taraqqiyot kontekstida tahlil qilishga e'tibor qaratdilar. Tarixiy metod rivojiga ulkan hissa qo'shgan olimlar Franz Bopp, Rasmus Rask, Jacob Grimm, August Schleicherlardir.

Tarixiy metod bilan chambarchas bog'liq holda qiyosiy metod shakllandi va rivojlandi. Qiyosiy metod qarindosh tillarni tizimli ravishda solishtirish orqali ularning umumiy kelib chiqishini aniqlashga qaratilgan bo'lib, u tasodifiy o'xshashliklarga emas, balki qat'iy qonuniyatlarga tayandi. Ushbu metod asosida tovush mosliklarining muntazamligi, grammatik shakllarning parallel rivoji va leksik birliklarning tarixiy aloqasi aniqlanadi. Qiyosiy metodning muhim tamoyillaridan biri tovush o'zgarishlarining qat'iy qonuniy xarakterga egaligi bo'lib, bu holat Grimm qonuni kabi fonetik qonunlar orqali isbotlandi. Qiyosiy metod yordamida tilshunoslarning yo'qolib ketgan yoki yozma manbalarda saqlanmagan til birliklarini rekonstruksiya qilish imkoniga ega bo'ldilar. Natijada proto-hind-yevropa tili kabi nazariy til modellari yaratildi. Qiyosiy metod XIX asr tilshunosligining eng katta ilmiy yutug'i sifatida tilshunoslikni spekulativ mulohazalardan xoli, aniq faktlarga asoslangan fan darajasiga ko'tardi.

XIX asr tilshunosligida empirik kuzatuv va yozma manbalarga tayangan tadqiqotlar ham muhim o'rin tutdi. Bu davr olimlari til haqidagi xulosalarni faqat nazariy mulohazalarga emas, balki real til materiallariga asoslashga intildilar. Tadqiqotlarda qadimgi yozma yodgorliklar, qo'lyozmalar, diniy va badiiy matnlar asosiy manba vazifasini bajardi. Lotin, qadimgi yunon, sanskrit, got va qadimgi slavyan tillaridagi matnlar til tarixini tiklashda asosiy empirik material bo'lib xizmat qildi. Yozma manbalarga tayanish til birliklarining tarixiy shakllarini aniq belgilash, grammatik tizimlarning evolyutsiyasini kuzatish va leksik o'zgarishlarni ilmiy asosda izohlash imkonini berdi. Empirik yondashuv tilshunoslikda obyektivlik, tekshiruvchanlik va dalillarga asoslangan ilmiy xulosalar chiqarish tamoyillarini mustahkamladi. XIX asr tilshunosligida shakllangan tarixiy metod, qiyosiy metod hamda empirik kuzatuvga asoslangan tadqiqotlar zamonaviy tilshunoslik fanining metodologik poydevorini yaratdi.

3. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik XIX asr boshlarida mustaqil ilmiy

yo'nalish sifatida shakllandi. Bu yo'nalishning vujudga kelishi tasodifiy hodisa bo'lmay, bir qator muhim ilmiy, tarixiy va metodologik omillar bilan bog'liqdir. Ayniqsa, sanskrit tilining o'rganilishi, Yevropa tillari o'rtasidagi qarindoshlik g'oyasining ilgari surilishi hamda tillarni tarixiy rivojlanish jarayonida o'rganish zarurati ushbu yo'nalishning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishida sanskrit tilining ilmiy muomalaga kirib kelishi muhim omil bo'ldi. XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Hindiston madaniyati va qadimgi hind yozma manbalari Yevropa olimlari e'tiborini tortdi. Sanskrit tilini chuqur o'rganish jarayonida uning grammatik tuzilishi, so'z boyligi va fonetik tizimi lotin, yunon hamda boshqa Yevropa tillariga juda yaqin ekani aniqlandi. Bu holat tillar o'rtasidagi o'xshashliklar tasodifiy emas, balki tarixiy jihatdan asoslangan ekanini ko'rsatdi. Aynan sanskrit tili orqali Yevropa tillarining qadimgi umumiy manbaga ega bo'lishi mumkinligi haqidagi ilmiy fikrlar shakllandi. Sanskrit tilining ahamiyatini birinchi bo'lib ilmiy asosda ta'kidlagan olimlardan biri

William Jones bo'ldi. U sanskrit, yunon va lotin tillari o'rtasidagi chuqur o'xshashliklarni qayd etib, ularning umumiy kelib chiqish manbai mavjud bo'lishi mumkinligini ilmiy tarzda bayon qildi. Bu g'oya keyinchalik qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning nazariy poydevoriga aylandi. Sanskrit tili shu tariqa Yevropa tillarini qiyosiy o'rganishda asosiy tayanch til vazifasini bajardi va proto-tilni rekonstruksiya qilish imkonini yaratdi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishida ikkinchi muhim omil Yevropa tillari o'rtasidagi qarindoshlik g'oyasining shakllanishidir. Avvalgi davrlarda tillar o'rtasidagi o'xshashliklar ko'pincha tasodifiy yoki madaniy ta'sir natijasi sifatida talqin qilingan bo'lsa, XIX asrga kelib bu o'xshashliklar tizimli va qonuniy xarakterga ega ekanligi aniqlandi. Tilshunoslarning fonetik mosliklar, grammatik shakllarning parallelligi va umumiy leksik qatlam mavjudligini aniqlab, tillar genealogik jihatdan qarindosh bo'lishi mumkinligini isbotladilar. Masalan lotin→german tillari misolida fonetik jihatdan o'xshashlikni ko'rib chiqamiz.

3- jadval. Lotin va german tillari fonetik xususiyatlarining qiyosiy tahlili

Lotin tili	Ingliz tili	Nemis tili	Ma'nosi
<i>1-misol: p→f almashuvi</i>			
pater	father	Vater	ota

piscis	fish	Fisch	baliq
ped-	foot	Fuß	oyoq
<i>2-misol: t→th almashuvi</i>			
tres	three	drei	uch
tenuis	thin	dünn	yupqa
tu	you	du	sen
<i>2-misol: k→h almashuvi</i>			
cor	heart	Herz	yurak
canis	hound	Hund	it
centum	Hundred	hundert	Yuz

Lotin tilidagi **p** tovushi german tillarida **f / v ga**, lotin **t** tovushi german tillarida **th / d ga**, lotincha **k (c)** tovushi german tillarida **h ga** aylangan. Bu moslik o'nlab so'zlarda uchraydi va bu tasodif emas balki tillarning o'zaro **qarindoshlik isbotidir**. Bundan tashqari grammatik shakllar (fe'l zamonlari) va barqaror birlik hisoblangan shaxs olmoshlaridagi muntazam moslikni misol keltirish mumkin (4-jadval).

4-jadval: Grammatik shakllar va shaxs olmoshlaridagi muntazam moslik.

<i>Grammatik shakllarda muntazam moslik (fe'l zamonlari)</i>			
Proto-hind-yevropa	Ingliz	Nemis	Ma'nosi
es-	is	ist	"bo'Imoq" fe'li
bher-	bear	tragen	ko'tarmoq
<i>Shaxs olmoshlaridagi muntazam moslik</i>			
Sanskrit	Lotin	Ingliz	Nemis
mā	me	me	Mich-meni
tvam	tu	thou	Du-sen
vayam	nos	we	Wir-biz

Bu misollar shuni ko'rsatadiki, qiyosiy-tarixiy metodda tillar qarindoshligi bitta so'z orqali yoki tasodifiy o'xshashlik bilan emas ko'plab so'z va grammatik shakllarda takrorlanadigan muntazam fonetik mosliklar orqali aniqlanadi. Shu asosda ingliz, nemis, lotin, sanskrit va boshqa tillarning hind-yevropa tillari oilasiga mansubligi ilmiy jihatdan isbotlangan. Natijada tillar oilalari, xususan hind-yevropa tillari oilasi haqidagi ilmiy qarashlar shakllandi. Bu esa qiyosiy-tarixiy metodning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida rivojlanishiga zamin yaratdi.

Uchinchi muhim omil tillarni tarixiy rivojlanishda o'rganish zaruratining anglab yetilishidir. XIX asrga qadar til ko'pincha o'zgarmas, barqaror tizim sifatida talqin qilingan bo'lsa, yangi ilmiy yondashuvlar tilning doimiy harakatda bo'lishini, vaqt o'tishi bilan fonetik, grammatik va leksik jihatdan o'zgarib borishini ko'rsatdi. Shundan kelib chiqib, til hodisalarini faqat zamonaviy holatida emas, balki ularning tarixiy bosqichlari bilan bog'liq holda o'rganish zarurati tug'ildi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik aynan shu ehtiyojga javoban shakllanib, tillarning kelib chiqishi, taraqqiyoti va parchalanish jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini berdi. Xulosa qilib aytganda, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi sanskrit tilining o'rganilishi, Yevropa tillari o'rtasidagi qarindoshlik g'oyasining ilmiy asoslanishi hamda tillarni tarixiy rivojlanish jarayonida o'rganish zarurati bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu omillar tilshunoslik fanida yangi metodologik yo'nalishning vujudga kelishiga sabab bo'lib, zamonaviy tarixiy tilshunoslikning shakllanishiga mustahkam poydevor yaratdi.

4. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik XIX asrda shakllangan bo'lib, u tillarni ularning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti va qarindoshlik munosabatlari asosida o'rganishga qaratilgan ilmiy yo'nalishdir. Ushbu yo'nalish muayyan tamoyillarga tayanagan holda rivojlandi va tilshunoslik fanida muhim ilmiy yutuqlarga erishdi. Ayniqsa, tillar qarindoshligini aniqlash prinsiplari, fonetik qonuniyatlar va grammatik o'zgarishlarning ochilishi hamda hind-yevropa tillari oilasining ilmiy asosda tavsiflanishi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning eng muhim natijalari hisoblanadi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri tillar qarindoshligini aniqlash prinsiplari hisoblanadi. Bu tamoyilga ko'ra, tillar o'rtasidagi qarindoshlik tasodifiy so'z o'xshashliklari yoki madaniy ta'sirlar orqali emas, balki muntazam va tizimli muvofiqliklar asosida aniqlanadi. Tilshunoslar qarindosh tillarni aniqlashda, avvalo, asosiy lug'at qatlamiga mansub so'zlarni, grammatik shakllarni va fonetik mosliklarni solishtiradilar. Ayniqsa, shaxs olmoshlari, sonlar, fe'l shakllari kabi

shakllarini rekonstruksiya qilish va adabiy tillarning shakllanish bosqichlarini ilmiy asosda izohlashga xizmat qildi.

Uchinchidan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik Sharq tilshunosligida tilning tarixiy rivojlanish g'oyasini mustahkamladi. An'anaviy Sharq grammatikasida til ko'pincha barqaror va o'zgarmas tizim sifatida talqin qilingan bo'lsa, tarixiy-qiyosiy yondashuv tilning doimiy harakatda ekanini, zamon va makon ta'sirida o'zgarib borishini ko'rsatdi. Bu qarash Sharq tillarida dialektlarning paydo bo'lishi, adabiy til va og'zaki nutq o'rtasidagi farqlarni tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

To'rtinchidan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik Sharq olimlarining mumtoz lingvistik merosini qayta baholashga imkon berdi. Masalan, qadimgi hind grammatik an'analari, arab tilshunosligidagi sarf va nahv ilmi, turkiy til haqidagi dastlabki qarashlar tarixiy-qiyosiy metod asosida yangicha talqin qilindi. Shu tariqa Sharq tilshunosligi Yevropa ilmiy yondashuvi bilan uyg'unlashib, umumjahon tilshunosligi taraqqiyotining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Nihoyat, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik Sharqda milliy tilshunoslik maktablarining shakllanishiga turki berdi. XIX-XX asrlarda turkiyshunoslik, eronshunoslik va arabshunoslik yo'nalishlari aynan tarixiy-qiyosiy metod asosida rivojlandi. Bu metod Sharq tillarining mustaqil tarixiy taraqqiyotini ko'rsatib, ularning ilmiy nufuzi va madaniy ahamiyatini yanada oshirdi.

5. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning eng muhim ilmiy ahamiyati zamonaviy tilshunoslik metodlarining shakllanishiga ta'sirida namoyon bo'ladi. XIX asrga qadar til ko'pincha falsafiy yoki normativ yondashuvlar asosida talqin qilingan bo'lsa, qiyosiy-tarixiy metod tilni aniq faktlar, empirik material va tarixiy dalillar asosida o'rganish zarurligini ko'rsatdi. Tovush o'zgarishlarining muntazamligi, grammatik shakllarning tarixiy evolyutsiyasi va tillar qarindoshligini aniqlash prinsiplari keyinchalik boshqa ilmiy metodlarning paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Xususan, tilshunoslikda kuzatuv, tahlil, rekonstruksiya va tizimli solishtirish kabi metodlar aynan qiyosiy-tarixiy yondashuv asosida shakllandi.

XIX asr qiyosiy-tarixiy tilshunosligi struktural va tarixiy tilshunoslikning rivojiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Qiyosiy-tarixiy maktab tilni tarixiy jarayon mahsuli sifatida talqin qilgan bo'lsa, XX asr boshlarida vujudga kelgan struktural tilshunoslik tilni muayyan davrdagi ichki tizim sifatida o'rganishga e'tibor qaratdi.

Biroq strukturalizm tarixiy tilshunoslikka qarama-qarshi emas, balki undan metodologik jihatdan oziqlandi. Til tizimini tushunish uchun avval uning tarixiy shakllanish bosqichlarini bilish zarurligi g'oyasi saqlanib

barqaror til birliklari muhim mezon sifatida qaraladi. Agar bu birliklar turli tillarda muntazam ravishda mos kelsa, bunday tillar genealogik jihatdan qarindosh deb e'tirof etiladi. Shu tariqa qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tillarni tasniflashda ilmiy aniqlik va obyektivlikni ta'minladi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning *ikkinchi muhim tamoyili fonetik qonuniyatlar va grammatik o'zgarishlarning muntazamligini tan olishidir*. XIX asr tilshunoslari tovush o'zgarishlari tasodifiy emas, balki qat'iy qonunlarga bo'ysunishini ilmiy asosda isbotladilar. Masalan, german tillaridagi undosh tovushlar tizimidagi o'zgarishlar Jacob Grimm tomonidan aniqlangan fonetik qonunlar orqali tushuntirildi. Bu qonunlar tovush almashuvlari ma'lum tarixiy sharoitlarda bir xil yo'sinda sodir bo'lishini ko'rsatdi. Shuningdek, grammatik o'zgarishlar ham tarixiy jarayon natijasi sifatida talqin qilinib, fe'l zamonlari, kelishik tizimlari va so'z yasash modellari evolyutsiyasi qiyosiy asosda o'rganildi. Fonetik va grammatik qonuniyatlarining ochilishi tilshunoslikni aniq fanlar qatoriga yaqinlashtirdi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning *eng yirik ilmiy yutuqlaridan biri hind-yevropa tillari oilasining ilmiy asosda tavsiflanishidir*. Qiyosiy tahlil natijasida sanskrit, yunon, lotin, german, slavyan, kelt va boshqa tillar umumiy tarixiy manbaga ega ekanligi isbotlandi. Ushbu tillar hind-yevropa tillari oilasi doirasida birlashtirildi. Tilshunoslilar bu tillarning umumiy fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarini aniqlab, ularning qadimgi umumiy manbasi proto-hind-yevropa tilini nazariy jihatdan rekonstruksiya qildilar. Hind-yevropa tillari oilasining tavsiflanishi boshqa tillar oilalarini ham qiyosiy asosda o'rganishga yo'l ochdi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik Sharq tillarining asosan genealogik tasnifini yaratishda muhim rol o'ynadi. XIX asrga qadar Sharq tillari, asosan, diniy, adabiy va amaliy maqsadlarda o'rganilgan bo'lib, ularning o'zaro qarindoshligi ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilinmagan edi. Qiyosiy-tarixiy metodning kirib kelishi natijasida turkiy, eroniy, semit va hind tillari alohida til oilalari sifatida ajratildi va ularning ichki taraqqiyot qonuniyatlari aniqlana boshladi. Bu esa Sharq tillarini umumiy tilshunoslik tizimida munosib o'ringa qo'yishga xizmat qildi.

Ikkinchidan, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik Sharqda qadimgi yozma manbalarni ilmiy o'rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Arab, fors, turkiy, sanskrit va boshqa Sharq tillaridagi qadimiy yodgorliklar tarixiy-qiyosiy tahlil asosida o'rganila boshladi. Natijada til birliklarining fonetik, grammatik va leksik jihatdan qanday o'zgarib borganini aniqlash mumkin bo'ldi. Bu jarayon Sharq filologiyasida til tarixini tiklash, qadimgi til

qoldi. Bu jihatdan Ferdinand de Sossyur tomonidan ilgari surilgan sinxroniya va diaxroniya farqi aynan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik yutuqlari asosida shakllandi. Saussure tilni bir vaqt kesimida o'rganish (sinxroniya) va tarixiy taraqqiyotda tahlil qilish (diaxroniya)ni ajratib ko'rsatib, qiyosiy-tarixiy metodning ilmiy ahamiyatini yangi bosqichga olib chiqdi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yana bir muhim ta'siri tarixiy tilshunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishida namoyon bo'ldi. Fonetik qonuniyatlar, grammatik o'zgarishlar va til taraqqiyotining ichki mexanizmlari tarixiy tilshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti aylandi. Keyinchalik neogrammatiklar maktabi aynan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik g'oyalari rivojlantirib, tovush o'zgarishlarining istisnosiz qonuniyligi haqidagi qarashlarni ilgari surdi. Bu esa til tarixini o'rganishda yanada qat'iy ilmiy yondashuvni ta'minladi.

Bugungi kunda ham qiyosiy-tarixiy yondashuv o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Aksincha, u zamonaviy tilshunoslikning ko'plab sohalarida, jumladan, etimologiya, dialektologiya, areal tilshunoslik va tipologiyada faol qo'llanilmoqda. Shuningdek, tillarning kelib chiqishi, qadimgi yozma manbalarni talqin qilish va yo'qolib ketgan til shakllarini rekonstruksiya qilishda qiyosiy-tarixiy metod muhim vosita bo'lib qolmoqda. Hatto kompyuter lingvistikasi va korpus tadqiqotlarida ham tarixiy-qiyosiy tamoyillar ma'lumotlarni talqin qilishda qo'llanilmoqda. Xulosa qilib aytganda, XIX asr qiyosiy-tarixiy tilshunosligi tilshunoslik fanini ilmiy asosga qo'ygan, zamonaviy metodlarning shakllanishiga yo'l ochgan va struktural hamda tarixiy tilshunoslik rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan fundamental yo'nalish hisoblanadi. Ushbu yondashuv bugungi kunda ham o'z ilmiy ahamiyatini saqlab, tilni tarixiy, tizimli va qiyosiy jihatdan o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. XIX asr tilshunosligi fan sifatida shakllanishining asosiy omillari nimalardan iborat?
2. XIX asr tilshunosligida qanday ilmiy metodlar yetakchi bo'lgan? Ularning mohiyatini tushuntiring.
3. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik qanday ehtiyojlar asosida yuzaga kelgan?
4. Sanskrit tilining o'rganilishi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik rivojiga qanday ta'sir ko'rsatgan?
5. Tillar qarindoshligini aniqlashda qiyosiy-tarixiy metod qaysi prinsiplarga tayangan?

6. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asosiy ilmiy yutuqlari nimalardan iborat?

7. XX asr tilshunosligida struktural yondashuvning paydo bo'lishiga qanday omillar sabab bo'lgan?

8. Struktural tilshunoslikning asosiy xususiyatlari va maqsadi nimadan iborat?

9. Sinxron va diaxron yondashuvlar o'rtasidagi farqni izohlang.

10. Zamonaviy tilshunoslikda qaysi asosiy yo'nalishlar mavjud va ular nimanı o'rganadi?

11. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va struktural tilshunoslikni metodologik jihatdan taqqoslang.

12. Nima sababdan XIX asr tilshunosligi "ilmiy tilshunoslikning boshlanish davri" deb baholanadi?

13. Qiyosiy-tarixiy metodning afzalliklari va cheklanishlarini misollar bilan tushuntiring.

14. Struktural yondashuv tarixiy tilshunoslikni inkor qiladimi yoki to'ldiradimi? Fikringizni asoslang.

15. Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari paydo bo'lishida ijtimoiy va texnologik omillarning roli qanday?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. XIX asr qiyosiy-tarixiy tilshunosligi va XX asr struktural tilshunosligini quyidagi mezonlar orqali jadval asosida solishtiring: tadqiqot obyekti, asosiy metod, maqsad, ilmiy natijalar.

2. "Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi va uning ilmiy ahamiyati" mavzusida 4/5 sahifalik matn yozing.

3. Quyidagi atamalarga qisqa izoh bering: qiyosiy-tarixiy metod, struktural yondashuv, sinxroniya, diaxroniya, zamonaviy tilshunoslik.

4. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida tillar qarindoshligi qanday aniqlanishini bitta misol orqali tushuntiring.

5. "Zamonaviy tilshunoslikning jamiyat hayotidagi o'rni" mavzusida kichik esse (10-12 gap) yozing.

Tilning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar.

Tilning vazifalari va funksiyalari

Reja:

1. Tilning kelib chiqishi haqidagi asosiy nazariyalar (ilohiy (teologik) nazariya, Tabiiy tovushlarga taqlid nazariyasi (onomatopeya), Mehnat jarayoni va ijtimoiy ehtiyoj nazariyasi, Psixologik va evolyutsion qarashlar).
2. Tilning ijtimoiy mohiyati va tarixiy taraqqiyoti (Tilning jamiyat bilan uzviy bog'liqligi, Til va tafakkur munosabati, Tilning tarixiy rivojlanishi va o'zgaruvchanligi).
3. Tilning asosiy vazifalari (Kommunikativ vazifa, Kognitiv (bilish) vazifa, Ekspressiv va emotiv vazifa, Akkumulyativ (madaniy tajribani saqlash) vazifasi).
4. Tilning funksiyalari va nutq jarayonidagi roli (Informativ va ta'sirchanlik funksiyasi, Regulyativ va ijtimoiy funksiyalar, Estetik va madaniy funksiyalar, Til va nutq funksiyalarining o'zaro aloqasi).

1. Tilning kelib chiqishi masalasi tilshunoslik, falsafa va antropologiyaning eng murakkab va bahsli muammolaridan biridir. Insoniyat tarixining eng qadimgi davrlariga borib taqaladigan bu hodisani bevosita kuzatish imkoniyati bo'lmagani sababli, tilning paydo bo'lishi turli nazariyalar orqali izohlanadi. Ushbu nazariyalar tilning mohiyatini diniy, tabiiy, ijtimoiy va psixologik-evolyutsion omillar bilan bog'liq holda tushuntiradi. Tilning kelib chiqishini tushuntirishga qaratilgan eng qadimgi qarashlardan biri ilohiy (teologik) nazariyadir. Bu nazariyaga ko'ra, til inson tomonidan emas, balki ilohiy kuch tomonidan yaratilgan va insoniyatga tayyor holda berilgan. Diniy manbalarda tilning ilohiy manbaga ega ekani ta'kidlanadi. Jumladan, Injilda "*Inson barcha mavjudotlarga nom berdi*" degan fikr uchraydi, bu esa tilning Xudo tomonidan ato etilganini anglatadi. O'rta asr faylasuflari tilni "*Xudoning insoniyat bilan muloqot qilish vositasi*" sifatida talqin qilganlar. Mazkur nazariya ilmiy dalillarga emas, asosan diniy e'tiqodlarga tayangan sababli, zamonaviy tilshunoslikda tarixiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan qarash sifatida baholanadi.

Tilning kelib chiqishini tabiiy muhit bilan bog'lab tushuntiruvchi nazariyalardan biri tabiiy tovushlarga taqlid (onomatopeya) nazariyasidir. Ushbu qarashga ko'ra, dastlabki so'zlar tabiatdagi tovushlar - hayvonlar ovozi, tabiat hodisalari shovqini va boshqa akustik signallarga taqlid qilish

natijasida yuzaga kelgan. Masalan, "miyov", "g'uvillash", "taq-taq" kabi so'zlar shunday jarayon mahsuli sifatida talqin qilinadi. Nemis tilshunosi Max Müller bu nazariyani tanqid qilgan holda shunday yozadi: "*Tabiat tovushlariga taqlid til boyligining juda kichik qismining tushuntira oladi*". Haqiqatan ham, onomatopeya nazariyasi faqat ayrim leksik birliklarning kelib chiqishini izohlab bera oladi, lekin murakkab grammatik tizim va mavhum tushunchalarning paydo bo'lishini to'liq izohlay olmaydi.

Tilning kelib chiqishini ijtimoiy omillar bilan bog'lab izohlaydigan nazariyalardan eng muhimlaridan biri mehnat jarayoni va ijtimoiy ehtiyoj nazariyasidir. Bu qarashga ko'ra, til insonlarning birgalikdagi mehnati va ijtimoiy faoliyati jarayonida shakllangan. F. Engels "*Mehnat maymuni insonga aylantirdi*" asarida shunday ta'kidlaydi: "*Mehnat jarayonida odamlar o'zaro fikr almashishga ehtiyoj sezdi va bu ehtiyoj nutq organlarining rivojlanishiga olib keldi*". Ushbu nazariya tilning paydo bo'lishini jamiyat, tafakkur va mehnat bilan uzviy bog'liq holda tushuntiradi. Zamonaviy tilshunoslikda bu yondashuv tilning ijtimoiy mohiyatini ochib beruvchi muhim nazariya sifatida e'tirof etiladi.

Tilning kelib chiqishini inson ongining rivoji va biologik evolyutsiya bilan bog'lovchi qarashlar psixologik va evolyutsion nazariyalar doirasida shakllangan. Bu yondashuvga ko'ra, til inson tafakkurining asta-sekin rivojlanishi, psixik jarayonlarning murakkablashuvi va biologik moslashuv natijasida paydo bo'lgan. Charles Darwin kelib chiqishi haqida shunday fikr bildiradi: "*Nutq qobiliyati tabiiy tanlanish jarayonida shakllangan va insonning ijtimoiy hayotiga moslashuv natijasidir*". Psixologik yondashuv esa tilni insonning ichki ruhiy ehtiyoji, his-tuyg'ularni ifodalash zarurati bilan bog'laydi. Bu nazariyalar tilni biologik va psixik rivojlanishning mahsuli sifatida talqin qiladi.

2. Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u jamiyat bilan uzviy bog'liq holda vujudga keladi, rivojlanadi va faoliyat ko'rsatadi.

Til nafaqat muloqot vositasi, balki inson tafakkuri, madaniyati va tarixiy tajribasining ifoda shakli hisoblanadi. Shu sababli tilning mohiyatini anglash uchun uni jamiyat, tafakkur va tarixiy taraqqiyot bilan bog'liq Til, avvalo, ijtimoiy hodisadir. U alohida shaxs tomonidan yaratilmaydi, balki jamiyat a'zolarining uzoq tarixiy taraqqiyoti jarayonida shakllanadi. Jamiyat mavjud bo'lmagan joyda til ham mavjud bo'la olmaydi. Til jamiyat a'zolari o'rtasidagi aloqa, hamkorlik va o'zaro tushunishni ta'minlaydi. Jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy

o'zgarishlar tilning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yangi ijtimoiy munosabatlar va ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida til lug'at tarkibi boyiydi, yangi termin va tushunchalar paydo bo'ladi. Shu bois til jamiyat hayotining oynasi sifatida uning taraqqiyot darajasini aks ettiradi. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat tilshunoslik va falsafaning markaziy masalalaridan biridir. Tafakkur insonning borliqni anglash va umumlashtirish faoliyati bo'lsa, til ana shu tafakkurning moddiy ifoda shaklidir. Inson fikri til orqali shakllanadi va ifodalanadi. Nemis faylasufi va tilshunosi Wilhelm von Humboldt til va tafakkur munosabatini izohlab, shunday yozadi: "*Til - tayyor mahsulot emas, balki doimiy faoliyatdir*". Bu fikr tilning inson tafakkurini shakllantiruvchi kuch ekanini ko'rsatadi. Psixolog olim Lev Vygotsky esa til va tafakkur dastlab mustaqil rivojlanib, keyinchalik o'zaro birlashishini ta'kidlab, "*fikr til orqali real shaklga ega bo'ladi*" deya izohlaydi. Demak, til va tafakkur bir-birini taqozo etuvchi, uzviy bog'liq hodisalardir.

Til doimiy harakatda bo'lgan tarixiy o'zgaruvchan tizimdir. U vaqt o'tishi bilan fonetik, grammatik va leksik jihatdan o'zgaradi. Bu o'zgarishlar jamiyat taraqqiyoti, madaniy aloqalar, ijtimoiy muhit va tashqi ta'sirlar bilan bog'liq holda yuz beradi. Ayrim so'zlar iste'moldan chiqadi, yangilari paydo bo'ladi, grammatik shakllar soddalashadi yoki yangilanadi. Shveysariyalik tilshunosi Ferdinand de Saussure tilni tarixiy rivojlanish (diaxroniya) va muayyan davrdagi holat (sinxroniya) nuqtayi nazaridan o'rganish zarurligini ta'kidlab, tilning o'zgaruvchanligini ilmiy asosda tushuntirib bergan. Bu qarash tilni tirik va dinamik tizim sifatida baholashga imkon yaratadi.

3. Til inson jamiyatida muhim ijtimoiy hodisa bo'lib, u turli vazifalarni bajarish orqali jamiyat hayotining barcha sohalarida faol ishtirok etadi. Til faqat aloqa vositasi bo'lib qolmay, balki inson tafakkuri, hissiy holati va madaniy merosining shakllanishi hamda saqlanishida muhim rol o'ynaydi. Shu bois tilning vazifalari ko'p qirrali bo'lib, ular biri-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Tilning asosiy vazifalariga kommunikativ, kognitiv (bilish), ekspressiv-emoitiv hamda kommunikativ vazifalar kiradi.

Tilning eng asosiy va yetakchi vazifasi kommunikativ vazifa hisoblanadi. Ushbu vazifa orqali til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa va o'zaro tushunishni ta'minlaydi. Insonlar o'z fikrini, niyatini, bilimni va tajribasini til vositasida boshqalarga yetkazadi. Kommunikativ vazifa ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, mehnat faoliyatining muvofiqlashtirilishi va jamiyat hayotining uzluksiz davom etishi uchun

zarur shart hisoblanadi. Til orqali axborot uzatiladi, muhokama qilinadi va baholanadi, natijada jamiyat a'zolari o'rtasida ijtimoiy birlik va hamkorlik yuzaga keladi.

Tilning muhim vazifalaridan yana biri kognitiv (bilish) vazifadir. Til insonning bilish faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u tafakkurning shakllanishi va rivojlanishiga xizmat qiladi. Inson atrof-muhitni idrok etar ekan, uni umumlashtiradi, tushunchalar hosil qiladi va bu tushunchalarni til orqali ifodalaydi. Shu ma'noda til bilimlarni shakllantirish, tartibga solish va ongda mustahkamlash vositasi hisoblanadi. Kognitiv vazifa tufayli til nafaqat tayyor bilimlarni ifodalaydi, balki yangi bilimlarning paydo bo'lishiga ham zamin yaratadi. Ilmiy tushunchalar, nazariy qarashlar va mantiqiy xulosalar til orqali mavjud bo'ladi va rivojlanadi.

Tilning ekspressiv va emotiv vazifasi insonning ichki kechinmalari, hissiy holati va munosabatini ifodalash bilan bog'liq. Inson o'z quvonchi, g'azabi, hayrat yoki noroziligini til vositasida namoyon etadi. Ekspressiv vazifa nutqqa ta'sirchanlik, obrazlilik va hissiy rang-baranglik baxsh etadi. Bu vazifa, ayniqsa, badiiy adabiyotda, og'zaki nutqda va kundalik muloqotda yaqqol namoyon bo'ladi. Emotiv vazifa orqali nutq faqat axborot uzatish bilan cheklanmay, balki tinglovchiga psixologik ta'sir ko'rsatadi va muayyan munosabatni shakllantiradi.

Tilning muhim ijtimoiy vazifalaridan biri kommunikativ vazifa, ya'ni madaniy va tarixiy tajribani saqlash vazifasidir. Til avlodlar tomonidan to'plangan bilim, tajriba, urf-odat va qadriyatlarini saqlab, keyingi avlodlarga yetkazadi. Xalq og'zaki ijodi, yozma adabiyot, tarixiy hujjatlar va ilmiy asarlar tilning kommunikativ vazifasi orqali mavjud bo'ladi. Shu tariqa til jamiyatning madaniy xotirasi sifatida xizmat qilib, milliy o'zlik va tarixiy uzviylikni ta'minlaydi. Qisqa qilib aytganda, tilning kommunikativ, kognitiv, ekspressiv-emoitiv va kommunikativ vazifalari biri-biri bilan uzviy bog'liq holda tilning ijtimoiy mohiyatini belgilaydi. Til bu vazifalar orqali insonlar o'rtasida muloqotni ta'minlaydi, tafakkurni rivojlantiradi, hissiy holatlarni ifodalaydi hamda jamiyatning madaniy-tarixiy tajribasini saqlab qoladi. Aynan shu vazifalar tilni jamiyat hayotining ajralmas va muhim omiliga aylantiradi.

4. Til inson faoliyatining barcha sohalarida nutq orqali namoyon bo'lib, turli funksiyalarni bajaradi. Tilning funksiyalari bevosita nutq jarayonida amalga oshadi, ya'ni til imkoniyatlari real muloqotda faollashadi. Shu sababli til funksiyalarini nutqdan ajratib o'rganish mumkin emas. Nutq jarayonida til axborot uzatadi, ta'sir ko'rsatadi, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda estetik va madaniy

qadriyatlarini ifodalaydi. Tilning muhim funksiyalaridan biri informativ funksiyadir. Bu funksiya orqali nutq jarayonida axborot, bilim va xabarlar uzatiladi. Inson atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarni, fikr va xulosalarni boshqalarga til vositasida yetkazadi. Informativ funksiya ilmiy, rasmiy va kundalik nutqda ayniqsa muhim bo'lib, jamiyatda bilim almashinuvi va tajriba uzviyligini ta'minlaydi. Informativ funksiya bilan uzviy bog'liq holda ta'sirchanlik funksiyasi namoyon bo'ladi. Nutq nafaqat ma'lumot beradi, balki tinglovchining qarashi, xatti-harakati va munosabatiga ta'sir ko'rsatadi. Buyruq, nasihat, da'vat, targ'ibot va munosabatga ta'sir nuqtalar tilning ta'sirchanlik funksiyasiga asoslanadi.

Tilning regulativ funksiyasi nutq orqali insonlarning xulq-atvori va faoliyatini tartibga solish bilan bog'liq. Jamiyatda qoidalar, me'yorlar va talablar til vositasida ifodalanadi va amalga oshiriladi. Buyruq, iltimos, taqiqlash, maslahat kabi nutq shakllari regulativ funksiyaning namoyon bo'lishidir. Shu bilan birga, til ijtimoiy funksiyani ham bajaradi, ya'ni u insonlarni jamiyat a'zolari sifatida birlashtiradi, ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi. Nutq jarayonida shaxs o'zining ijtimoiy mavqei, muomala madaniyatini va jamiyatdagi rolini namoyon etadi. Tilning muhim funksiyalaridan yana biri estetik funksiyadir. Bu funksiya tilning badiiy imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lib, nutqqa obrazlilik, ta'sirchanlik va go'zallik baxsh etadi. Estetik funksiya, ayniqsa, badiiy adabiyot, she'riyat va folklor namunalarda yaqqol namoyon bo'ladi. Til vositasida nafaqat fikr, balki estetik zavq ham yetkaziladi. Estetik funksiya bilan chambarchas bog'liq bo'lgan madaniy funksiya tilning milliy madaniyat, urf-odat va qadriyatlarini ifodalash hamda avlodlar avlodga yetkazishdagi rolini ko'rsatadi. Til madaniyatning tashuvchisi va saqlovchisi sifatida jamiyatning tarixiy xotirasini mustahkamlaydi.

Til va nutq funksiyalarining o'zaro aloqasi shundan iboratki, til funksiyalari faqat nutq jarayonida real voqelikka aylanadi. Til imkoniyatlar tizimi bo'lsa, nutq ana shu imkoniyatlarining amaliy qo'llanishidir. Bir nutq jarayonida bir nechta funksiya bir vaqtda namoyon bo'lishi mumkin: masalan, nutq axborot berish bilan birga ta'sir ko'rsatishi, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishi va estetik zavq uyg'otishi mumkin. Bu holat til funksiyalarining o'zaro bog'liqligi va murakkabligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, tilning informativ, ta'sirchanlik, regulativ, ijtimoiy, estetik va madaniy funksiyalari nutq jarayonida o'zaro uyg'un holda amalga oshadi. Til ana shu funksiyalar orqali insonlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlaydi, jamiyat hayotini tartibga soladi va madaniy qadriyatlarini saqlaydi. Nutq esa til funksiyalarining real hayotdagi ifodasi

sifatida tilning ijtimoiy ahamiyatini to'liq namoyon etadi.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Tilning kelib chiqishi muammosi nima sababdan murakkab va bahsli hisoblanadi?
2. Tilning kelib chiqishi haqidagi ilohiy (teologik) nazariyaning mohiyatini tushuntiring.
3. Tabiiy tovushlarga taqlid (onomatopeya) nazariyasi nimani asos qilib oladi?
4. Mehnat jarayoni va ijtimoiy ehtiyoj nazariyasining asosiy g'oyasi nimadan iborat?
5. Psixologik va evolyutsion qarashlar tilning paydo bo'lishini qanday izohlaydi?
6. Til nima uchun ijtimoiy hodisa deb hisoblanadi?
7. Til va tafakkur o'rtasida qanday munosabat mavjud?
8. Tilning tarixiy rivojlanishi va o'zgaruvchanligi nimada namoyon bo'ladi?
9. Tilning asosiy vazifalari qaysilar?
10. Tilning funksiyalari nutq jarayonida qanday amalga oshadi?
11. Tilning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarni o'zaro taqqoslab, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlang.
12. Nima sababdan zamonaviy tilshunoslikda ilohiy nazariya ilmiy nazariya sifatida qabul qilinmaydi?
13. Til va tafakkur munosabatini biror misol orqali tushuntiring.
14. Tilning vazifalari va funksiyalari o'rtasidagi farq nimada?
15. Nutq jarayonida bir vaqtning o'zida bir nechta funksiya qanday namoyon bo'lishi mumkin?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Tilning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarni (ilohiy, onomatopeya, mehnat, evolyutsion) quyidagi mezonlar asosida jadval orqali solishtiring: asosiy g'oya, tayanch omil, ilmiy bahosi.
2. "Tilning ijtimoiy mohiyati va uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni" mavzusida 4 betlik matn yozing.
3. Quyidagi atamalarga qisqa izoh bering: *kommunikativ vazifa, kognitiv vazifa, ekspressiv funksiya, akkumulyativ funksiya, regulativ funksiya*.

4. Kundalik nutqdan tilning *informativ*, *ta'sirchanlik* va *estetik* funksiyalariga manbasini keltirgan holda bittadan misol yozing.
5. "Til - milliy madaniyat ko'zgusi" mavzusida esse yozing.

6- Dars.

Til tizimi va struktura tushunchasi.

Til birliklari va ularning ierarxiyasi

Reja:

1. Til tizimi va struktura tushunchalarining mazmuni (*Til tizimi tushunchasi va uning asosiy belgilar. Til strukturasini va tizim elementlarining o'zaro munosabati. Tilni yaxlit va ierarxik tizim sifatida talqin qilish*).
2. Til birliklari va ularning turlari (*Fonema va tovush tizimi, Morfema va so'z yasash vositalari, So'z, so'z birligini va gap*).
3. Til birliklari o'rtasidagi ierarxik munosabatlar (*Quyida yuqori darajadagi birliklar, til sathlari (fonetik, leksik, grammatik, sintaktik), Til birliklarining o'zaro bog'liqligi va ketma-ketligi*).
4. Til tizimi va strukturaning nutqdagi namoyon bo'lishi (*Til birliklarining nutqda qo'llanishi, Til tizimi va nutq o'rtasidagi farq va munosabat, Til strukturasining kommunikativ jarayondagi roli*).

1. Til murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, u tasodifiy unsurlar yig'indisi emas, balki ichki qonuniyatlarga asoslangan yaxlit tizimdir. Shu bois zamonaviy tilshunoslikda tilni o'rganishda "til tizimi" va "til strukturasini" tushunchalari markaziy o'rin egallaydi. Bu tushunchalar til birliklarining qanday tashkil topgani, ularning o'zaro munosabati va ierarxiya joylashuvini ilmiy asosda izohlash imkonini beradi. Til tizimi tushunchasi tilni o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo etuvchi birliklar majmui sifatida talqin qiladi. Til tizimining asosiy belgilariga uning yaxlitligi, barqarorligi va ichki qonuniyatlarga ega ekanligi kiradi. Til birliklari: *tovushlar, morfemalar, so'zlar va gaplar* alohida holda emas, balki muayyan tizim doirasida ma'no kasb etadi. Masalan, fonema mustaqil holda aloqa vositasi bo'la olmaydi, biroq u morfema va so'z tarkibida ma'no farqlash vazifasini bajaradi. Demak, til tizimi til birliklarining o'zaro bog'liqligi va funksional uyg'unligi asosida mavjud bo'ladi.

Til strukturasini esa til tizimini tashkil etuvchi elementlarning ichki tuzilishi va ularning o'zaro munosabatini ifodalaydi. Struktur tushuncha til birliklarining qanday tartibda joylashgani, bir-biriga qanday bog'langani va qaysi darajada turishini ko'rsatadi. Til strukturasini doirasida fonetik, leksik, grammatik va sintaktik sathlar ajratiladi. Har bir sath o'ziga xos birliklarga ega bo'lsa-da, ular bir-biridan ajralgan holda emas, balki uzviy

aloqada faoliyat yuritadi. Masalan, grammatik shakl fonetik vositalar orqali ifodalanadi, leksik birliklar esa sintaktik tuzilma doirasida nutqda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan til strukturali til tizimining ichki mexanizmini ochib beruvchi tushuncha hisoblanadi.

Tilni yaxlit va ierarxik tizim sifatida talqin qilish zamonaviy tilshunoslikning muhim metodologik tamoyillaridan biridir. Ierarxik tizim deganda til birliklarining quyi darajadan yuqori darajaga tomon izchil joylashuvi tushuniladi. Fonema morfemaning, morfema so'zning, so'z esa gapning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Bu ierarxiya tilning ichki tartibini belgilaydi va uning barqaror ishlashini ta'minlaydi. Til birliklari o'rtasidagi bunday pog'onali munosabat tilni mexanik yig'indi emas, balki murakkab, lekin tartibli tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Til tizimi va strukturali haqidagi ilmiy qarashlarning shakllanishida Ferdinand de Saussurening nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. U tilni belgilari tizimi sifatida talqin qilib, unda har bir birlikning qiymati boshqa birliklar bilan munosabatda belgilanishini ta'kidlagan. Bu yondashuv tilni strukturaviy jihatdan tahlil qilishga va uning ichki qonuniyatlarini aniqlashga keng yo'l ochdi.

2. Til murakkab va ko'p sathli tizim bo'lib, u turli darajadagi birliklar majmuasidan tashkil topadi. Ushbu birliklar o'zaro bog'liq holda tilning kommunikativ vazifasini amalga oshiradi. Til birliklari quyi darajadan yuqori darajaga tomon pog'onali (ierarxik) tarzda joylashib, har biri o'ziga xos vazifa va funksiyaga ega. Tilshunoslikda asosiy til birliklariga fonema va tovush tizimi, morfema va so'z yasash vositalari, shuningdek so'z, so'z birikmasi va gap kiradi. Til tizimining eng quyi darajadagi birligi fonema hisoblanadi. *Fonema* nutq tovushlarining umumlashtirilgan, abstrakt shakli bo'lib, u ma'no farqlash vazifasini bajaradi. Masalan, *ol* va *ul* so'zlaridagi /o/ va /u/ tovushlari ma'noni farqlab turadi, demak ular alohida fonemalardir. Fonemalar nutqda real tovushlar orqali namoyon bo'ladi va ularning majmui tovush tizimini tashkil etadi. Tovush tizimi tilning fonetik sathini belgilab, boshqa til birliklarining shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tilning keyingi muhim birligi *morfema*dir. Morfema ma'no ega bo'lgan eng kichik til birligi bo'lib, u so'z tarkibida leksik yoki grammatik ma'no ifodalaydi. Morfemalar o'zak va qo'shimcha turlariga bo'linadi. O'zak morfema so'zning asosiy ma'nosini bildirsa, qo'shimchalar grammatik yoki so'z yasovchi vazifani bajaradi. So'z yasash vositalari aynan morfemalar orqali amalga oshadi: yangi so'zlar yasash, ma'no kengaytirish yoki grammatik shakllar hosil qilish shu jarayon bilan

bog'liq. Masalan, *bil-* o'zakka *-im*, *-li*, *-siz* qo'shimchalarining qo'shilishi yangi ma'noli so'zlarni yuzaga keltiradi.

Tilning markaziy birliklaridan biri *so'z*dir. So'z mustaqil ma'noga ega bo'lib, borliqdagi predmet, belgi, harakat yoki munosabatni nomlaydi. So'zlar tilning lug'aviy boyligini tashkil etadi va nutqda mustaqil holda yoki boshqa so'zlar bilan bog'lanib qo'llanadi. So'zlar o'zaro ma'no va grammatik munosabat asosida birikib, *so'z birikmasini* hosil qiladi. So'z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning grammatik va semantik bog'lanishidan iborat bo'lib, u fikrni aniqlashtirish va kengaytirish vazifasini bajaradi.

Til birliklari ierarxiyasining eng yuqori darajasida *gap* turadi. Gap tugallangan fikrni ifodalovchi asosiy sintaktik birlik bo'lib, u kommunikativ vazifani to'liq amalga oshiradi. Gap orqali xabar beriladi, savol so'raladi, buyruq yoki his-tuyg'u ifodalanadi. Gap so'z va so'z birikmalaridan tashkil topgan bo'lsa-da, u ma'no va intonatsiya jihatidan mustaqil birlik sifatida namoyon bo'ladi.

3. Til murakkab, ko'p sathli va ichki tartibga ega bo'lgan tizim bo'lib, undagi birliklar o'zaro ierarxik munosabatlar asosida tashkil topadi. Ierarxik munosabatlar til birliklarining quyi darajadan yuqori darajaga tomon izchil joylashuvi va bir-birini to'ldirishi bilan belgilanadi. Bu munosabatlar tilni tasodifiy unsurlar yig'indisi emas, balki tartibli va mantiqiy tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Til birliklari ierarxiyasida *quyi darajadagi birliklar* yuqori darajadagi birliklarning moddiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, fonemalar morfemalarni tashkil etadi, morfemalar so'z tarkibida birlashadi, so'zlar esa so'z birikmasi va gapni hosil qiladi. Quyi darajadagi birliklar mustaqil kommunikativ vazifaga ega bo'lmasada, ular yuqori darajadagi birliklarning shakllanishi va faoliyat yuritishi uchun zarur shart hisoblanadi. *Yuqori darajadagi birliklar* esa quyi birliklar asosida vujudga kelib, ma'no va kommunikativ jihatdan mustaqil bo'ladi. Aynan yuqori darajadagi birliklar orqali tilning asosiy vazifasi *muloqot* amalga oshadi.

Til birliklari *til sathlari* orqali tizimlashtiriladi. Tilshunoslikda, odatda, fonetik, leksik, grammatik va sintaktik sathlar ajratiladi. Fonetik sath tovushlar va fonemalar tizimini qamrab olib, tilning eng quyi darajasini tashkil etadi. Leksik sath so'zlar va ularning ma'nosini o'rganadi hamda tilning lug'aviy boyligini ifodalaydi. Grammatik sath morfologik va sintaktik vositalarni o'z ichiga olib, so'zlarning shakllanishi va ularning o'zaro munosabatini tartibga soladi. Sintaktik sath esa gap va undan yuqori birliklarning tuzilishini hamda ularning kommunikativ

xususiyatlarini o'rganadi. Ushbu sathlar o'zaro bog'liq bo'lib, biri ikkinchisidan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi.

Til birliklarining o'zaro bog'liqligi va ketma-ketligi ierarxik tizimning asosiy belgilaridan biridir. Har bir birlik ma'lum ketma-ketlik asosida joylashib, undan yuqori darajadagi birlik tarkibiga kiradi. Masalan, fonemalarning ma'lum tartibda birikishi morfemani, morfemalarning ketma-ketligi so'zni, so'zlarning tartibli joylashuvi esa gapni yuzaga keltiradi. Bu ketma-ketlik buzilgan taqdirda, tilning mazmuniy va grammatik yaxlitligi ham buziladi. Shu sababli til birliklari o'rtasidagi munosabatlar nafaqat vertikal (ierarxik), balki gorizontal (ketma-ketlik va qo'shnichilik) aloqalar bilan ham belgilanadi.

4. Til tizimi va til strukturalari nutq jarayonida real voqeelikka aylanadi. Til o'z-o'zicha mavhum, potentsial hodisa bo'lib, uning barcha imkoniyatlari faqat nutqda, ya'ni real muloqot jarayonida namoyon bo'ladi. Shu sababli til tizimi va strukturalari nutqdan ajratib o'rganish mumkin emas: til imkoniyatlar majmui bo'lsa, nutq ana shu imkoniyatlarning amaliy qo'llanish shaklidir. Til birliklarining nutqda qo'llanishi til tizimining asosiy ko'rinishidir. Fonema, morfema, so'z va gap kabi til birliklari nutqda muayyan vaziyat, maqsad va kommunikativ ehtiyojga mos holda tanlanadi va qo'llanadi. Masalan, fonemalar nutqda tovushlar sifatida real talaffuz qilinadi, morfemalar grammatik shakllar orqali ifodalanadi, so'zlar esa gap tarkibida muayyan ma'no va vazifani bajaradi. Nutq jarayonida til birliklari bir-biri bilan munosabatga kirishib, til strukturalari asosida izchil va mantiqiy tizim hosil qiladi. Bu jarayon tilning ichki qonuniyatlari nutqda amalda ishlashini ko'rsatadi.

Til tizimi va nutq o'rtasidagi farq va munosabat tilshunoslikning muhim nazariy masalalaridan biridir. Til ijtimoiy hodisa bo'lib, jamiyat uchun umumiy va barqaror birliklar majmuasini ifodalaydi. Nutq esa individual hodisa bo'lib, har bir shaxsning til imkoniyatlaridan foydalanish usulini aks ettiradi. Til barcha jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lsa, nutq shaxsiy va vaziyatga bog'liqdir. Shu bilan birga, til va nutq bir-biridan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi, til nutq orqali yashaydi va rivojlanadi, nutq esa til tizimiga tayangan holda amalga oshadi.

Til strukturalarining kommunikativ jarayondagi roli shundan iboratki, muloqot jarayonida fikrning aniqdigi, izchilligi va tushunariligi aynan til strukturalariga bog'liq bo'ladi. Til strukturalari fonetik, grammatik va sintaktik qoidalar orqali nutqni tartibga soladi. Masalan, so'z tartibining buzilishi yoki grammatik shakllarning noto'g'ri qo'llanishi kommunikativ

jarayonda tushunmovchilikka olib keladi. Demak, til strukturalari nutqning samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biridir. Aynan strukturalariy qonuniyatlar asosida nutq mazmunli, mantiqli va kommunikativ jihatdan to'liq bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, til tizimi va strukturalari nutq jarayonida o'zining real namoyonini topadi. Til birliklari nutqda amaliy qo'llanib, til va nutq o'rtasidagi uzviy munosabatni yuzaga chiqaradi. Til strukturalari esa kommunikativ jarayonni tartibga solib, fikrning aniq, tushunarli va izchil ifodalanishini ta'minlaydi. Shu bois til tizimi va strukturalarining nutqdagi namoyon bo'lishi tilshunoslikda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Til tizimi tushunchasi nimani anglatadi?
2. Til tizimining asosiy belgilari qaysilar?
3. Til strukturalari deganda nimani tushunasiz?
4. Til tizimi va til strukturalari o'rtasida qanday farq va o'xshashliklar mavjud?
5. Nima sababdan til yaxlit tizim sifatida talqin qilinadi?
6. Tilning ierarxik tizim ekanini qanday izohlash mumkin?
7. Fonema va nutq tovushi o'rtasidagi farq nimada?
8. Tovush tizimi til tizimida qanday o'rin tutadi?
9. Morfema nima va u qanday turlarga bo'linadi?
10. So'z yasash vositalari deganda nimani tushunasiz?
11. So'zning til tizimidagi ahamiyati nimada?
12. So'z birikmasi va gap o'rtasidagi farqni tushuntiring.
13. Quyi va yuqori darajadagi til birliklari deganda nimalar tushuniladi?
14. Til sathlari (fonetik, leksik, grammatik, sintaktik) qanday birliklarni o'z ichiga oladi?
15. Til birliklari o'rtasidagi ierarxik munosabat qanday namoyon bo'ladi?
16. Til birliklarining ketma-ketligi buzilsa, qanday holat yuzaga keladi?
17. Vertikal (ierarxik) va gorizontal (ketma-ketlik) munosabatlarni izohlang.
18. Til birliklari nutqda qanday namoyon bo'ladi?
19. Til va nutq tushunchalarini taqqoslab tushuntiring.
20. Nima uchun til ijtimoiy, nutq esa individual hodisa hisoblanadi?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Fonema - morfema - soʻz - soʻz birikmasi - gap birliklarini quyidagi mezonlar asosida solishtiring: darajasi, vazifasi, nutqdagi roli.
2. Bitta soʻz misolida fonema, morfema va soʻz birligining qanday bogʻlanganini koʻrsating.
3. Til birliklarining ierarxik joylashuvini (quyidan yuqoriga) sxema koʻrinishida ifodalang.
4. "Til tizimi va nutq oʻrtasidagi munosabat" mavzusida 8-10 sahifali ilmiy matn yozing.
5. Kundalik nutqdan olingan bir gapni fonetik, morfologik va sintaktik jihatdan tahlil qiling.

7-Dars.

Fonetika va fonologiya: predmeti va vazifalari.

Nutq tovushlari va ularning tasnifi. Fonema va uning belgilari.

Reja :

1. **Fonetika va fonologiya fanlarining predmeti va vazifalari** (*Fonetika tushunchasi va uning oʻrganish obyekti, Fonologiya tushunchasi va fonetikadan farqi, Fonetika va fonologiyaning tilshunoslikdagi oʻrni*).
2. **Nutq tovushlari va ularning hosil boʻlishi** (*Nutq tovushlarining artikulyatsion xususiyatlari, Tovush hosil boʻlishida nutq apparatining roli, Unli va undosh tovushlarning umumiy tavsifi*).
3. **Nutq tovushlarining tasnifi** (*Unli tovushlarning tasnifi (qator, lablanish, ogʻiz ochiqligi), Undosh tovushlarning tasnifi (hosil boʻlish oʻrni va usuli, jaranglilik), Tovushlarning fonetik belgilariga koʻra guruhlanishi*).
4. **Fonema va uning asosiy belgilari** (*Fonema tushunchasi va nutq tovushidan farqi, Fonemaning maʼno farqlash vazifasi, Fonemaning asosiy belgilari va allofonlar masalasi*).

1. Tilning tovush tomonini oʻrganish tilshunoslikning eng muhim va qadimiy yoʻnalishlaridan biridir. Inson nutqi aynan tovushlar orqali shakllanadi va muloqot jarayonida amalga oshadi. Shu bois tilshunoslikda nutq tovushlarini har tomonlama oʻrganish zarurati fonetika va fonologiya fanlarining shakllanishiga olib kelgan. Ushbu ikki fan oʻzaro chambarchas bogʻliq boʻlsa-da, oʻrganish obyekti, yondashuvi va vazifalari jihatidan farqlanadi. *Fonetika* tilshunoslikning nutq tovushlarini oʻrganuvchi boʻlimi boʻlib, uning oʻrganish obyekti real nutqda talaffuz qilinadigan tovushlardir. *Fonetika* nutq tovushlarining hosil boʻlishi (artikulyatsiyasi), fizik-akustik xususiyatlari va eshitilish jihatlari tadqiq etadi. Shuningdek, u tovushlarning unli va undoshlarga boʻlinishi, urgʻu, boʻgʻin, intonatsiya kabi hodisalarni ham oʻrganadi. Fonetikaning asosiy vazifasi nutq tovushlarining tabiati va ularning talaffuz qonuniyatlarini aniqlashdan iborat boʻlib, bu fan tilning moddiy, yaʼni fizik asosini yoritib beradi.

Fonologiya esa nutq tovushlarini til tizimi doirasida, yaʼni ularning maʼno farqlash vazifasi nuqtayi nazaridan oʻrganadi. Fonologiyaning asosiy obyekti fonema boʻlib, u nutq tovushlarining mavhum, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻlgan birligi hisoblanadi. Fonologiya tovushlarning qanday qilib maʼnoni farqlashga xizmat qilishini, fonemalarning oʻzaro munosabatini va ularning tizimda tutgan oʻrnini tahlil qiladi. Shu jihatdan

fonologiya fonetikadan farqli ravishda tovushlarning fiziologik yoki akustik tomonini emas, balki funksional tomonini asosiy mezon sifatida oladi. Bu yondashuv XX asr tilshunosligida, xususan, Nikolai Trubetzkoy va Praga lingvistik maktabi vakillari tomonidan ilmiy asosda rivojlantirilgan.

Fonetika va fonologiya o'rtasidagi farq ularning tadqiqot yondashuvida namoyon bo'ladi: fonetika "qanday tovush aytiladi?" degan savolga javob bersa, fonologiya "bu tovush til tizimida qanday vazifa bajaradi?" degan savolni o'rta qo'yadi. Biroq bu ikki fan bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o'zaro to'ldiradi. Fonetik tadqiqotlarsiz fonologik xulosalar chiqarish qiyin bo'lsa, fonologik tahlilsiz tovushlarning til tizimidagi ahamiyatini to'liq anglash mumkin emas. Fonetika va fonologiya tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi. Ular til tizimining eng quyi fonetik sathini tashkil etib, morfologiya, leksikologiya va sintaksis kabi yuqori sathlarning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tovush tizimi to'g'ri o'rganilmas ekan, so'z yasalishi, grammatik shakllar va gap tuzilishini mukammal tahlil qilish mumkin emas. Shu sababli fonetika va fonologiya nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki amaliy sohalarida imlo, orfoepiya, nutq madaniyati va til o'qitish jarayonida ham katta ahamiyatga ega. Fonetika nutq tovushlarining fizik va artikulyatsion xususiyatlarini, fonologiya esa ularning til tizimidagi funksional rolini o'rganadi. Ushbu ikki fan tilning tovush tomonini har tomonlama yoritib, tilshunoslikning nazariy va amaliy poydevorini tashkil etadi. Fonetika va fonologiyaning uzviy birligi tilni yaxlit va mukammal tizim sifatida tushinishga xizmat qiladi.

2. Nutq tovushlari inson tilining moddiy asosi bo'lib, ular nutq jarayonida hosil bo'ladi va til birliklarining shakllanishi uchun poydevor vazifasini bajaradi. Nutq tovushlarining hosil bo'lishi murakkab fiziologik va akustik jarayon bo'lib, u nutq apparati faoliyati hamda artikulyatsion harakatlilar bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli nutq tovushlarini o'rganishda ularning artikulyatsion xususiyatlari, hosil bo'lish mexanizmi va unli hamda undosh tovushlarga xos belgilarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq tovushlarining artikulyatsion xususiyatlari tovushlarning qanday talaffuz qilinishi bilan bog'liq bo'lib, artikulyatsiya nutq organlarining ma'lum holati va harakati natijasida yuzaga keladi. Har bir tovushni talaffuz qilish jarayonida o'pka, hiqildoq, og'iz va burun bo'shlig'i, til, lablar va tishlar muayyan vazifani bajaradi. Tovushlar artikulyatsion jihatdan bir-biridan farqlanadi: ayrim tovushlar hosil bo'lishida havo oqimi erkin o'tsa, boshqalarida turli to'siqlarga duch

keladi. Ana shu farqlar tovushlarning fonetik xususiyatlarini belgilaydi va ularni unli hamda undosh guruhlariga ajratishga asos bo'ladi.

Tovush hosil bo'lishida nutq apparatining roli hal qiluvchi ahamiyatga ega. Nutq apparati nafas olish organlari (o'pka va bronxlar), ovoz apparati (hiqildoq va tovush paychalari) hamda rezonator bo'shliqlardan (og'iz va burun bo'shlig'i) iborat. Nutq jarayonida o'pkadan chiqayotgan havo oqimi hiqildoqda tovush paychalarining tebranishi natijasida ovozga aylanadi. Keyinchalik bu ovoz og'iz va burun bo'shlig'ida shakllanib, aniq nutq tovushlarini hosil qiladi. Tovush paychalarining tebranishi yoki tebranmasligi tovushlarning jarangli yoki jarangsiz bo'lishini belgilaydi, rezonator bo'shliqlarning holati esa tovushlarning sifatini aniqlaydi.

Unli va undosh tovushlarning umumiy tavsifi nutq tovushlarini tasniflashda muhim mezon hisoblanadi. Unli tovushlar havo oqimining og'iz bo'shlig'idan to'siqsiz o'tishi natijasida hosil bo'ladi. Ular talaffuzda ochiq va jarangdor bo'lib, bo'g'in hosil qilish xususiyatiga ega. Unli tovushlarning farqlanishida tilning oldinga yoki orqaga siljishi, og'iz ochiqligi darajasi hamda lablarning holati muhim rol o'ynaydi. Undosh tovushlar esa havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrashi natijasida hosil bo'ladi. Ular bo'g'in hosil qilmaydi va artikulyatsion jihatdan unli tovushlarga nisbatan murakkabroq hisoblanadi. Undosh tovushlar hosil bo'lish o'rni, usuli hamda jaranglilik belgilariga ko'ra farqlanadi.

3. Nutq tovushlarini ilmiy asosda o'rganish ularni ma'lum belgilariga ko'ra tasniflashni talab etadi. Tovushlarning tasnifi fonetikaning muhim vazifalaridan biri bo'lib, u nutq tovushlarining artikulyatsion, akustik va funksional xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Nutq tovushlari, asosan, unli va undosh tovushlarga ajratilib, har bir guruh o'ziga xos fonetik belgilar asosida tasniflanadi. Unli tovushlarning tasnifi bir necha asosiy mezonlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Birinchi mezon qator bo'lib, u tilning oldinga yoki orqaga siljish darajasini bildiradi. Shu asosda unli qator, o'rta qator va orqa qator unliariga bo'linadi. Ikkinchi mezon *lablanish* bo'lib, talaffuz jarayonida lablarning ishtirok etish-etmasligiga qarab unli qator lablangan va lablanmagan turlarga ajratiladi. Uchinchi mezon og'iz ochiqligi bo'lib, til va pastki jag'ning ochilish darajasiga ko'ra unli qator yopiq, yarim yopiq va ochiq unliar sifatida tasniflanadi. Ushbu mezonlar unliarining artikulyatsion xususiyatlarini aniq belgilashga imkon beradi.

Undosh tovushlarning tasnifi esa asosan havo oqimining qayerda va qanday to'siqqa uchrashiga bog'liq holda olib boriladi. *Hosil bo'lish*

o'ruiga ko'ra undoshlar lab undoshlari, lab-tish undoshlari, tish undoshlari, milk undoshlari, tanglay va hiqildoq undoshlari kabi guruhlarga ajratiladi. *Hosil bo'lish usuli* esa havo oqimining to'siqdan qanday o'tishini bildiradi: portlovchi, sirg'aluvchi, titroq, burun undoshlari va boshqalar. Shuningdek, undosh tovushlar **jaranglilik** belgisi asosida jarangli va jarangsiz undoshlarga bo'linadi. Bu belgi tovush paychalarining tebranishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, undosh tovushlarning akustik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Nutq tovushlari fonetik belgilariga ko'ra guruhlanishi ham muhim hisoblanadi. Bunday belgilar jumlasiga artikulyatsion faoliyat darajasi, havo oqimining yo'li, tovush paychalarining ishtiroki va rezonator bo'shliqlarning holati kiradi. Shu asosda tovushlar og'iz tovushlari va burun tovushlariga, shuningdek, kuchli va kuchsiz artikulyatsiyaga ega tovushlarga ajratiladi. Tovushlarning bunday guruhlanishi ularning talaffuzdagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlashga xizmat qiladi hamda fonetik tizimni yaxlit holda tushunishga yordam beradi.

4. Tilning tovush tomonini o'rganishda fonema tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Fonema til tizimining eng quyi, ammo eng muhim birliklaridan biri bo'lib, u nutq tovushlarining til uchun ahamiyatli, ijtimoiy va mavhum jihatini ifodalaydi.

Fonemani to'g'ri tushunish fonetika va fonologiya o'rtasidagi farqni aniqlash, tovush tizimini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi. Fonema tushunchasi va nutq tovushidan farqi shundan iboratki, nutq tovushi real nutqda talaffuz qilinadigan, fizik va individual hodisa bo'lsa, fonema til tizimida mavjud bo'lgan, ijtimoiy xarakterga ega mavhum birlikdir. Nutq tovushi aniq talaffuzga, intonatsiya va shaxsiy xususiyatlarga bog'liq bo'lishi mumkin, fonema esa shu tovushlarning umumlashtirilgan modeli sifatida qaratiladi. Masalan, bir fonema turli nutqiy sharoitlarda bir oz o'zgarib talaffuz qilinishi mumkin, biroq u baribir bitta fonema sifatida qabul qilinadi. Shu sababli fonema tilga, nutq tovushi esa nutqqa mansub hodisa hisoblanadi. Bu farq fonologik tahlilning nazariy asosini tashkil etadi va u XX asr fonologiyasi, xususan, Nikolai Trubetzkoy ishlari orqali ilmiy jihatdan mustahkamlangan.

Fonemaning ma'no farqlash vazifasi fonemaning eng muhim funksional belgisi hisoblanadi. Fonema so'zlar ma'nosini farqlashga xizmat qiladi. Masalan, *ol* va *ul*, *bor* va *tor* kabi so'z juftliklarida birgina tovushning almashishi so'z ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Bu holatda tovushlar fonema darajasida qaratiladi, chunki ular ma'no farqlovchi vazifani bajarmoqda. Agar tovush o'zgarishi ma'noga ta'sir qilmasa, u

fonologik jihatdan ahamiyatsiz hisoblanadi. Demak, fonema til tizimida aynan ma'no farqlash orqali funksional ahamiyat kasb etadi. Fonemaning asosiy belgilari bir necha muhim jihatlarda namoyon bo'ladi. Birinchidan, fonema mavhum birlikdir, ya'ni u real tovush emas, balki tovushlarning umumiy modeli hisoblanadi. Ikkinchidan, fonema ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, jamiyat tomonidan umumiy tarzda qabul qilinadi. Uchinchidan, fonema ma'no farqlash vazifasini bajaradi. To'rinchidan, fonema variantlarga ega bo'lishi mumkin. Bu variantlar *allofonlar* deb ataladi. Allofonlar bir fonemaning turli nutqiy sharoitlarda yuzaga keladigan talaffuz ko'rinishlaridir. Ular fonetik jihatdan farqlanishi mumkin, ammo ma'no farqlash vazifasini bajarmaydi. Masalan, bir fonema so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida bir oz boshqacha talaffuz qilinishi mumkin, lekin bu o'zgarishlar so'z ma'nosini o'zgartirmaydi. Shu sababli allofonlar fonemaning nutqdagi realizatsiyasi sifatida talqin qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, fonema til tizimining eng muhim va funksional birliklaridan biri bo'lib, u nutq tovushlaridan mavhumligi, ijtimoiyligi va ma'no farqlash vazifasi bilan ajralib turadi. Fonemaning asosiy belgilarini va allofonlar masalasini anglash tilning tovush tizimini ilmiy asosda tahlil qilish, fonologik tizimni to'g'ri tushunish va amaliy tilshunoslik masalalarini hal etishda muhim ahamiyatga ega.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Fonetika fanining predmeti va asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Fonologiya nimani o'rganadi va u fonetikadan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
3. Fonetika va fonologiyaning tilshunoslikdagi o'rnini qanday?
4. Nutq tovushi deganda nimani tushunasiz?
5. Nutq tovushlari hosil bo'lishida nutq apparati qanday rol o'ynaydi?
6. Unli tovushlar qanday belgilar asosida tasniflanadi?
7. Undosh tovushlarning hosil bo'lish o'rnini va usuli deganda nimani tushunasiz?
8. Jarangli va jarangsiz undoshlar o'rtasidagi farq nimada?
9. Fonema tushunchasini ta'riflab bering.
10. Fonema va nutq tovushi o'rtasidagi farqni izohlang.
11. Nima sababdan fonema til tizimining funksional birligi hisoblanadi?

12. Nutq tovushlarini tasniflash tilshunoslikda qanday ilmiy ahamiyatga ega?

13. Unli va undosh tovushlarning artikulyatsion farqlarini tahlil qiling.

14. Fonologik tahlilda ma'no farqlash mezonlari nima uchun muhim?

15. Allofonlar mavjudligi fonema tushunchasini qanday boyitadi?

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Fonetika va fonologiyani quyidagi mezonlar asosida solishtiring: o'rganish obyekti, asosiy vazifasi, yondashuvi.

2. O'zbek va ingliz tillari misolida fonemaning turli allofonlariga 2-3 ta misol yozing va izohlang.

3. Bitta so'zni fonetik jihatdan tahlil qilib, undagi fonemalarni aniqlang.

4. "Fonema va uning ma'no farqlash vazifasi" mavzusida 12 sahifali tahliliy-ilmiy referat yozing.

8-Dars.

Urg'u, intonatsiya va prosodik vositalar

Reja :

1. **Urg'u tushunchasi va uning turlari** (*Urg'u (aksent) tushunchasi va fonetik mohiyati, So'z urg'usi va gap urg'usi, Urg'uning ma'no va grammatik vazifasi*).

2. **Intonatsiya va uning asosiy komponentlari** (*Intonatsiya tushunchasi va nutqdagi o'rni, Intonatsiyaning asosiy unsurlari: ohang, pauza, temp, rim, Intonatsiyaning ma'no va hissiy ifoda bilan bog'liqligi*).

3. **Prosodik vositalar va ularning nutqdagi vazifalari** (*Prosodiya tushunchasi, Urg'u, intonatsiya va ritmning prosodik tizimdagi o'rni, Prosodik vositalarning kommunikativ va ekspressiv funksiyalari*).

4. **Urg'u, intonatsiya va prosodik vositalarning o'zaro munosabati** (*Prosodik vositalarning kompleks tarzda ishlashi, Nutqning mantiqiy va hissiy tuzilishida prosodiyaning roli, Og'zaki va yozma nutqda urg'u va intonatsiyaning ahamiyati*).

1. Nutqning fonetik tuzilishida urg'u muhim prosodik hodisa hisoblanadi. Urg'u nutq oqimida muayyan bo'g'in, so'z yoki gap bo'lagining boshqalarga nisbatan kuchliroq, balandroq yoki cho'ziqroq talaffuz qilinishi orqali ajralib turishini ta'minlaydi. Tilshunoslikda urg'u nafaqat fonetik, balki semantik va grammatik ahamiyatga ega bo'lgan hodisa sifatida talqin qilinadi.

Urg'u (aksent) - nutq jarayonida muayyan birlikning (bo'g'in, so'z yoki gap bo'lagi) boshqalarga nisbatan ajratib ko'rsatilishidir. Urg'u fonetik jihatdan tovushning kuchi, balandligi, davomiyligi yoki tembr orqali ifodalanadi. Shu sababli urg'u prosodik vositalar tizimiga mansub bo'lib, nutqning ohangdorligi va mantiqiy tuzilishini ta'minlaydi. Shveysariyalik tilshunos Ferdinand de Sossur urg'uni til belgilarning fonetik realizatsiyasi bilan bog'lab, uni nutqning muhim ajratish vositasi sifatida baholagan. Uning fikricha, urg'u til tizimida tayyor holatda mavjud bo'lmaydi, balki nutqda faol tarzda namoyon bo'ladi. Fonetik mohiyatiga ko'ra urg'u dinamik (kuch urg'usi), melodik (ohang urg'usi), kvantitativ (cho'ziqlik urg'usi) va tembr urg'usi kabi turlarga bo'linadi. Masalan, o'zbek tilida urg'u asosan dinamik xarakterga ega bo'lib, bo'g'inning kuchli talaffuzi bilan ifodalanadi.

Urg'u qo'llanish doirasiga ko'ra **so'z urg'usi** va **gap urg'usiga** ajratiladi. So'z urg'usi so'z tarkibidagi muayyan bo'g'inning ajratib

talaffuz qilinishini bildiradi. Soʻz urgʻusi tilning fonetik tizimiga xos boʻlib, ayrim tillarda u barqaror, ayrim tillarda esa oʻzgaruvchan boʻladi. Masalan, oʻzbek tilida soʻz urgʻusi koʻpincha oxirgi boʻgʻinga tushsa (masalan : *dálá, oʻqítuvchi, talabá* kabi), boshqa tillarda urgʻu soʻzning turli boʻgʻinlariga (masalan : ingliz tilida **record** (ot) va **reCORD** (feʼl)) tushishi mumkin. Rus tilshunosi Nikolai Trubetzkoy soʻz urgʻusini fonologik tizimning muhim unsuri sifatida baholab, uning maʼno farqlashdagi rolini taʼkidlagan.

Gap urgʻusi esa gap tarkibidagi muhim boʻlakni ajratib koʻrsatishga xizmat qiladi. Gap urgʻusi nutqning mantiqiy tuzilishini belgilaydi va axborot markazini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Gap urgʻusi yordamida nutqning asosiy mazmuni, yangi yoki muhim axborot qismi alohida taʼkidlanadi. Masalan, *MEN kitob oʻqidim* (kim oʻqidi?) yoki, *Men KITOB oʻqidim* (nima oʻqidi?). Shu jihatdan gap urgʻusi intonatsiya bilan chambarchas bogʻliq holda namoyon boʻladi.

Urgʻu faqat fonetik hodisa boʻlib qolmay, **maʼno va grammatik vazifa** ham bajaradi. Ayrim tillarda urgʻuning oʻrni oʻzgarishi soʻz maʼnosining farqlanishiga olib keladi. Bunday holatda urgʻu maʼno farqlovchi vosita sifatida namoyon boʻladi. Bundan tashqari, urgʻu grammatik shakllarni farqlashda ham muhim rol oʻynaydi. Masalan, ayrim tillarda soʻz turkumi yoki grammatik shakl urgʻu orqali aniqlanadi. Rus tilshunosi Roman Jakobson urgʻuning funksional ahamiyatini taʼkidlab, uni nutqning semantik va grammatik strukturasi shakllantiruvchi vositalardan biri sifatida baholagan. Oʻzbek tilida urgʻu koʻpincha maʼno farqlovchi vazifani kam bajarsa-da, gap urgʻusi orqali mantiqiy taʼkidlash va kommunikativ maqsadni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, urgʻu tilning kommunikativ samaradorligini oshiruvchi vosita hisoblanadi.

2. Nutqning mazmuni va taʼsirchanligi koʻp jihatdan intonatsiya bilan belgilanadi. Intonatsiya nutqning faqat tovushiy bezagi emas, balki uning maʼno, mantiqiy tuzilish va hissiy rangini belgilovchi muhim prosodik vositadir. Ogʻzaki nutqda aynan intonatsiya orqali gap turi aniqlanadi, axborotning muhim qismi ajratib koʻrsatiladi va soʻzlovchining munosabati ifodalanadi.

Intonatsiya nutq jarayonida gapning umumiy ohangi, baland-pastligi, tezligi, pauzalari va ritmi orqali ifodalanadigan prosodik hodisalar majmuidir. Intonatsiya gapning kommunikativ turini (xabar, savol, buyruq), mantiqiy markazini va hissiy holatini aniqlaydi. Tilshunos **Ferdinand de Sossur** nutqni tirik jarayon sifatida talqin qilib,

intonatsiyani nutqning ajralmas tarkibiy qismi deb hisoblagan. Uning fikricha, intonatsiyasiz nutq tabiiy va tushunarli boʻla olmaydi. Masalan, bir xil soʻzlardan tuzilgan "*Siz kelasiz*" gapini turli intonatsiyada aytish orqali turli maʼnolar ifodalanadi. Masalan, xabar ohangida: *Siz kelasiz.* savol ohangida: *Siz kelasiz?* hayrat bilan: *Siz kelasiz!* Bu misollar intonatsiyaning nutqdagi hal qiluvchi oʻrni yaqqol koʻrsatadi. Intonatsiya bir nechta asosiy unsurlarning oʻzaro uygʻunligi natijasida yuzaga keladi. Ularning eng muhimi *ohang (melodiya)* hisoblanadi. Ohang nutq tovushlarining baland-past harakati bilan bogʻliq boʻlib, gapning tugallangan yoki tugallanmaganligini, savol yoki xabar ekanini bildiradi. Masalan, savol gaplarda ohang koʻtariladi, xabar gaplarda esa pasayadi.

Pauza nutqdagi toʻxtalish boʻlib, u gap boʻlaklarini ajratish, mantiqiy urgʻuni koʻrsatish va tinglovchiga fikrni anglash imkonini berish vazifasini bajaradi. Masalan: *Bugun | dars boʻlmaydi* Bu yerda pauza gapning mazmunini aniqroq qiladi. Temp nutqning tez yoki sekin aytilishini bildiradi. Temp (Ohang) soʻzlovchining ruhiy holati va nutq vaziyatiga bogʻliq boʻladi. Hayajonli holatda nutq tezlashadi, rasmiy yoki muhim axborot berilganda esa sekinlashadi. *Ritm* esa urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻinlarning muntazam almashinuvi orqali nutqning ichki ohangdorligini taʼminlaydi. Bu unsurlarni tizimli tarzda oʻrgangan tilshunos Roman Jakobson intonatsiyani nutqning kommunikativ va ekspressiv funksiyalarini amalga oshiruvchi asosiy vositalardan biri sifatida baholagan.

Intonatsiya nutqda maʼno farqlash va hissiy holatni ifodalashda muhim rol oʻynaydi. Ayrim hollarda gapning leksik tarkibi oʻzgarmagan holda, faqat intonatsiya yordamida mutlaqo boshqa maʼno ifodalanadi. Masalan, "*Yaxshi*" soʻzi quvonch, kinoya yoki norozilikni turli intonatsiya orqali bildirishi mumkin. Ingliz tilshunosi M. Halliday intonatsiyani axborot tuzilishini belgilovchi vosita sifatida talqin qilib, uning yordamida nutqda "yangi" va "eski" axborot ajratilishini taʼkidlagan. Demak, intonatsiya nafaqat hissiy, balki mantiqiy-semantik vazifani ham bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, intonatsiya nutqning mazmuni, tuzilishi va taʼsirchanligini belgilovchi muhim prosodik hodisadir. Uning asosiy komponentlari *ohang, pauza, temp* va *ritm* oʻzaro uygʻunlashib, gapning maʼnosi va hissiy rangini shakllantiradi. Tilshunoslarning ilmiy qarashlari intonatsiyaning nutqdagi oʻrni va funksiyalarini chuqurroq anglashga imkon beradi hamda uni ogʻzaki muloqotning ajralmas vositasi sifatida namoyon etadi.

3. Nutq jarayonida ma'no faqat leksik va grammatik vositalar orqali emas, balki *prosodik vositalar* yordamida ham shakllanadi. Prosodiya nutqning ohangdorligi, ritmik tuzilishi va ta'sirchanligini belgilab, muloqotning samarali kechishini ta'minlaydi. Shu bois prosodik vositalar tilshunoslikda nutqning muhim tashkiliy va ifodaviy omillari sifatida qaraladi. Prosodiya nutqning suprasegment (segmentdan yuqori) xususiyatlarini, ya'ni bo'g'in, so'z va gapdan yuqori darajada namoyon bo'ladigan fonetik hodisalarni o'rganuvchi tushuncha. Prosodiya nutqning intonatsiya, ritm, temp va pauza kabi vositalar kiradi. Prosodiya nutqning umumiy ohangini, mantiqiy tuzilishini va hissiy rangini belgilaydi. Tilshunos M. Halliday prosodiyani nutqning axborot tuzilishini tashkil etuvchi muhim vosita sifatida baholab, uning yordamida nutqda "yangi" va "eski" axborot ajratilishini ta'kidlagan. Demak, prosodiya nutq mazmunini tartibga soluvchi va boyituvchi tizimdir.

Prosodik tizimda *urg'u*, *intonatsiya* va *ritm* yetakchi o'rinni tutadi. *Urg'u* nutqda muayyan bo'g'in, so'z yoki gap bo'lagini ajratib ko'rsatib, mantiqiy va semantik ta'kidni yuzaga chiqaradi. Gap *urg'usi* orqali nutqning axborot markazi belgilanadi. *Intonatsiya* esa gapning umumiy ohangini, tugallangan yoki tugallanmaganligini, savol, xabar yoki buyruq ekanini ko'rsatadi. Intonatsiyasiz nutq mantiqan noaniq va hissiy jihatdan sust bo'lib qoladi. Ritm *urg'uli* va *urg'usiz* bo'g'inlarning muayyan tartibda almashinuvi orqali nutqning ichki ohangdorligini ta'minlaydi. Ritm nutqni ravon, esda qolarli va estetik jihatdan ta'sirchan qiladi. Ayniqsa, she'riy nutq va notiqlik san'atida ritm muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu vositalar birgalikda prosodik tizimni tashkil etib, nutqning fonetik-mantiqiy asosini yaratadi.

Prosodik vositalar nutqda kommunikativ va ekspressiv funksiyalarni bajaradi. Kommunikativ funksiya nutq mazmunini aniq va tushunarli yetkazishga xizmat qiladi. Masalan, intonatsiya yordamida gapning savol yoki xabar ekanligi aniqlanadi, *urg'u* orqali esa muhim axborot ajratib ko'rsatiladi. Shu tariqa prosodik vositalar muloqot jarayonini tartibga soladi va samaradorligini oshiradi. Ekspressiv funksiya esa so'zlovchining hissiy holati, munosabati va bahosini ifodalash bilan bog'liq. Bir xil so'z yoki gap turli intonatsiya va ritmda aytilganda quvonch, hayrat, kinoya yoki norozilikni bildirishi mumkin. Tilshunos Roman Jakobson prosodik vositalarni nutqning ekspressiv va ta'sirchanlik funksiyalarini amalga oshiruvchi muhim omillar sifatida baholagan. Demak, prosodik vositalar nutqni nafaqat mazmunan, balki hissiy jihatdan ham boyitadi.

4. Nutq jarayonida *urg'u*, intonatsiya va boshqa prosodik vositalar

alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida faoliyat yuritadi. Ularning o'zaro uyg'unligi nutqning mantiqiy aniqligi, hissiy ta'sirchanligi va kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi. Shu sababli prosodik vositalarni bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o'zaro bog'liq hodisalar majmui sifatida o'rganish tilshunoslikda muhim metodologik tamoyil hisoblanadi. Prosodik vositalar *urg'u*, intonatsiya, ritm, temp va pauza nutqda kompleks tarzda, ya'ni birgalikda namoyon bo'ladi. Masalan, gap *urg'usi* ko'pincha intonatsion ko'tarilish yoki pasayish bilan uyg'unlashadi, pauzalar esa *urg'u* va intonatsiyani yanada aniqroq ko'rsatadi. Agar nutqda faqat *urg'u* bo'lib, intonatsiya yetarli darajada ifodalanmasa, fikr to'liq va ravshan anglashilmaydi. Shu bois prosodik vositalarning har biri o'z vazifasini bajarishi bilan birga, boshqalarini ham ta'kidlab turadi.

Prosodiya nutqning mantiqiy tuzilishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Gap *urg'usi* va intonatsiya yordamida nutqdagi asosiy axborot, mantiqiy markaz va ikkilamchi qismlar ajratiladi. Masalan, bir gap tarkibida *urg'uning* o'rni o'zgarasa, nutqning mantiqiy yo'nalishi ham o'zgaradi. Bu hodisa prosodiyaning axborotni tashkil etishdagi rolini ko'rsatadi. Shu bilan birga, prosodiya nutqning hissiy tuzilishini ham belgilaydi. Intonatsiya va ritm orqali quvonch, hayrat, shubha, norozilik kabi hissiy holatlar ifodalanadi. Bir xil leksik tarkibga ega gap turli prosodik vositalar orqali mutlaqo boshqa ruhiy mazmun kasb etishi mumkin. Tilshunos M. Halliday prosodiyani nutqning mantiqiy va hissiy qatlamlarini bog'lovchi vosita sifatida talqin qilib, uning axborot tuzilishidagi ahamiyatini alohida ta'kidlagan. *Urg'u* va intonatsiya, avvalo, og'zaki nutqda to'liq va bevosita namoyon bo'ladi. Og'zaki muloqotda tinglovchi so'zlovchining niyati, munosabati va hissiy holatini aynan prosodik vositalar orqali anglaydi. Og'zaki nutqda intonatsiyasiz yoki noto'g'ri *urg'u* bilan aytilgan gap tushunmovchilikka olib kelishi mumkin. Yozma nutqda esa *urg'u* va intonatsiya to'g'ridan-to'g'ri eshitilmaydi, biroq ular tinish belgilari, so'z tartibi, grafik vositalar va kontekst orqali bilvosita ifodalanadi. Masalan, savol belgisi, undov belgisi yoki tire kabi vositalar yozma nutqda intonatsiya vazifasini bajaradi. Demak, yozma nutqda ham prosodiyaning ahamiyati saqlanib qoladi, faqat u boshqa shakllarda namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, *urg'u*, intonatsiya va boshqa prosodik vositalar nutqda o'zaro uzviy bog'liq holda, kompleks tizim sifatida faoliyat yuritadi. Prosodiya nutqning mantiqiy va hissiy tuzilishini shakllantirib, muloqotning aniqligi va ta'sirchanligini ta'minlaydi. Og'zaki va yozma nutqda prosodik vositalarning ahamiyati turlicha namoyon bo'lsa-da,

ularning kommunikativ jarayondagi roli doimo muhim bo'lib qoladi.

Mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar

1. Urg'u (akcent) tushunchasi nimani anglatadi?
2. Urg'uning fonetik mohiyati qanday belgilar orqali ifodalanadi?
3. So'z urg'usi va gap urg'usi o'rtasidagi farq nimada?
4. Urg'uning ma'no va grammatik vazifalarini tushuntiring.
5. Intonatsiya tushunchasiga ta'rif bering.
6. Intonatsiyaning asosiy komponentlari qaysilar?
7. Ohang va pauzaning nutqdagi vazifasi nimadan iborat?
8. Temp va ritm tushunchalarini izohlang.
9. Prosodiya tushunchasi nimani anglatadi?
10. Prosodik vositalar nutqda qanday rol o'ynaydi?
11. Nima sababdan urg'u va intonatsiya nutqning mantiqiy tuzilishini belgilaydi?
12. Intonatsiyaning gap turlarini farqlashdagi ahamiyatini misollar bilan tushuntiring.
13. Prosodik vositalarning kompleks tarzda ishlashini tahlil qiling.
14. Nutqning hissiy ifodasida prosodiyaning o'rnini baholang.
15. Og'zaki va yozma nutqda prosodik vositalarning qo'llanishini taqqoslang.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Bir xil so'z yoki gapni turli intonatsiyada aytib, ularning ma'nodagi farqini izohlang.
2. Berilgan gapda urg'u va intonatsiyani aniqlab, nutqning mantiqiy markazini ko'rsating.
3. Urg'u, intonatsiya va ritmni quyidagi mezonlar asosida solishtiring: vazifasi, nutqdagi roli, ifodalanish vositalari.
4. "Prosodik vositalarning nutqdagi ahamiyati" mavzusida 8-10 sahifadan iborat ilmiy matn yozing.
5. Qisqa dialog tuzib, unda urg'u va intonatsiya yordamida hissiy holatni ifodalang.

9- Dars.

Leksikologiya fanining predmeti. So'z tushunchasi va uning belgilari. So'z ma'nosi va semantika masalalari. Ko'p ma'nolilik va ma'no o'zgarishi.

Sinonimiya, antonimiya va omonimiya

Reja:

1. **Leksikologiya fanining predmeti va vazifalari** (Leksikologiya tushunchasi va o'rganish obyekti. Til lug'at tarkibi va uning tuzilishi. Leksikologiyaning tilshunoslikdagi o'рни va boshqa bo'limlar bilan aloqasi).
2. **So'z tushunchasi va uning asosiy belgilari** (So'zning til birligi sifatidagi mohiyati. So'zning fonetik, grammatik va leksik belgilar. So'z va morfema, so'z va gap munosabati).
3. **So'z ma'nosi va semantika masalalari** (Leksik ma'no tushunchasi. Semantika va uning asosiy yo'nalishlari. So'z ma'nosining tuzilishi va komponentlari).
4. **Ko'p ma'nolilik va so'z ma'nosining o'zgarishi** (Ko'p ma'nolilik (polisemiya) tushunchasi. Metafora, metonimiya va sinekdoxa orqali ma'no ko'chishi. Tarixiy va kontekstual ma'no o'zgarishlari).
5. **Leksik munosabatlar : sinonimiya, antonimiya va omonimiya** (Sinonimlar va ularning turlari. Antonimlar va qarama-qarshilik munosabati. Omonimlar va ularning leksik xususiyatlari).

1. Tilshunoslikning muhim bo'limlaridan biri bo'lgan leksikologiya tilning lug'aviy boyligini, ya'ni so'zlar majmuini va ularning ma'no jihatlari o'rganadi. Til orqali borliqni homlash va tasniflash jarayonida aynan so'z asosiy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli leksikologiya til tizimida alohida o'rin tuib, tilning semantik, ijtimoiy va tarixiy xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Leksikologiya tushunchasi va o'rganish obyekti deganda, tilning lug'at tarkibini tashkil etuvchi so'zlar va turg'un birikmalar, ularning ma'nosi, tuzilishi hamda o'zaro munosabatlari tushuniladi. Leksikologiyaning asosiy o'rganish obyekti so'z bo'lib, u leksik ma'no tashuvchi markaziy til birligi hisoblanadi. Leksikologiya so'zlarning kelib chiqishi, ma'no tuzilishi, qo'llanish doirasi va stilistik xususiyatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, so'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlar - sinonimiya, antonimiya, omonimiya kabi hodisalar ham leksikologiyaning tadqiqot doirasiga kiradi.

Til lug'at tarkibi va uning tuzilishi leksikologiyaning muhim masalalaridan biridir. Tilning lug'at tarkibi tarixiy jihatdan shakllangan va doimiy ravishda boyib boruvchi tizim bo'lib, unda umumxalq so'zlari, terminologik birliklar, kasb-hunar leksikasi, shevaga oid so'zlar hamda faol va nafaol leksika qatlamlari mavjud. Lug'at tarkibi ijtimoiy hayot, madaniyat, fan va texnika taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Shu bois leksikologiya lug'at tarkibidagi o'zgarishlarni, yangi so'zlarning paydo bo'lishi va eskirgan birliklarning iste'moldan chiqishini ilmiy asosda o'rganadi. Bu jarayon tilning dinamik tabiatini ochib beradi.

Leksikologiyaning tilshunoslikdagi o'rni va boshqa bo'limlar bilan aloqasi ham muhim ilmiy masala hisoblanadi. Leksikologiya fonetika, morfologiya, sintaksis va semantika bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Masalan, so'zning fonetik shakli fonetika bilan, grammatik xususiyatlari morfologiya va sintaksis bilan, ma'no jihatlar esa semantika bilan chambarchas aloqada o'rganiladi. Shuningdek, leksikologiya etimologiya, frazeologiya va stilistika kabi yo'nalishlar bilan ham bevosita bog'liq bo'lib, tilning lug'aviy tizimini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Shu jihatdan leksikologiya tilshunoslikning markaziy bo'limlaridan biri sifatida tilning mazmuniy tomonini yoritadi. Qisqa qilib aytganda, leksikologiya tilning lug'at tarkibini, so'zlarning ma'no va tuzilish xususiyatlarini hamda ularning o'zaro munosabatlarini o'rganadigan muhim tilshunoslik bo'limidir. Til lug'at tarkibining tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash, shuningdek, leksik birliklarning boshqa til bo'limlari bilan aloqasini ochib berish leksikologiyaning asosiy vazifalarini tashkil etadi. Bu fan tilning semantik boyligini chuqur anglash va uni ilmiy asosda tadqiq etish imkonini yaratadi.

2. Til tizimida markaziy o'rin tutuvchi birliklardan biri so'z hisoblanadi. So'z orqali borliqdagi predmet, hodisa, belgi va munosabatlar nomlanadi hamda inson tafakkuri va nutqi ifodalanadi. Shu sababli so'z nafaqat leksik birlik, balki tilning kommunikativ va semantik imkoniyatlarini mujassamlashtiruvchi asosiy vosita sifatida qaraladi. So'z - ma'lum tovush shakliga va mustaqil leksik ma'noga ega bo'lgan, grammatik jihatdan rasmiylashtirilgan til birligidir. U til tizimida nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lib, nutqda erkin qo'llanadi. So'zning mohiyati shundaki, u ma'no va shakl birligini tashkil etadi: ma'no so'zning semantik tomonini, shakl esa uning fonetik va grammatik tomonini ifodalaydi. Shu jihatdan so'z tilning lug'aviy boyligini tashkil etuvchi asosiy birlik bo'lib, til orqali fikrni ifodalashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'z bir qator muhim belgilar bilan tavsiflanadi. Avvalo, so'z fonetik belgiga ega, ya'ni u

muayyan tovushlar ketma-ketligidan tashkil topadi va urg'u bilan ajralib turadi. Fonetik shakl so'zning talaffuzda tanilishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, so'z grammatik belgiga ega bo'lib, u ma'lum grammatik shakllarda (son, kelishik, zamon, shaxs va boshqalar) qo'llanadi va gap tarkibida muayyan grammatik vazifani bajaradi. Uchinchidan, so'zning eng muhim belgisi *leksik ma'nodir*. Leksik ma'no so'zning borliqdagi narsa-hodisa yoki tushuncha bilan bog'liqligini bildiradi. Aynan leksik ma'no so'zni boshqa til birliklaridan ajratib turadi va uni lug'at tarkibining asosiy usuri sifatida belgilaydi.

So'z va morfema o'rtasidagi munosabat ularning til tizimidagi o'rni bilan belgilanadi. Morfema - ma'noga ega bo'lgan eng kichik til birligi bo'lib, u so'z tarkibida mavjud bo'ladi. Morfema mustaqil holda nutqda qo'llanmaydi, so'z esa mustaqil birlik sifatida nutqda erkin ishlatiladi. Demak, morfema so'zning tarkibiy qismi bo'lsa, so'z morfemalarning birliklari natijasida yuzaga keladigan yirik birlikdir. So'z va gap o'rtasidagi munosabat ham muhimdir. Gap tugallangan fikrni ifodalovchi sintaktik birlik bo'lib, u so'zlar yoki so'z birliklaridan tashkil topadi. So'z gap tarkibida muayyan sintaktik vazifani bajaradi va gap mazmunining shakllanishida ishtirok etadi. Shu bilan birga, so'z gapdan tashqarida ham mustaqil ma'noga ega bo'lishi mumkin, gap esa faqat so'zlar orqali mavjud bo'ladi. Bu holat so'zning til tizimidagi markaziy o'rni yana bir bor tasdiqlaydi.

3. Til tizimida so'zning eng muhim tomoni uning ma'nosi hisoblanadi. So'zlar orqali borliqdagi narsa-hodisalar nomlanadi, tushunchalar shakllanadi va fikr ifodalanadi. Shu sababli so'z ma'nosini o'rganish tilshunoslikning markaziy masalalaridan biri bo'lib, u semantika fani doirasida tadqiq etiladi.

Leksik ma'no so'zning borliqdagi narsa, hodisa, belgi yoki munosabat bilan bog'liq mazmunini ifodalovchi ma'nodir. Leksik ma'no so'zning asosiy, lug'aviy ma'nosi bo'lib, u so'zni boshqa so'zlardan farqlashga xizmat qiladi. Masalan, *daraxt, suv, harakat* kabi so'zlar muayyan predmet yoki tushunchani nomlaydi va ularning leksik ma'nosi shu nomlash funksiyasi bilan belgilanadi. Leksik ma'no grammatik ma'nodan farqli ravishda individual bo'lib, har bir so'zga xosdir. Aynan leksik ma'no tilning lug'at boyligini tashkil etadi va leksikologik tahlilning asosiy obyekti hisoblanadi. Semantika - til birliklarining, avvalo so'z va so'z birlikmalarining ma'nosini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limidir. Semantika tilning mazmuniy tomonini tadqiq etib, so'zlar qanday ma'noni ifodalashi va bu ma'no qanday shakllanishini o'rganadi. Tilshunos Ferdinand de

Sossyur til belgisini "ifodalovchi" va "ifodalanmish" birligi sifatida talqin qilib, ma'no masalasini til tizimining asosiy unsuri deb hisoblagan. Zamonaviy semantik tadqiqotlarda esa so'z ma'nosi nafaqat tizim doirasida, balki nutqiy va kommunikativ kontekstda ham o'rganiladi. Ingliz tilshunosi John Lyons semantikasi til birliklarining mazmuniy tuzilishini tahlil qiluvchi mustaqil fan sifatida baholab, uning leksik va grammatik jihatlarini alohida ko'rsatgan. Shu asosda semantika leksik semantika, grammatik semantika va pragmatik semantika kabi yo'nalishlarga ajratiladi. So'z ma'nosi murakkab tuzilishga ega bo'lib, u bir necha komponentlardan tashkil topadi. So'z ma'nosining markaziy qismi *denotativ komponent* bo'lib, u so'zning bevosita predmet yoki hodisaga bo'lgan munosabatini bildiradi. Masalan, *qush* so'zining denotativ ma'nosi ma'lum biologik mavjudotdir. *Konnotativ komponent* esa so'zga qo'shimcha ravishda yuklangan hissiy, baholovchi yoki stilistik ma'noni ifodalaydi. Masalan, *qahramon* so'zida ijobiy baho unsuri mavjud. Shuningdek, so'z ma'nosida *uslubiy komponent* ham bo'lib, u so'zning qaysi nutq uslubiga xos ekanini ko'rsatadi. Ushbu komponentlarning o'zaro uyg'unligi so'z ma'nosining to'liq va ko'p qirrali bo'lishini ta'minlaydi.

4. Tilning rivoji va boyishida so'z ma'nosining kengayishi va o'zgarishi muhim o'rin tutadi. Bir so'zning bir nechta o'zaro bog'liq ma'nolarga ega bo'lishi yoki tarixiy va nutqiy sharoit ta'sirida yangi ma'no kasb etishi tilning dinamik tabiatini ko'rsatadi. Ushbu jarayonlar leksikologiyada ko'p ma'nolilik (polisemiya) va so'z ma'nosining o'zgarishi tushunchalari orqali izohlanadi. *Ko'p ma'nolilik (polisemiya)* - bitta so'zning bir nechta, o'zaro semantik jihatdan bog'liq bo'lgan ma'nolari ifodalashidir. Polisemiya tilning tejamkorlik tamoyiliga asoslanib, yangi tushunchalarni ifodalashda mavjud so'z imkoniyatlaridan foydalanish natijasida yuzaga keladi. Masalan, *bosh* so'zi o'zbek tilida "inson tanasining qismi", "rahbar", "boshlanish" kabi ma'nolarda qo'llanadi. Ushbu ma'nolar bir-biri bilan bog'liq bo'lib, markaziy (asosiy) ma'nodan kelib chiqqan. Polisemiya so'zning semantik tuzilishini murakkablashtiradi va tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

So'z ma'nosining o'zgarishi ko'pincha ma'no ko'chishi orqali amalga oshadi. Ma'no ko'chishining asosiy turlari metafora, metonimiya va sinekdoxa hisoblanadi.

Metafora o'xshashlik asosida ma'no ko'chishidir. Bu jarayonda bir predmet yoki hodisaning belgisi boshqa predmetga ko'chiriladi. Masalan, *oltin yurak* birikmasida "oltin" so'zi qimmatbaho metall ma'nosidan ijobiy insoniy sifat ma'nosiga ko'chgan. Metafora ko'pincha badiiy nutqda faol

qo'llanadi va tilning obrazlilik xususiyatini kuchaytiradi.

Metonimiya esa yaqinlik yoki aloqadorlik asosida yuzaga keladigan ma'no ko'chishidir. Masalan, *butun zal qarsak chaldi* jumlasida "zal" so'zi binoni emas, balki undagi odamlarni anglatadi. Bu holatda predmetlar o'rtasidagi fazoviy yoki mantiqiy yaqinlik asosida ma'no o'zgaradi.

Sinekdoxa butun va qism munosabatiga asoslangan ma'no ko'chishidir. Masalan, *yuz qo'l ishga tushdi* jumlasida "qo'l" so'zi insonning o'zi ma'nosida qo'llangan. Sinekdoxa ko'pincha umumlashtirish yoki konkretlashtirish vazifasini bajaradi.

So'z ma'nosi vaqt o'tishi bilan tarixiy o'zgarishlarga uchraydi. Tarixiy ma'no o'zgarishi jamiyat taraqqiyoti, madaniyat va fan rivoji bilan bog'liq bo'lib, ayrim so'zlarning ma'nosi torayishi, kengayishi yoki butunlay yangilanishiga olib keladi.

Masalan, *telefon* so'zi dastlab faqat ovoz uzatish qurilmasini anglatgan bo'lsa, bugungi kunda ko'p funktsiyali texnologik vosita ma'nosini ham qamrab oladi. *Kontekstual ma'no o'zgarishi* esa so'zning nutqiy vaziyatga bog'liq holda vaqtinchalik yangi ma'no kasb etishidir. Bunday holatda so'zning lug'aviy ma'nosi saqlanadi, ammo kontekst ta'sirida qo'shimcha "yulduz" so'zi osmon jismi emas, balki "mashhur, muvaffaqiyatli shaxs" ma'nosida qo'llanadi. Kontekstual ma'no o'zgarishi nutqning ta'sirchanligi va ifodaviyligini oshiradi.

5. Tilning lug'aviy tizimi faqat alohida so'zlar majmuasi emas, balki ular o'rtasidagi semantik munosabatlar asosida tashkil topgan murakkab tizimdir. So'zlar o'zaro ma'no jihatidan bog'lanib, sinonimiya, antonimiya va omonimiya kabi leksik munosabatlarni hosil qiladi. Ushbu munosabatlar tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi va nutqning aniqligi hamda ta'sirchanligini ta'minlaydi. *Sinonimiya* - ma'nosi bir-biriga yaqin yoki o'xshash bo'lgan, ammo shaklan turlicha so'zlar o'rtasidagi munosabattir. Sinonimlar predmet yoki hodisani turli nuqtayi nazaridan ifodalash imkonini beradi. Ular nutqda takroni oldini olish, fikrni nozik ma'no farqlari bilan ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Sinonimlar bir necha turlarga bo'linadi. *To'liq sinonimlar* kam uchraydi va ma'no hamda uslub jihatidan deyarli farqlanmaydi. *Ma'noviy (semantik) sinonimlar* esa umumiy ma'noga ega bo'lsa-da, ifoda darajasi yoki qo'llanish konteksti bilan farqlanadi. Masalan, ingliz tilida *big* va *large* so'zlari umumiy "katta" ma'nosini bildiradi, biroq *big* ko'proq hissiy rangga ega, *large* esa neytral va rasmiyroq hisoblanadi. Fransuz tilida *maison* va *demeure* so'zlari "uy" ma'nosiga yaqin bo'lib, *demeure* uslubiy

jihatdan balandroq, rasmiyroq tusga ega.

Antonim - ma'nosi jihatidan o'zaro qarama-qarshi bo'lgan so'zlar o'rtasidagi munosabatdir. Antonimlar borliqdagi zid tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi va nutqda mantiqiy aniqlikni ta'minlaydi. Antonimlar ko'pincha sifat, ravish va fe'llar doirasida uchraydi. Ingliz tilida *hot - cold, happy - sad* kabi so'zlar antonim munosabatni ifodalaydi. Fransuz tilida esa *grand - petit* (katta - kichik), *vivant - mort* (tirik - o'lik) kabi juftliklar keng qo'llanadi. Antonimlar nutqda taqqoslash, qarama-qarshi qo'yish va baholash vazifasini bajarib, fikrning mantiqiy tuzilishini kuchaytiradi.

Omonimiya - shaklan (talaffuzi yoki yozilishi jihatidan) bir xil, ammo ma'nosi mutlaqo boshqa-boshqa bo'lgan so'zlar o'rtasidagi munosabatdir. Omonimlar tasodifiy shakl o'xshashligi natijasida yuzaga keladi va ular o'rtasida semantik bog'liqlik bo'lmaydi. Ingliz tilida *bank* so'zi "moliyaviy muassasa" va "daryo qirg'og'i" ma'nolarida qo'llanib, klassik omonim hisoblanadi. Fransuz tilida *livre* so'zi bir tomondan "kitob", ikkinchi tomondan "og'irlik birligi (funt)" ma'nosini bildiradi. Omonimlar nutqda kontekst orqali farqlanadi; kontekst bo'lmasa, tushunmovchilik yuzaga kelishi mumkin. Shu jihatdan omonimiya tilshunoslikda muhim semantik hodisa sifatida o'rganiladi.

Xulosa qilib aytganda, sinonimiya, antonimiya va omonimiya tilning leksik tizimida muhim o'rin tutuvchi semantik munosabatlardir. Sinonimlar nutqni boyitib va nozik ma'no farqlarini ifodalashga xizmat qilsa, antonimlar qarama-qarshi tushunchalarni aniq ko'rsatadi. Omonimlar esa tilning tarixiy va shakliy rivoji natijasida yuzaga kelib, kontekstga tayangan holda anglashiladi. Ingliz va fransuz tillaridagi misollar ushbu leksik munosabatlarning umumiy va universal xarakterga ega ekanini ko'rsatadi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Leksikologiya fani nimani o'rganadi va uning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
2. Tilning lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
3. So'z tushunchasini ta'riflang va uning til tizimidagi o'rnini izohlang.
4. So'zning fonetik, grammatik va leksik belgilarini tushuntiring.
5. So'z va morfema o'rtasidagi farq nimada?
6. So'z va gap o'rtasidagi munosabatni izohlang.

7. Leksik ma'no nima va u grammatik ma'nodan qanday farqlanadi?

8. Semantika fani nimani o'rganadi?

9. Ko'p ma'nolilik (polisemiya) tushunchasiga ta'rif bering.

10. Ma'no ko'chirishining asosiy turlari qaysilar?

11. Sinonimiya, antonimiya va omonimiya nima?

12. Sinonim, antonim va omonim so'zlarning nutqdagi ahamiyatini tushuntiring.

13. Leksikologiya tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan qanday aloqada?

14. So'z ma'nosining tuzilishini komponentlar asosida tahlil qiling.

15. Ko'p ma'nolilik tilning rivojlanishida qanday rol o'ynaydi?

16. Metafora va metonimiya orqali yuzaga keladigan ma'no ko'chishlarini taqqoslang.

17. Sinonimiya va omonimiya o'rtasidagi asosiy farqlarni aniqlang.

18. Antonimlarning mantiqiy va stilistik vazifasini izohlang.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar

1. Bir so'zning kamida 3 ta ma'nosini yozing va ularning o'zaro bog'liqligini tushuntiring.

2. Berilgan so'zlarni sinonim, antonim va omonim guruhlariga ajratib.

3. Bitta gapdagi so'zning kontekstual ma'nosini aniqlab, izoh bering.

4. Jadval tuzing. Sinonimiya, antonimiya va omonimiyaning quyidagi mezonlar asosida solishtiring: ta'rif, asosiy belgi, nutqdagi vazifasi.

5. "So'z ma'nosining o'zgarishi va til taraqqiyoti" mavzusida 10-12 sahifali ilmiy-tahliliy referat yozing.

10-Dars.

Grammatika tushunchasi va bo'limlari. Morfologiya : so'z shakli va grammatik kategoriya

Reja :

1. **Grammatika tushunchasi** ("Grammatika" atamasining kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi, boshqa tillar bilan bog'liqligi).
2. **Grammatikaning tilshunoslikdagi o'rni** (Tilning tizimli o'rganilishi, nutq va yozma matnda ahamiyati, til sathlari bilan uzviy bog'liqligi).
3. **Grammatikaning asosiy bo'limlari** (Morfologiya, Sintaksis).
4. **Grammatikaning boshqa til sathlari bilan aloqasi** (Fonetika bilan bog'liqligi. Leksikologiya bilan bog'liqligi. Pragmatika bilan bog'liqligi. Semantika bilan bog'liqligi. Turli tillar bilan qiyosiy tadqiq).
5. **Grammatikani tilshunoslikdagi o'rni** (Nutqni mantiqiy va tushunarli shakllantirishdagi ahamiyati).

Grammatika tilshunoslikning eng muhim va eng qadimiy bo'limlaridan biridir. U tildagi so'zlarning qanday shakllanishi, qanday o'zgarishi hamda nutq jarayonida bir-biri bilan qanday bog'lanishini o'rganadi. Oddiy qilib aytganda, grammatika - bu tildagi tartib-qoidalar tizimi bo'lib, aynan shu tizim orqali inson fikrini aniq, mantiqli va tushunarli ifodalay oladi.

"Grammatika" atamasi qadimgi yunon tilidagi "grammatikē technē" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab "yozish va o'qish san'ati" degan ma'noni bildirgan. Ilk davrlarda grammatika mustaqil ilmiy fan emas, balki savod o'rgatish, matnlarni to'g'ri o'qish va tushunishga xizmat qiluvchi amaliy fan sifatida shakllangan. Keyinchalik esa u til tuzilishini chuqur o'rganadigan alohida ilmiy yo'nalishga aylangan.

Grammatika haqidagi dastlabki ilmiy qarashlar miloddan avvalgi III-II asrlarda qadimgi Yunonistonda paydo bo'lgan. Aynan shu davrda Iskandariya grammatika maktabi faoliyat yuritgan. Ushbu maktab vakillaridan biri bo'lgan

Dionisiy Frakiy miloddan avvalgi II asrda yozgan "Grammatika san'ati" asari bilan grammatika faniga asos solgan. Bu asarda so'z turkumlari, grammatik shakllar va ularning vazifalari ilk bor izchil va tushunarli tarzda bayon qilingan. Keyingi bosqichda grammatika Rim tilshunosligida rivojlandi. Varro, Donat va ayniqsa Priskian lotin tili

grammatikasini ilmiy asosda yoritib berdi. Priskianing "Institutiones Grammaticae" asari o'rta asrlar davomida Yevropa maktablarida asosiy grammatika darsligi sifatida foydalanilgan.

Sharq tilshunosligida grammatika masalalari arab tili asosida chuqur tadqiq qilingan. VIII-IX asrlarda yashagan Sibavayh tomonidan yozilgan "Al-Kitob" asari arab grammatikasining eng mukammal namunasi hisoblanadi. Ushbu asarda so'z shakllari, gap tuzilishi va grammatik munosabatlar aniq misollar asosida tahlil qilingan. Turkiy tillar grammatikasi tarixida Mahmud Qoshg'ariyning XI asrga mansub "Devonu lug'otit turk" asari alohida ahamiyatga ega. Bu asar nafaqat lug'aviy, balki grammatik jihatdan ham turkiy tillarning o'sha davrdagi holatini yoritib beradi. Unda so'zlarning shakllanishi va qo'llanishi boshqa tillar bilan qiyosiy tarzda ko'rsatilgan.

Grammatika har bir tilda o'ziga xos bo'lsa-da, ko'plab umumiy qonuniyatlarga ega. Masalan, so'z turkumlari, grammatik kategoriyalar va gap tuzilishi ko'plab tillarda o'xshash jihatlarga ega. Yunon va lotin grammatik an'analari keyinchalik Yevropa tillari grammatikasining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Arab grammatikasi esa sharq tillari, jumladan, ayrim turkiy tillarning grammatik tavsifiga ilmiy asos bo'lib xizmat qilgan.

Zamonaviy tilshunoslikda qiyosiy va tipologik tadqiqotlar orqali turli tillarning grammatik tizimlari solishtirib o'rganiladi. Bu esa grammatikani nafaqat bitta til doirasida, balki umumiy til qonuniyatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilish imkonini beradi. Shunday qilib, grammatika tilning ichki tuzilishini o'rganuvchi, uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan muhim ilmiy sohadir. Uning shakllanishida yunon, rim, arab va turkiy tilshunoslik maktablarining hisssasi katta bo'lib, bu fan bugungi kunda ham tilni chuqur va ongli o'rganishda asosiy tayanch vazifasini bajaradi.

Grammatika tilshunoslikning eng asosiy va markaziy bo'limlaridan biri hisoblanadi. U tilning ichki tuzilishini, so'zlar va gaplarning shakllanishini, shuningdek, nutqda ularning qanday ishlashini o'rganadi. Oddiy qilib aytganda, grammatika tilning skeleti vazifasini bajaradi va til birliklarini tartibga soladi, ular o'zaro mantiqiy bog'lanadi.

Grammatika faqat nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham juda muhim. Til birliklarini so'z turkumlariga ajratish, gap bo'laklarining o'zaro munosabatini tushunish, zamon, shaxs, kelishik kabi grammatik kategoriyalarni bilish tilni to'g'ri va ravon ishlatish imkonini beradi. Shu sababli grammatika tilshunoslikning tayanch poydevori sifatida qaraladi.

Grammatikaning o'rni nutq faoliyati bilan ham chambarchas bog'liq.

Nutqda grammatik qoidalarga amal qilinmasa, soʻzlarning tartibi va shakli chalkash boʻlib, fikr aniq yetkazilmay qoladi. Shu bois grammatika nutq madaniyatini shakllantirishda va til savodxonligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Grammatika boshqa boʻlimlar bilan ham uzviy aloqada. Fonetika grammatik shakllarning talaffuzdagi oʻzgarishlarini tushuntiradi, leksikologiya esa soʻzlar maʼnosining grammatik shakllar orqali oʻzgarishini koʻrsatadi. Masalan, oʻzbek tilida “kitob”, “kitoblar”, “kitobim” shakllari bir soʻzning turli grammatik variantlari boʻlib, har biri maʼnoni oʻzgartiradi. Bu holat tilni chuqur anglashga va nutqni toʻgʻri ifodalashga yordam beradi.

Amaliy nuqtai nazardan, grammatika tilni oʻqitish, tarjimada va matn tahlilida asosiy tayanch sifatida ishlatiladi. Tilni oʻrganishda grammatik qoidalarni ongli ravishda bilish nutqning tushunarli va ravon boʻlishini taʼminlaydi. Shu bilan birga, turli tillarning grammatik tuzilishini qiyosiy tadqiq qilish orqali ularning umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlash mumkin. Masalan, oʻzbek tilining agglutinativ tuzilishi va ingliz tilining flektiv tuzilishi oʻrtasidagi farqlar grammatik meʼyorlar yordamida yaxshiroq tushuntiriladi.

Grammatika tilshunoslik fanining markaziy boʻgʻini boʻlib, tilni chuqur oʻrganish, nutqni mantiqiy va ravon qilish hamda amaliy nutqda toʻgʻri qoʻllash imkonini beradi. Grammatikasiz tilshunoslik toʻliq shakllanmaydi, nutq esa tushunarli va izchil boʻla olmaydi. Shu sababli grammatika nafaqat ilmiy, balki kundalik nutq faoliyati uchun ham zarur. Grammatika ikki asosiy *Morfologiya* va *Sintaksis* boʻlimga boʻlinadi. Bu boʻlimlar til birliklarini chuqur tushunish va nutqni toʻgʻri shakllantirish uchun asosiy vositalardir.

Morfologiya soʻzning ichki tuzilishi, shakllanishi va grammatik oʻzgarishlarini oʻrganadi³. Bu boʻlim soʻz turkumlari, soʻzning turli shakllari va ularning maʼno oʻzgarishi bilan shugʻullanadi. Masalan, oʻzbek tilida soʻzning turli qoʻshimchalar bilan birikishi natijasida yangi grammatik maʼno paydo boʻladi.

Misol uchun:

“kitob” - “kitoblar” - “kitobim” - “kitoblaringiz”.

Shu tarzda morfologiya tilning ichki mexanizmini ochib beradi.

Morfologiya nafaqat soʻz shakllarini oʻrganadi, balki soʻz turkumlari

va grammatik kategoriyalar orqali tilning umumiy tizimini tushunishga yordam beradi. Masalan, feʼlning zamon, shaxs va holati uning gapdagi rolini belgilaydi, bu esa nutqning mantiqiy tuzilishini taʼminlaydi. Morfologik bilimlar tilni oʻqitishda va tarjimada asosiy vosita sifatida ishlatiladi.

Sintaksis gap va matn darajasida til birliklarining qanday birlashishini oʻrganadi⁴. Bu boʻlim soʻzlar va soʻz birlikmalarining gap ichidagi tartibini, gap turlarini va ulardagi grammatik munosabatlarni aniqlaydi. Masalan, oʻzbek tilida soʻz tartibi gapning mazmunini va urgʻusini belgilaydi. “Men kitob oʻqidim” va “Kitobni men oʻqidim” jumllaridagi farq sintaksis tuzilishga bogʻliq.

Sintaksis grammatikani amaliy nutq bilan bogʻlaydi. Nutqda soʻzlar faqat oʻz shakli bilan emas, balki oʻz joyi va bogʻlanishlari bilan ham maʼno hosil qiladi. Shu bois, sintaksis bilimlar matn tushunish, nutqni mantiqiy ifodalash va tarjimada aniqlikni taʼminlashda muhim ahamiyatga ega.

Morfologiya va sintaksis oʻzaro chambarehas bogʻliq. Soʻz shakllari (morfologiya) gapdagi oʻz oʻrmini va vazifasini (sintaksis) belgilaydi, gap tuzilishi esa soʻzlarning qanday qoʻllanishini tushuntiradi. Shu bilan birga, turli tillarni qiyosiy tadqiq qilishda ham bu ikki boʻlim birgalikda tilning umumiy tizimini oʻrganishga xizmat qiladi.

Morfologiya va sintaksis grammatikani toʻliq tushunish va nutqni mantiqiy, tushunarli shakllantirish uchun zarur boʻlib, ular birgalikda tilshunoslik fanining eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi⁵.

Grammatika tilning boshqa sathlari bilan uzviy bogʻliq boʻlib, ular birgalikda tilning toʻliq va izchil ishlashini taʼminlaydi. Til bir boʻlimda emas, balki barcha sathlarining uygʻun ishlashida samarali boʻladi. Shu sababli grammatikaning fonetika, leksikologiya, pragmatika va semantika bilan aloqasi juda muhim hisoblanadi.

Fonetika soʻzlarning talaffuzi, tovush xususiyatlari, urgʻu va intonatsiyani oʻrganadi. Grammatik birliklarning talaffuzdagi oʻzgarishlari soʻzning maʼnosini va gapdagi rolini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, oʻzbek tilida feʼlning zamon va shaxs qoʻshimchasi talaffuz orqali aytiladi: “ketdi” va “ketyapti” jumllaridagi farq soʻzning grammatik shakli tufayli maʼnoni oʻzgartiradi. Shu bilan birga, talaffuzdagi baʼzi oʻzgarishlar grammatik tushunchani notoʻgʻri anglashga olib kelishi

⁴ Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tili grammatikasi. Toshkent: Universitet, 1980.

⁵ Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge, 1997.

³ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. Toshkent, 2002.

mumkin, shuning uchun fonetika va grammatika bir-birini to'ldiradi. Bundan tashqari, boshqa tillarda ham grammatik birliklar talaffuz bilan chambarchas bog'liq. Masalan, ingliz tilida fe'lning -s qo'shimchasi (*he/she/it - goes*) talaffuz orqali uchinchi shaxs birlik zamonini bildiradi. Shu tarzda, fonetika va grammatika birga ishlaganda nutq aniq va tushunarli bo'ladi.

Leksikologiya so'zlarning ma'nosi va lug'aviy xususiyatlarini o'rganadi. Grammatik birliklar so'z ma'nosini aniqlash va uning gapdagi funksiyasini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, o'zbek tilida morfologik qo'shimchalar so'zga yangi ma'no beradi: "kitob" → "kitoblar" (ko'plik) → "kitobim" (meniki). Shu bilan birga, grammatik o'zgarishlar so'z turkumini va gapdagi vazifasini ham belgilaydi. Demak, leksik va grammatik birliklar bir-birini to'ldirganda nutq boy va aniqlashgan bo'ladi. Lug'at boyligini oshirish va so'zlarni kontekstga mos ishlatish uchun grammatik bilim zarurdir. Bu esa talabalar yoki o'rganuvchilarga tilni ongli va tizimli ravishda o'rganishda yordam beradi.

Pragmatika nutqning kontekstga bog'liqligini o'rganadi. Grammatik birliklar kontekstga qarab turli ma'nolarni ifodalashi mumkin. Masalan, shaxs va kelishik orqali gapdoshga murojaat qilish shakllari farqlanadi: "Sen kel" va "Siz keling" jumalalaridagi farq grammatik shakl va pragmatik qo'llanish tufayli yuzaga keladi. Shu bois, grammatika va pragmatika birga ishlaganda nutqning mantiqiy, samimiy va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Aniqrog'i, nutqni tushunish va muloqot qilishda grammatik tushunchani kontekst bilan uyg'unlashtirish muhimdir. Bu ayniqsa til o'rgatishda va tarjimada sezilarli natija beradi.

Semantika so'z va gaplarning ma'nosini o'rganadi. Grammatik birliklar ma'noni aniq ifodalashda vosita vazifasini bajaradi. Masalan, o'zbek tilidagi fe'lning zamon va shaxs qo'shimchalari gap mazmunini belgilaydi: "u ketdi" va "u ketmoqda" jumalalaridagi farq grammatik shakl orqali ma'noni o'zgartiradi. Shu tarzda grammatika so'z va gaplarning semantik aniqligini ta'minlaydi. Shuningdek, grammatikani boshqa tillar bilan qiyosiy o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Turli tillarning fonetika, leksika va pragmatika bilan bog'liq grammatik tizimlarini solishtirish orqali ularning o'ziga xos xususiyatlari va umumiy qonuniyatlarini aniqlanadi. Masalan, turkiy tillarda agglutinatив tuzilish grammatik va semantik birliklarning uyg'un ishlashini talab qiladi, ingliz tilida esa flektiv tuzilish shaxs va zamonni ko'rsatadi.

Grammatika tilning boshqa sathlari bilan doimiy aloqada bo'lib, nutqning tushunarli, izchil va mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Shu bois

grammatikani o'rganish faqat so'z va gap darajasida emas, balki tilning barcha sathlarini chuqur anglash uchun zarurdir. Bu esa tilshunoslikning nafaqat nazariy, balki amaliy yo'nalishini ham boyitadi. Xulosa qilib aytganda, grammatika tilshunoslikning markaziy bo'limi bo'lib, tilning ichki tuzilishini, so'z va gaplarning shakllanishini va nutqda ularning qanday ishlashini o'rganadi. Morfologiya va sintaksis bo'limlari orqali so'zlar va gaplar tahlil qilinadi, talaffuz, ma'no va kontekstga bog'liq jihatlari esa fonetika, semantika va pragmatika bilan bog'lanadi. Shu bilan, grammatika tilning barcha sathlarini uyg'un ishlashini ta'minlab, amaliy nutq va matn yaratishda ham muhim ahamiyatga ega. Til birliklarini tartibga solish, so'zlarning turli grammatik shakllarini anglash, gap tuzilishini tushunish va nutqni mantiqiy ifodalash imkonini beradi. Bu o'rganuvchilarga yoki talabalarga tilni ongli, tizimli va samarali o'rganishga yordam beradi. Shuningdek, grammatikaning boshqa tillar bilan qiyosiy tadqiqi tilshunoslikning ilmiy asosini yaratadi. Masalan, turkiy tillarda agglutinatив tuzilish va ingliz tilida flektiv tuzilish grammatik birliklarning nutqdagi funksiyasini o'rganishda qiyosiy tahlilga imkon beradi. Bu esa tilning umumiy qonuniyatlarini, o'ziga xosliklarini va til sathlari orasidagi uzviy bog'liqlikni chuqur tushunishga yordam beradi.

Grammatika tilshunoslikning asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, nutqning mantiqiy izchilligi, aniqligi va tushunarligini ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi. Grammatik me'yorlar orqali til birliklari ma'lum tartib va munosabatda qo'llanadi, natijada fikr chalkashsiz, izchil va aniq ifodalanadi. Grammatika nutqda ma'no munosabatlarini - sabab-oqibat, vaqt, shart, taqqoslash va ketma-ketlikni belgilab beradi.

Nutqning mantiqiy tuzilishi, avvalo, gapning grammatik tuzilishiga bog'liq. Ega va kesim o'rtasidagi munosabat, gap bo'laklarining joylashuvi hamda grammatik shakllarning to'g'ri tanlanishi fikrning tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Grammatik xatolar esa nutq mazmunining buzilishiga, noaniqlik va noto'g'ri talqinga olib keladi. Shu sababli grammatika nutqni tizimli va me'yoriy shaklga keltiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Grammatika yordamida nutqda mantiqiy bog'lanishlar ifodalanadi. Masalan, qo'shma va ergash gaplar orqali fikrlar o'rtasidagi sabab, shart, vaqt yoki natija munosabatlari aniqlanadi. Grammatik vositalar - kelishiklar, zamon shakllari, bog'lovchilar va yordamchi so'zlar - nutqni izchil rivojlantirib, fikrlar orasidagi semantik aloqani ravshanlashtiradi.

Og'zaki va yozma nutqda grammatika tushunarlilik darajasini

oshtiradi. Yozma nutqda grammatik me'yorlar matnning mantiqiy yaxlitligini saqlasa, og'zaki nutqda fikrning ravon va aniqligini ta'minlaydi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy va o'quv matnlarida grammatik aniqlik axborotning to'g'ri qabul qilinishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, grammatika nutqni nafaqat shakllantiradi, balki uni mantiqan asoslangan, aniq va tushunarli qiladi. Grammatik bilimlarning puxta o'zlashtirilishi insonning fikrlash madaniyatini rivojlantirib, nutq faoliyatining samaradorligini oshiradi hamda til vositalaridan ongli va maqsadga muvofiq foydalanishga xizmat qiladi. Grammatika tilni chuqur o'rganish, nutqni mantiqiy va tushunarli shakllantirish, turli tillarni qiyosiy tahlil qilish va amaliy nutqda samarali ishlatish imkonini beruvchi markaziy vosita hisoblanadi. Grammatikasiz tilshunoslik to'liq shakllanmaydi, nutq esa izchil va tushunarli bo'la olmaydi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Grammatika tushunchasini o'z so'zlaringiz bilan izohlang.
2. "Grammatika" atamasi qayerdan kelib chiqqan va dastlab qanday ma'noda ishlatilgan?
3. Morfologiya va sintaksisning asosiy farqlarini tushuntiring.
4. Grammatika boshqa til sathlari bilan qanday bog'liq? Misollar keltiring.
5. Qaysi tarixiy shaxslar va asarlar grammatikani rivojlantirishda muhim rol o'ynagan?
6. Quyidagi so'zlarni ko'plik va egalik shakliga keltiring: "kitob", "darslik", "bolalar".
7. Quyidagi gaplarni murakkab gapga aylantiring: "U keldi".
8. Ingliz tilidagi misol asosida grammatika va fonetika bog'liqligini tushuntiring: "He goes" vs "I go".
9. O'zbek tilida shaxs va kelishik orqali pragmatik farqni ko'rsating: "Sen kel" va "Siz keling".

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Qisqa matn tanlang va unda morfologik va sintaksik birliklarni aniqlang. Har bir so'zning grammatik kategoriyasini (so'z turkumi, zamon, shaxs, qo'shimcha) belgilang.
2. O'zbek va ingliz tillarida fe'l zamonlarini solishtiring va misollar

bilan tushuntiring. O'zbek va turkiy tillarda agglutinativ tuzilish qanday ishlashini tahlil qiling.

3. Grammatik qoidalarini inobatga olgan holda qisqa hikoya yoki dialog yozing. Shu hikoya ichida morfologik va sintaksik birliklardan foydalaning.
4. Mahmud Qoshg'ariy yoki Sibavayh asarlaridan olingan grammatik misollarni o'rganib, ularni zamonaviy o'zbek tiliga moslashtiring.
5. Turli tillarda bir xil grammatik birliklarning ifodalangan shakllarini solishtiring va hisobot yozing.

11-Dars.

So'z turkumlari haqida umumiy ma'lumot.

Sintaksis: gap tushunchasi. Gap turlari va tuzilishi.

Reja:

1. So'z turkumlari va sintaksis mavzusining ahamiyati (So'z turkumlari va gap tuzilishi o'rtasidagi bog'liqlik).
2. Asosiy so'z turkumlari (Ot (Noun). Sifat (Adjective). Fe'l (Verb). Son (Numeral). Olmosh (Pronoun). Ravish (Adverb)).
3. Yordamchi so'z turkumlari (Qo'shimchalar (Particles). Bog'lovchilar (Conjunctions). Undov (Interjection). Predlog (Preposition)).
4. Sintaksis va gap tushunchasi (To'liq va bo'lakli gap. Asosiy va qo'shimcha a'zolar. Gapdagi so'zlarning sintaktik vazifasi).
5. Gap turlari (Ma'noga ko'ra. Tuzilishiga ko'ra gaplar).

So'z turkumlari va sintaksis - tilshunoslikning eng asosiy bo'limlaridan biri bo'lib, ular tilning tizimli va ma'noli ishlatilishini o'rganadi. So'z turkumlari tildagi so'zlarni ma'nosi, shakli va sintaktik vazifasiga ko'ra guruhlash imkonini beradi. Bu til o'rganishda so'zlarning qanday ishlatilishini, ularning gapdagi o'rni va vazifasini tushunishga yordam beradi. Sintaksis esa so'zlarning gap ichida qanday tartibda joylashishi, ularning bir-biri bilan qanday bog'lanishi va gap tuzilishining ma'no hosil qilishini o'rganadi. Gap tushunchasi esa sintaksisning asosiy elementi bo'lib, fikr yoki ma'lumotni to'liq ifodalashga xizmat qiladi. Gap orqali til foydalanuvchisi o'z fikrini, his-tuyg'usini yoki savolini boshqalarga yetkazadi.

Tilshunos olimlarning ta'kidlashicha, so'z turkumlarini va gap tuzilishini chuqur o'rganish til o'rganish jarayonini samarali qiladi, matnni to'liq tushunish va ifodali gapirish ko'nikmalarini rivojlantiradi⁶. Tilshunoslikda asosiy so'z turkumlari tildagi eng muhim va mustaqil ma'no ifodalovchi so'zlarni o'z ichiga oladi. Ular so'zning ma'nosi, shakli va gapdagi vazifasiga qarab ajratiladi. Ingliz tilida ham so'z turkumlari o'xshash tarzda ishlatiladi, lekin ayrim hollarda qo'llanilishi va shakli farq qilishi mumkin.

Ot (noun) odam, jonivor, narsa, joy yoki tushunchani bildiradi. Gapda u odatda subyekt yoki obyekt vazifasini bajaradi.

Misol uchun: kitob - book, o'quvchi - student, Shahrisabz - Shahrisabz, do'stlik - friendship kabi.

Sifat (adjective) - otning belgisini yoki xususiyatini bildiradi. U otga bog'lanib, uning ma'nosini aniqlashtiradi.

Misol uchun: go'zal (qiz) - beautiful (girl), yirik (shahar) - large (city), yoqimli (o'quvchi) - pleasant (student), qizil (gul) - red (flower).

Fe'l (verb) - harakat yoki jarayonni bildiradi. Gapning predikativni tashkil qiladi va fe'lning zamoni, shaxsi va holati ma'noni to'liq beradi.

Misol uchun: o'qimoq - to read, yozmoq - to write, yugurmoq - to run, o'ynamoq - to play kabi.

Son (numeral) esa narsaning miqdori yoki tartibini bildiradi. Gapda u ot yoki fe'l bilan bog'lanadi, misol uchun: bir - one, uchinchi - third, o'n - ten, yigirma - twenty...

Olmosh (pronoun) - otning o'rnini bosadi va subyekt yoki obyekt sifatida ishlatiladi. U shaxs, ko'rsatish yoki so'rov ma'nosini ifodalaydi.

Misol uchun: Men - I, U - He / She / It, Bu - This / That, Qaysi? - Which?

Ravish (adverb) - fe'l, sifat yoki boshqa ravishning ma'nosini aniqlaydi. U harakatning qanday, qachon yoki qayerda bajarilishini bildiradi.

Misol uchun: tez - quickly, sevimli - fondly / lovingly, osonlik bilan - easily, ertaga - tomorrow va h. k.

Yordamchi so'zlar tilning asosiy elementlari emas, lekin gap tuzilishini aniqlash, so'zlarni bog'lash va fikrni aniq ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Ular odatda mustaqil ma'no bermaydi, lekin gapning sintaktik tuzilishini shakllantiradi.

Bog'lovchilar (conjunctions) gap yoki so'zlarni bir-biriga bog'laydi. Ular yordamida murakkab gaplar hosil qilinadi.

Misol uchun: va - and, yoki - or, lekin - but, chunki - because va boshqalar.

Qo'shimchalar (particles) - gapga ohang, urg'u yoki grammatik ma'no qo'shadi. Ular asosiy so'zlar bilan mustaqil ishlaymaydi.

Misol uchun: ham - also / too, juda - very, hammasi - all.

Undov (interjection) - his-tuyg'u, hayrat yoki ogohlantirishni ifodalaydi. Ular ko'pincha mustaqil gap sifatida ishlatiladi.

Misol uchun: Voy! - Wow! Aha! - Aha! Ehh! - Oh! shular jumlasidandir.

Predlog (Preposition) - so'zlarni yoki gap qismlarini bir-biriga bog'laydi va ularning o'rni yoki munosabatini bildiradi.

⁶ Aliyev, R. (2018). O'zbek tili grammatikasi. Toshkent: Fan. - 45-bet.

Misol uchun: *uchun - for, bilan - with, orqali - through, oldida - in front of* kabilar.

Sintaksis - tilshunoslikning eng muhim bo'limlaridan biri bo'lib, u grekcha "sintaksis" so'zidan olingan bo'lib, "tuzish" degan ma'noni anglatadi va so'zlarning gap ichidagi tartibini, bir-biriga bog'lanishini va ma'no hosil qilishini o'rganadi. Sintaksis orqali biz tilning mantiqiy tizimini, gapning tuzilishini va so'zlarning o'zaro munosabatini chuqur tushunamiz. Gap esa sintaksisning asosiy birligi bo'lib, fikr, ma'lumot yoki his-tuyg'uni to'liq ifodalaydi. Gap o'z ichida bosh va ikkinchi darajali bo'laklarni oladi va u orqali til foydalanuvchisi o'z fikrini boshqalarga yetkazadi.

Gap to'liq fikr bildiradi, ya'ni u mustaqil ravishda ma'no hosil qiladi. Gapning markaziy elementi kesim/predikat bo'lib, u harakat yoki holatni ifodalaydi. Gapda kim yoki nima haqida so'z borishini ko'rsatadigan ega/subjekt mavjud bo'ladi. Ikkinchi darajali bo'laklarni orqali gap ma'nosi kengaytiriladi, aniqlanadi va to'liq ifodalanadi.

Misol uchun:

Men kitob o'qiyman. - I read a book.

U ertaga maktabga boradi. - He will go to school tomorrow. Bu qizil gul juda go'zal. - This red flower is very beautiful.

Ega (subject) - gapda kim yoki nima haqida so'z borishini bildirsa, kesim (predicate) - gapning asosiy harakati yoki holini bildiradi.

Misol uchun:

O'quvchi maktabga bordi. - A pupil went to school.

Gap tahlili quyidagicha: ega - o'quvchi (pupil); kesim- bordi (went). Sintaksisda, shuningdek, gap bo'laklari ham o'rganiladi. Ular bosh (ega, kesim) va ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol)dan iborat.

Ikkinchi darajali bo'laklar gapning asosiy mazmunini aniqlashtiradi va kengaytiradi, biroq grammatik asosni (ega + kesim) tashkil etmaydi. Ular quyidagilardan iborat:

Aniqlovchi (Modifier / Attribute)

Aniqlovchi o'tning belgi-xususiyatini, miqdorini yoki egaligini bildiradi. Misol:

Go'zal qiz bog'da yugurdi. - A beautiful girl ran in the garden.

Aniqlovchi: go'zal (beautiful). Aniqlanayotgan so'z: qiz (girl).

To'ldiruvchi (Object / Complement)

To'ldiruvchi fe'l bildirgan harakatning kimga yoki nimaga qaratilganini ko'rsatadi.

Misol:

Men do'stinga maktub yozdim. - I wrote a letter to my friend.

To'ldiruvchi: do'stinga (to my friend)

Hol (Adverbial modifier)

Hol harakatning bajarilish sharoitini bildiradi: vaqt, joy, sabab, maqsad, shart va hokazo.

Misol:

U kecha parkda yugurdi. - He ran in the park yesterday. Hol: kecha (vaqt holi), parkda (joy holi)

Tilshunoslikda gap tilning asosiy kommunikativ birligi hisoblanadi. Gap orqali inson fikrini, munosabatini, his-tuyg'usini va axborotni ifodalaydi.

Gaplar ma'nosiga ko'ra quyidagilarga bo'linadi.

Darak gap (declarative sentence) - ma'lumot berish yoki fikr bildirish uchun xizmat qiladi.

Misol:

Men ertaga maktabga boraman. - I will go to school tomorrow.

So'roq gap (interrogative sentence) - ma'lumot olish maqsadida ishlatiladi.

Misol:

Siz kitobni o'qidizmi? - Did you read the book?

So'roq gap ohang yoki maxsus so'roq vositalari bilan ifodalanadi.

Buyruq gap (imperative sentence) - buyruq, iltimos yoki maslahatni bildiradi.

Misol:

Kitobni och! - Open the book!

Ingliz tilida ko'pincha ega tushirib qoldiriladi.

Undov gap (exclamatory sentence) - kuchli his-tuyg'ularni ifodalaydi.

Misol:

Qanday go'zal kun! - What a beautiful day!

Gap tilning asosiy kommunikativ birligi bo'lib, u tuzilishiga ko'ra **sodda** va **qo'shma gaplarga** bo'linadi.

Sodda gap bitta grammatik asosdan, ya'ni **ega** va **kesim**dan tashkil topadi va yakka fikrni ifodalaydi.

Misol uchun:

Bola yugurdi. - The boy ran.

Qo'shma gap esa ikki yoki undan ortiq grammatik asosga ega bo'lib,

mazmunan bog'langan gaplarning birikishidan hosil bo'ladi. Bog'lovchili qo'shma gap mustaqil gaplarning teng munosabatda bog'lovchilar orqali birikishi bilan yuzaga keladi.

Misol uchun:

Men kitob o'qidim va do'stim maktabga bordi. - I read a book and my friend went to school.

Ergash gapli qo'shma gap asosiy gap va unga tobe bo'lgan ergash gapdan iborat bo'lib, ergash gap asosiy gap mazmunini izohlaydi yoki to'ldiradi.

Misol uchun:

Men kitobni o'qidim, chunki darsim bor edi. - I read the book because I had a lesson.

Gap tuzilishi asosiy va ikkinchi darajali bo'laklar orqali shakllanadi, asosiy bo'laklar gapning grammatik markazini tashkil etsa, ikkinchi darajali bo'laklar mazmunni kengaytiradi va aniqlashtiradi.

Misol uchun:

Go'zal qiz kecha bog'da yugurdi. - The beautiful girl ran in the park yesterday.

Ega - qiz, Kesim - yugurdi, Aniqllovchi - go'zal, Hol - kecha, bog'da.

Mustahkamlash uchun mashqlar:

1. Quyidagi so'zlarning qaysi so'z turkumiga mansub ekanini aniqlang.

Kitob, Go'zal, Yozmoq, U, Tez.

2. Quyidagi gaplarning qaysi gap turiga mansub ekanini belgilang.

1) Men bugun kutubxonaga bordim. 2) Siz bu filmni ko'rdingizmi? 3) Iltimos, eshikni yoping! 4) Qanday ajoyib manzara!

3. Quyidagi gapning asosiy va ikkinchi darajali bo'laklarini aniqlang.

Go'zal qiz kecha bog'da kitob o'qidi.

4. Quyidagi gaplarni o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qiling. 1) *Men ertaga darsga boraman.* 2) *U do'sti bilan suhbatlashdi.* 3) *Kitobni stol ustiga qo'yding!*

5. Berilgan so'zlardan foydalanib, bittadan darak gap, so'roq gap, buyruq gap tuzing. So'zlar: *o'quvchi, kitob, o'qimoq.*

1. Quyidagi matndan asosiy so'z turkumlariga mansub so'zlarni toping va ularni alohida ustunlarga ajrating. *Bugun o'quvchi maktabga erta keldi. U yangi kitobni diqqat bilan o'qidi.* Topiladigan so'z turkumlari: ot, sifat, fe'l, olmosh, ravish.

2. Quyidagi gaplarni ingliz tiliga tarjima qiling va ularning grammatik tuzilishini taqqoslang. 1. *Men har kuni dars qilaman.* 2. *U kecha kutubxonada ishladi.* 3. *Biz ertaga imtihonga tayyorlanamiz.*

Tarjimadan so'ng quyidagilarga e'tibor qarating: gapdagi so'z tartibi, fe'lning zamoni, subyekt va predikatning joylashuvi

3. Quyidagi gaplarni ko'rib chiqing va ularning qaysi gap turiga mansub ekanini yozing. 1. *O'qituvchi bugun darsni boshladi.* 2. *Siz bu mavzuni tushundingizmi?* 3. *Iltimos, dafnlarni oching!* 4. *Qanday ajoyib yangilik!*

4. Quyidagi gapni yozma ravishda tahlil qiling. *Go'zal qiz kecha bog'da do'sti bilan suhbatlashdi.* Tahlilda quyidagilarni ko'rsating: ega/subyekt, kesm/predikat, aniqllovchi, to'ldiruvchi, hol.

5. "Til va gap" mavzusida 5-6 ta gapdan iborat kichik matn tuzing. Matnda kamida: ikki xil so'z turkumi, ikki xil gap turi, bitta ergash gapli qo'shma gap ishlatilgan bo'lsin.

128. Nutq faoliyati va nutq turlari. Matn tushunchasi va matn lingvistikasi asoslari. Diskurs va pragmatika haqida umumiy tushuncha.

Kommunikatsiya jarayoni va tilning roli

REJA:

1. Nutq faoliyati tushunchasi (mohiyati turlari).
2. Matn tushunchasi (mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy bog'liqlik).
3. Matn va nutq o'rtasidagi munosabat (Matn lingvistikasining tadqiqot obyekti. Matn tahlilida qo'llaniladigan asosiy tushunchalar).
4. Diskurs haqida umumiy tushuncha (Matn va diskurs farqi, Diskursning ijtimoiy va madaniy jihatlar).
5. Pragmatika va uning tilshunoslikdagi o'rnini (Pragmatika tushunchasi, Nutq aktlari nazariyasi, Kontekst va nutq ishtirokchilarining roli).
6. Kommunikatsiya jarayoni va tilning roli (Kommunikatsiya jarayonining asosiy elementlari, Tilning axborot uzatishdagi vazifasi. Til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik).

Til insonlar o'rtasidagi muloqotning eng muhim vositasi bo'lib, u fikr almashish, axborot yetkazish va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Til bevosita nutq orqali namoyon bo'ladi, shuning uchun nutq faoliyatini, uning turlari va shakllarini o'rganish tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Nutq insonning tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u og'zaki va yozma shakllarda amalga oshadi.

Matn esa nutq faoliyatining yakuniy mahsuli sifatida qaratiladi. Har bir matn muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, mazmuniy yaxlitlik, mantiqiy izchillik va bog'liqlik kabi belgilar bilan tavsiflanadi. Shu bois matnni faqat grammatik birliklar yig'indisi sifatida emas, balki kommunikativ va semantik tizim sifatida tahlil qilish zarur. Matn lingvistikasi matnning tuzilishi, mazmuni va kommunikativ vazifalarini kompleks ravishda o'rganadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi⁷. Ushbu yo'nalish matnning ichki va tashqi omillar bilan bog'liqligini aniqlashga xizmat qiladi.

Diskurs tushunchasi esa matndan kengroq bo'lib, nutqning real

kommunikativ vaziyatdagi qo'llanilishini, nutq ishtirokchilari, kontekst va ijtimoiy omillarni ham qamrab oladi. Diskurs bilan uzviy bog'liq bo'lgan pragmatika nutqning maqsadi, nutq aktlari va tinglovchiga ta'sirini o'rganadi. Shu jihatdan, kommunikatsiya jarayonida til faqat axborot uzatish vositasi bo'lib qolmay, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi, madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur mavzuni o'rganish til, nutq, matn va kommunikatsiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni chuqur anglashga yordam beradi.

Nutq faoliyati inson tilidan foydalangan holda fikr almashish, axborot yetkazish va muloqot jarayonida ishtirok etish jarayonidir. Bu jarayon insonning tafakkuri va ijtimoiy tajribasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning real, amaliy qo'llanilish shakli sifatida namoyon bo'ladi. Til imkoniyatlar tizimi bo'lsa, nutq ana shu imkoniyatlarning hayotdagi ifodasidir. Nutq faoliyati murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, u faqat gapirish bilan cheklanmaydi. Nutq orqali inson axborot qabul qiladi, uni tahlil qiladi, qayta ishlaydi va o'z fikrini boshqalarga yetkazadi. Shu sababli nutq faoliyati insonning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishida asosiy vosita hisoblanadi. Nutq faoliyati yordamida inson o'z hissiy holatini, munosabatini, qadriyatlarini va ijtimoiy mavqei ham ifodalaydi.

Tilshunoslikda nutq faoliyati til birliklarining kommunikativ vaziyatda qo'llanilish sifatida talqin etiladi⁸. Til imkoniyatlarini tushunish nutq faoliyatini o'rganish orqali amalga oshiriladi, chunki tilning har bir vositasi nutq maqsadiga xizmat qiladi. Nutq faoliyatining asosiy vazifasi - ma'lumotni yetkazish va qabul qilish, shuningdek, muloqotda ishtirok etishdir. Nutq faoliyati odatda to'rtta asosiy turga ajratiladi:

1. Tinglash - og'zaki nutqni idrok etish va tushunishga xizmat qiladi. Tinglovchi so'zlarning ma'nosini, ohangini, urg'usini va intonatsiyasini sezadi, shuningdek, nutqdagi mavzuni aniqlaydi. Tinglash jarayoni shaxsning diqqatini va tafakkurini faol ishlatishtir talab qiladi.

2. Gapirish - fikrni og'zaki shaklda ifodalash jarayoni. Gapirish orqali inson savol beradi, javob qaytaradi, muloqotda faol ishtirok etadi va o'z munosabatini bildiradi. Gapirish nutqning eng faol shakli bo'lib, u grammatika va nutq vaziyatiga moslikni talab qiladi.

3. O'qish - yozma nutqni idrok etish jarayoni. O'qish orqali inson bilim oladi, matn mazmunini tushunadi, asosiy g'oyani aniqlaydi va

⁸ Vygotskiy L. S. Thought and Language. Nutq faoliyati inson tafakkuri va tilning amaliy qo'llanilishi bilan uzviy bog'liq ekanini ko'rsatadi.

mantiqiy bog'lanishlarni angelaydi. O'qish jarayoni matnning semantik va pragmatik jihatdan tahlil qilishni talab qiladi.

4. Yozish - fikrni yozma shaklda aniq, mantiqiy va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalash jarayoni. Yozma nutqda grammatik to'g'rilik, ustubiy aniqlik, mazmuniy yaxlitlik va muloqot maqsadiga moslik muhim ahamiyat kasb etadi. Yozish nutq madaniyatining yuqori darajasini ko'rsatadi va shaxsning fikrlash darajasini aks ettiradi. Shunday qilib, nutq faoliyati tilning asosiy kommunikativ vazifasini amalga oshiradi, insonning jamiyatdagi ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi va til vositalaridan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Nutq faoliyatini o'rganish orqali nafaqat tilning kommunikativ imkoniyatlari, balki inson tafakkuri, ijtimoiy munosabatlar va madaniy qadriyatlarni chuqurroq tushunish mumkin bo'ladi.

Nutq insonning til orqali fikr ifodalashi va muloqot qilishining asosiy shakli bo'lib, turli jihatlar bo'yicha turlarga ajratiladi. Nutq turlarini bilish o'quvchiga til imkoniyatlarini samarali ishlatishni, kommunikativ vaziyatga moslashishni va o'z fikrini aniq yetkazishni o'rgatadi. Og'zaki nutq insonning so'z orqali bevosita muloqot qilishi. Bu turdagi nutq ikki asosiy shaklga bo'linadi: monologik va dialogik. Monologik nutq bu bir kishining davomiy fikr bildirishidir. Masalan, ma'ruza, nutq, hikoya qilish yoki ta'rif berish kabi vaziyatlarda ishlatiladi. Misol : *Men bugun kutubxonaga bordim va yangi kitob oldim*. Dialogik nutq ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasidagi savol-javob, muloqot shakli. Bu turdagi nutqda suhbatdoshlarning navbatma-navbat so'zlashishi muhim.

Misol uchun:

- Siz bu filmni ko'rdingizmi?

- Ha, men uni kecha ko'rdim.

Og'zaki nutqda intonatsiya, ohang va urg'u muhim rol o'ynaydi, chunki ular nutq ma'nosini to'liq yetkazishga xizmat qiladi. Yozma nutq - fikrni yozma shaklda ifodalash jarayoni. Bu turdagi nutqda grammatik va mantiqiy to'g'rilik, matnning izchilligi va bog'liqligi muhim hisoblanadi. Yozma nutq kitob, maqola, insholar va xatlar shaklida bo'lishi mumkin.

Misol uchun:

Bugun men maktabga bordim va darsliklarimni o'qidim. Keyin uyga kelib, kundalik ishlarimni bajardim.

Ichki nutq - insonning o'z-o'ziga fikr yuritishi, ichki suhbatlari yoki tafakkuri. Bu turdagi faoliyatining ichki, shaxsiy ko'rinishi bo'lib, odatda og'zaki yoki yozma shaklda tashqi ifodaga chiqmaydi. Ichki nutq o'quvchining fikrini tartibga solishda, qaror qabul qilishda va ijodiy

Jarayonda muhim rol o'ynaydi.

Misol uchun:

"Agar men ertaga darsga tayyorlansam, yaxshi baho olaman", deb o'yladi u.

Tashqi nutq - nutqning tashqi ijtimoiy ko'rinishi bo'lib, boshqa insonlarga yetkaziladi. U og'zaki yoki yozma shaklda bo'lishi mumkin va muloqotning maqsadi axborot almashish, ta'sir o'tkazish yoki fikr bildirishdir.

Misol uchun:

O'qituvchi darsni boshladi va talabalarga yangi mavzuni tushuntirdi.

Rasmiy nutq - ish, ta'lim, siyosat yoki ilmiy muloqotda qo'llanadi. Unda til me'yorlariga qat'iy rioya qilinadi.

Misol uchun:

Hurmatli professor, sizning maqolangizni diqqat bilan o'qidim va o'zingma ko'p foydali ma'lumot oldim.

Norasmiy nutq - do'stona, oilaviy yoki kundalik muloqotda ishlatiladi. Til erkin va samimiy bo'ladi.

Misol uchun:

Salom, do'stim! Kecha kinoga bordingmi?

Shunday qilib, nutq turlari inson muloqotining turli vaziyatlarini qamrab oladi va har bir tur tilning kommunikativ vazifasini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq turlarini bilish va ularni amalda to'g'ri ishlatish o'quvchining til madaniyati va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi⁹.

Matn bu so'zlar va gaplarning mantiqan bog'langan, bir-birini to'ldiruvchi yig'indisi bo'lib, ma'lum bir kommunikativ maqsadga yo'naltirilgan nutq mahsulidir. Matn faqat grammatik birliklar yig'indisi emas, balki semantik, pragmatik va kommunikativ tizim sifatida qaratiladi. Matn quyidagi asosiy belgilarga ega. Mazmuniy yaxlitlik - matnning har bir qismi asosiy g'oyani qo'llab-quvvatlashi kerak.

Misol uchun:

Men ertalab kutubxonaga bordim. Kutubxonada yangi kitoblarni ko'rdim va ularni o'qidim.

Shu matn bir mavzuga, ya'ni kutubxonaga borishga yo'naltirilgan va mazmuni yaxlit. lozim.

Mantiqiy izchillik - gaplar orasidagi bog'liqlik mantiqan tushunarli

⁹ Выготский Л. С. Мышление и речь. — Москва: Гос. соц.-экон. изд-во, 1934. — С. 244–258.

bo'lishi

Misol uchun:

Aval men kitobni tanladim, keyin uni stolga qo'ydim va o'qidim. Bu ketma-ketlik mantiqan izchil.

Bog'liqlik (kohezivlik) - gaplar orasidagi aloqani so'zlar, bog'lovchilar va grammatika vositalari ta'minlaydi.

Misol uchun:

Men darslikni olib keldim va uni o'qidim.

“Va” bog'lovchisi gaplarni bir-biriga bog'laydi. Matnning asosiy vazifasi ma'lumotni to'liq va aniq yetkazish, fikrlarni izchil ifodalash va muloqot jarayonida tushunishni ta'minlashdir.

Matn lingvistikasi bu matnning tuzilishi, mazmuni va kommunikativ vazifalarini o'rganadigan tilshunoslik sohasi. Matn lingvistikasi quyidagilarni tahlil qiladi:

1. Matnning semantik xususiyatlari (so'z va gaplarning ma'nosi)
2. Struktur xususiyatlari (gaplar va bo'laklar tartibi)
3. Pragmatik xususiyatlar (nutq ishtirokchilari va kontekst bilan bog'liqlik).
4. Matn lingvistikasi matnning izchilligi (koherensiya) va bog'liqligi (kohezivlik)ni ajratib o'rganadi.
5. Koherensiya - matnning mazmuniy yaxlitligi va mantiqiy izchilligi¹⁰. Misol uchun:

“Men ertalab kitob oldim. Keyin uni o'qidim”. Gaplar ketma-ketligi mantiqan uyg'un.

Kohezivlik - gaplar orasidagi grammatik va leksik vositalar orqali hosil bo'lgan bog'liqlik.

Misol uchun:

“Men kitobni stolga qo'ydim va uni o'qidim”.

“Va” bog'lovchisi orqali bog'liqlik yaratilgan. Matn lingvistikasi shuningdek, matn tahlilida nutq ishtirokchilari, kontekst va kommunikativ maqsadni hisobga oladi. Shu sababli, matn tahlili nafaqat grammatik, balki semantik va pragmatik jihatlarini ham o'z ichiga oladi.

Diskurs bu nutqning real kommunikativ vaziyatda ishlatilishi bo'lib, unda nafaqat gaplar va matn, balki nutq ishtirokchilari, kontekst, ijtimoiy va madaniy omillar ham hisobga olinadi. Diskurs nutqning kengroq, dinamik va kontekstga bog'liq shakli hisoblanadi. Matn va diskurs

o'rtasidagi asosiy farq shundaki, matn yakuniy nutq mahsuli bo'lsa, diskurs nutq jarayoni va uning ijtimoiy, madaniy kontekstdagi qo'llanilishini o'z ichiga oladi. Diskurs tahlili nutqning muloqotdagi real vaziyatini tushunishga yordam beradi.

Misol uchun: Agar biror talaba darsdan so'ng o'qituvchidan savol so'rsa, bu dialogik diskurs hisoblanadi.

Gaplar, tana harakati, ohang va kontekst birgalikda mazmunni shakllantiradi. Diskursning turlari turli vaziyatlarga qarab farqlanadi, masalan, *ilmiy diskurs*, *siyosiy diskurs*, *pedagogik diskurs*, *kundalik muloqot diskursi* va *boshqalar*. Har bir diskurs turida tilning ishlatilish qoidalari va uslubiy xususiyatlar farq qiladi.

Pragmatika bu tilning nutq ishtirokchilari, kontekst va maqsadga qarab qo'llanilishini o'rganadigan tilshunoslik sohasi. Pragmatika nutqning semantik va grammatik jihatlarini emas, balki uning ijtimoiy va kommunikativ funksiyasini tahlil qiladi. Pragmatikaning asosiy vazifasi:

1. Nutq aktlarini aniqlash (so'zlashish, so'rash, buyruq berish, iltimos qilish)
2. Tinglovchiga ta'sir va muloqot maqsadini o'rganish
3. Kontekst va vaziyatni hisobga olib nutqni tushunish

Misol uchun:

Siz bu kitobni o'qidingizmi?

Ha, o'qidim.

Bu yerda pragmatika savol-javob jarayonida nutq ishtirokchilari va kontekstning ahamiyatini ko'rsatadi. Savol orqali muloqot maqsadi belgilangan, javob esa nutq aktini bajaradi. Shuningdek, pragmatika nutq ishtirokchilari o'rtasidagi muloqotning ijtimoiy normalarini, odob-axloq qoidalarini va madaniy xususiyatlarni ham hisobga oladi. Shu sababli, pragmatika til va nutqni real hayotdagi samarali kommunikatsiya vositasi sifatida tushunishga yordam beradi. Shunday qilib, diskurs va pragmatika bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir. Diskurs nutqning kontekstga bog'liq ijtimoiy ko'rinishi bo'lsa, pragmatika uning maqsad, tinglovchi va kontekst bilan bog'liq funksiyalarini o'rganadi. Bu ikki soha tilshunoslikda nutq va matn tahlilini yanada chuqurroq qilish imkonini beradi.

Kommunikatsiya bu insonlar o'rtasida axborot almashish va muloqot qilish jarayonidir. U faqat so'z bilan cheklanmaydi; imo-ishora, mimika, tana harakati, yozma matn va boshqa vositalar ham kommunikatsiya jarayoniga kiradi. Til esa bu jarayonda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi, chunki u orqali insonlar fikr, his-tuyg'u va bilimlarni aniq va tushunarli

¹⁰ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2006. — 201–206-betlar.

shaklda yetkazadilar. Kommunikatsiya jarayoni muvaffaqiyatli bo'lishi uchun bir necha asosiy elementlar mavjud:

1. Axborot manbai (sender) - muloqotni boshlovchi shaxs yoki tizim. Misol: O'qituvchi darsni tushuntirayotgan paytda axborot manbai hisoblanadi.

2. Xabar (message) - axborotning o'zi, ya'ni yetkazilayotgan ma'lumot. Misol: Darsdagi yangi mavzu, o'quvchiga tushuntirilayotgan ma'lumot xabar hisoblanadi.

3. Kanal (channel) - axborot uzatiladigan vosita. Bu og'zaki nutq, yozma matn, elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar yoki imo-ishora bo'lishi mumkin. Misol: O'qituvchi ma'ruzani og'zaki yoki slayd yordamida o'quvchilarga yetkazadi.

4. Qabul qiluvchi (receiver) - axborotni qabul qiluvchi shaxs yoki guruh. Misol: Talabalar o'qituvchining tushuntirishini tinglaydi va tushunishga harakat qiladi.

5. Fikr almashish jarayoni va fikrlar izchilligi - muloqot natijasida axborot almashinuvi va tushuncha yaratiladi.

Til insonlar o'rtasidagi muloqotning eng muhim vositasi. U nafaqat axborot uzatadi, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi, madaniyatni ifodalaydi va jamiyatdagi kommunikativ qoidalarni amalga oshiradi. Til quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Axborot yetkazish - til orqali insonlar bilim, fikr va tajribalarni boshqalarga yetkazadi. Misol: O'qituvchi dars mavzusini tushuntiradi va talabalar uni tushunadi.

2. Ta'sir o'tkazish - nutq orqali insonlar boshqalarning fikri va xatti-harakatlariga ta'sir qiladi. Misol: Rahbar xodimlarga topshiriq beradi va ularni ishga rag'batlantiradi.

3. Ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish - til odamlar o'rtasida madaniy va ijtimoiy aloqalarni o'rnatadi. Misol: Do'stlar o'zaro suhbatlashadi, bir-birini qo'llab-quvvatlaydi va fikr almashadi.

4. Madaniyatni ifodalash - til madaniyatni aks ettiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Turli so'zlar, iboralar va nutq shakllari madaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi.

Misol uchun; Bayram tabrikleri, maqollar, aforizmlar va an'anaviy hikoyalar til orqali madaniyatni uzatadi.

Shunday qilib, til kommunikatsiya jarayonining markazida turadi. U faqat axborot uzatish vositasi emas, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Til yordamida insonlar muloqot qiladi, bir-birini tushunadi va jamiyatdagi ijtimoiy vazifalarni bajaradi.

Til va nutq faoliyati inson hayotidagi eng muhim kommunikativ vositalardan biri hisoblanadi. Nutq orqali inson fikr bildiradi, axborot almashadi, o'z hissiy holatini ifodalaydi va jamiyat bilan uzviy aloqada bo'ladi. Shu sababli nutq faoliyatini, uning turlari va shakllarini chuqur o'rganish tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. Matn tushunchasi nutq mahsulining yakuniy ko'rinishi sifatida muhimdir. Har bir matn mantiqan izchil, mazmunan yaxlit va bog'liq bo'lishi kerak.

Matn lingvistikasi esa matnning mazmuni, tuzilishi va kommunikativ funksiyalarini o'rganishga xizmat qiladi. Diskurs va pragmatika tushunchalari nutq va matnning real kommunikativ vaziyatda, kontekst va nutq istirokchilari bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi. Nutq turlarini bilish va ularni to'g'ri qo'llash o'quvchiga til imkoniyatlarini maksimal darajada ishlatishga yordam beradi. Og'zaki va yozma nutq, monologik va dialogik shakllar, rasmiy va norasmiy uslublar nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi.

Kommunikatsiya jarayonida tilning roli beqiyosdir. Til nafaqat axborot uzatadi, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi, madaniyatni ifodalaydi va insonlarning jamiyatdagi o'zaro aloqalarini ta'minlaydi. Shu sababli til va nutqni o'rganish, ularning amaliy va nazariy jihatlarini tahlil qilish har bir o'quvchi va tilshunos uchun zaruriydir. Umuman olganda, nutq va tilshunoslikning ushbu sohalarini chuqur o'rganish orqali biz tilning inson tafakkuri, muloqot jarayoni va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqligini yanada yaxshi tushunishimiz mumkin.

Mustahkamlash uchun topshiriqlar:

1. Nutq turlari va shakllari. Og'zaki va yozma nutq farqini tushuntiring.

2. Monologik va dialogik nutq misollarini keltiring. Rasmiy va norasmiy nutq farqlarini yozing.

3. 10-12 gapdan iborat monologik matn yozing. Shu matnda izchillik (koherensiya) va bog'liqlik (kohezivlik) belgilarini aniqlang. O'zingizning kundalik yoki maktabdagi muloqotingizdan diskursga misol keltiring.

4. Quyidagi vaziyatlarda nutq aktlarini aniqlang: Do'stingiz sizdan kitob so'radi. O'qituvchi sizga savol berdi. Rahbar ish topshirdi. Har bir vaziyatga qisqa javob yozing va u qaysi nutq aktiga tegishli ekanini belgilang (so'rash, buyruq, iltimos, maslahat).

5. O'zingizning so'nggi muloqotingizni eslang va quyidagi elementlarni aniqlang: axborot manbai, xabar turi, qabul qiluvchi.

Mustaqil ish uchun vazifa

1. "Nutq faoliyati, matn va diskursni kundalik hayotda qo'llanishi" mavzusida 10-12 sahifali yozma ish tayyorlang. Ish tarkibi uchun tavsiyalari:

Kirish:

Nutq, til va kommunikatsiya tushunchalarini qisqacha bayon qiling.

Asosiy qism:

Nutq faoliyati turlari va misollar

Nutq turlari va shakllari (monolog, dialog, og'zaki, yozma) Matn va diskursning kundalik hayotdagi namunalari Pragmatika va nutq axtarlari

2. Til va nutqning muloqot va kommunikatsiyadagi roli, shaxs hayotidagi ahamiyati mavzusida tahliliy referat tayyorlang.

13-Dars.

Til va tafakkur munosabati. Sotsiolingvistika asoslari. Psixolingvistika haqida umumiy tushuncha. Til va madaniyat munosabati

REJA :

1. **Til va tafakkur munosabati** (*Til va tafakkur tushunchalari. Tilning tafakkurga ta'siri. Tafakkurning til rivojiga ta'siri*).
2. **Sotsiolingvistika asoslari** (*Sotsiolingvistika fanining predmeti. Til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik. Ijtimoiy omillarning nutqqa ta'siri*).
3. **Psixolingvistika haqida umumiy tushuncha** (*Psixolingvistikaning o'rganish obyekti. Nutq hosil bo'lishi va idrok jarayoni. Psixolingvistikaning amaliy ahamiyati*).
4. **Til va madaniyat munosabati** (*Til madaniyat ifodasi sifatida. Madaniyatning tilga ta'siri. Lingvokulturologiya bilan bog'liqlik*).

Til inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Inson atrof-muhitni anglash, o'z fikrini ifodalash va boshqalar bilan muloqot qilish jarayonida tildan foydalanadi. Shu bois til faqat aloqa vositasi bo'lib qolmay, balki insonning fikrlash jarayoni, ruhiy holati, jamiyatdagi o'rni va madaniy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab hodisadir. Zamonaviy tilshunoslikda tilni bir yoqlama o'rganish yetarli emasligi e'tirof etiladi. Tilning tafakkur bilan aloqasi kognitiv jihatdan, jamiyat bilan bog'liqligi sotsiolingvistik nuqtai nazardan, psixik jarayonlar bilan munosabati psixolingvistika doirasida, madaniyat bilan uzviyligi esa lingvokulturologiya asosida tadqiq etiladi. Bu fanlar tilning turli qirralarini ochib berishga xizmat qiladi.

Shu sababli til va tafakkur, til va jamiyat, til va psixika hamda til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish tilshunoslikning muhim va dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur mavzu tilning inson hayotidagi o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Til va tafakkur inson faoliyatining o'zaro uzviy bog'liq ikki muhim jihatidir. Tafakkur insonning borliqni anglash, tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish jarayonini ifodalasa, til ana shu tafakkurning tashqi ifoda shakli hisoblanadi. Inson tafakkuri tilsiz mavjud bo'la olmaydi, chunki fikr aynan til birliklari orqali shakllanadi va aniq ifodalanadi.

Tafakkur dastlab ichki ruhiy jarayon sifatida yuzaga keladi, biroq u til orqali moddiyashadi. Har bir tushuncha, fikr va g'oya til vositasida nomlanadi va ongda mustahkamlanadi. Shu sababli til inson tafakkurining

rivojlanishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, mavhum tushunchalar, ilmiy fikrlash va mantiqiy xulosalar tilsiz shakllanishi qiyin. Til tafakkurga ta'sir ko'rsatadi, chunki inson atrof-muhitni til orqali idrok etadi. Til birliklari orqali borliqdagi hodisalar tartibga solinadi, guruhlanadi va umumlashtiriladi. Masalan, vaqt, makon, sabab-oqibat kabi tushunchalar til orqali ongda aniq shakllanadi. Shu jihatdan til insonning dunyoni ko'rish va tushunish uslubiga ta'sir etuvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Biroq tafakkur ham til rivojiga faol ta'sir qiladi. Jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan rivoji, yangi ijtimoiy va madaniy hodisalar yangi tushunchalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Bu esa tilda yangi so'zlar, terminlar va ifodalar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Demak, tafakkur tilni boyitadi va uning lug'aviy hamda mazmuniy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Til va tafakkur munosabati masalasi tilshunoslik va psixologiyada uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Ayrinchi nazariyalarda til tafakkurni belgilovchi omil sifatida talqin qilinsa, boshqalarda tafakkur tilga nisbatan yetakchi hodisa sifatida qaratiladi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda esa til va tafakkur bir-birini inkor etmaydi, balki o'zaro ta'sir va uyg'unlikda rivojlanadigan tizim sifatida baholalanadi.

Sotsiologingvistika til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganadigan tilshunoslik sohasi. U tilning ijtimoiy kontekstdagi qo'llanilishi, nutq shakllari va jamiyatdagi til variantlarini tahlil qiladi. Sotsiologingvistika tilni faqat grammatika yoki fonetika nuqtai nazaridan emas, balki ijtimoiy jarayonlarning natijasi sifatida o'rganadi¹¹.

Til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlik ko'plab sohalarida namoyon bo'ladi. Masalan, rassom, shifokor yoki o'qituvchi nutqi turli ijtimoiy kontekstlarda har xil bo'lishi mumkin. Bu nutqdagi farqlar nafaqat shaxsiy xususiyatlardan, balki ijtimoiy mavqe, kasb, yosh, jins va madaniy muhit kabi omillardan kelib chiqadi. Shu jihatdan, til jamiyatda faqat aloqa vositasi bo'lib qolmay, balki ijtimoiy identifikatsiya va guruhlararo farqlanish belgisi sifatida ham xizmat qiladi.

Sotsiologingvistikaning asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri - tilning ijtimoiy tabaqlanishi. Bu yerda nutq uslubi, leksika, sheva va dialektlar ijtimoiy faktorlar bilan chambarchas bog'liq holda o'rganiladi. Masalan, bir hududda ishlatiladigan sheva boshqa hududdagidan farq qilishi mumkin, bu esa ijtimoiy guruhning o'ziga xosligini aks ettiradi¹². Bundan

¹¹ Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. — Til va jamiyat o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiruvchi asosiy manba
¹² Chambers J. K., Trudgill P. Dialectology. — Sheva va dialektlar ijtimoiy tafavut sifatida.

tushqari, sotsiologingvistika til siyosati va til rejasi bilan ham shug'ullanadi.

Davlat tilining rasmiyligi, ko'p tillik jamiyatda tilning maqomi, bilingvizm va diglossiya kabi masalalar jamiyat va tilning o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Shu tarzda, til ijtimoiy omillar bilan shakllanib, jamiyatning o'zgarishiga moslashadi. Sotsiologingvistika tilni faqat grammatik yoki fonetik kontekstdan emas, balki uning ijtimoiy funktsiyasi nuqtai nazaridan o'rganadi. Tilning shakllanishi va qo'llanilishi jamiyatdagi ijtimoiy faktorlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, har bir nutq insonning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiradi.

Psixologingvistika - til va inson psixikasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan fan sohasi hisoblanadi. Bu yo'nalish nutqning hosil bo'lishi, idrok etilishi, tushunilishi va saqlanish jarayonlarini tadqiq qiladi. Psixologingvistika nutqni faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki inson kognitiv faoliyatining bir qismi sifatida o'rganadi. Psixologingvistikaning asosiy tadqiqot yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Nutqni ishlab chiqish jarayoni - inson fikrini qanday shakllantirishi va uni nutq shaklida qanday ifodalashi.

Nutqni idrok etish va tushunish - boshqa odamlar nutqini qanday anglash, kontekstni hisobga olgan holda ma'no chiqarish.

Bolalar nutqining rivojlanishi - bola tilni qanday o'rganadi va tafakkur bilan bog'liq nutq qobiliyati qanday shakllanadi.

Xotira va til munosabati - til orqali fikrlarni saqlash va qayta ishlash jarayoni.

Nutq buzilishlari va patologiyalar - afaziya kabi kasalliklarda nutq jarayoni qanday o'zgarishi.

Psixologingvistika tilning kognitiv va psixik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Shu sababli bu fan ta'lim, logopediya va til o'rganish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ikkinchi tilni o'rganishda tilning qabul qilinishi va eslab qolish jarayoni psixologingvistika tadqiqotlariga asoslanadi. Shu bilan birga, nutq buzilishlari yoki til rivojlanishidagi qiyinchiliklarni aniqlash ham ushbu fan doirasiga kiradi.¹³ Psixologingvistika tilni inson psixikasi bilan bog'liq jarayon sifatida tahlil qiladi va uning kognitiv, idrokiiy hamda rivojlanish jihatlari o'rganadi. Bu fan tilshunoslik, pedagogika va tibbiyot sohalarini uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq hodisalar bo'lib, bir-birini

¹³ Leneberg, E. H. Biological Foundations of Language. — Til va inson psixikasi o'rtasidagi asosiy ilmiy tushunchalar.

7. Lingvokulturologiya fanining vazifasi nima?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. "Til tafakkurga ta'sir qiladi" degan fikrni o'z so'zlaringiz bilan tushuntiring va 3 ta real hayotiy misol keltiring.
2. O'zingiz yashayotgan hududda ishlatiladigan sheva yoki dialektlar haqida ma'lumot to'plang va ularni ijtimoiy guruhlar bilan bog'lab tahlil qiling.
3. Bolalarning nutq rivojlanishini kuzatish asosida 1-2 sahifalik hisobot yozing. Shu jarayonda tilning idrok va xotira bilan bog'liqligini ko'rsatishga harakat qiling.
4. Milliy maqol, ibora yoki metaforalardan 5 ta tanlab, ularning madaniyat va xalq tafakkurini qanday aks ettirishi haqida qisqacha izoh yozing.
5. Siz o'rganayotgan til va madaniyat munosabatini o'z hayotingizdagi tajribalar bilan bog'lab 1 sahifa yozing. Masalan, til orqali qanday qadriyatlarni anglaganingizni tushuntiring.

to'ldiradi va shakllantiradi. Madaniyat - bu xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlari va dunyoqarashi majmuasi bo'lsa, til esa ana shu madaniyatning eng asosiy va samarali tashuvchisi hisoblanadi. Til orqali xalqning tarixiy va madaniy tajribasi avlodlararo yetkaziladi, jamiyatning qadriyatlari va mentaliteti saqlanadi. Masalan, maqollar, rivoyatlar, ertaklar va metaforalar xalqning dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini va ijtimoiy normativlarini aks ettiradi. Shu bois, til va madaniyatni ajratib o'rganish deyarli mumkin emas¹⁴.

Madaniyatning tilga ta'siri ko'plab sohalarida seziladi. Har bir xalq o'z madaniyati, iqlimi va urf-odatlariga mos ravishda nutq shakllarini ishlab chiqadi. Masalan, Sharq xalqlarida salomlashish va hurmat belgisi sifatida ishlatiladigan maxsus iboralar yoki gestlar mavjud bo'lib, ular tilda o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga, yangi ijtimoiy hodisalar va madaniy o'zgarishlar tilning lug'aviy va stilistik boyishiga olib keladi¹⁵. Lingvokulturologiya fani aynan shu munosabatni o'rganadi: tilning madaniy mazmuni, milliy mentalitetni aks ettiruvchi maxsus leksika va iboralar, metaforik tuzilmalar tahlil qilinadi. Shu tarzda til va madaniyat bir-birini inkor etmay, balki o'zaro uyg'unlikda rivojlanadi. Til va madaniyat uzviy bog'liq bo'lib, til madaniyatning ifodasi, madaniyat esa tilning mazmuniy asosidir. Ushbu munosabatni o'rganish milliy tafakkur, ijtimoiy qadriyatlar va tilning kognitiv jihatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tushuntiring. Sapir Uorf gipotezasiga ko'ra, til tafakkurga qanday ta'sir qiladi? Misol keltiring. Til tafakkurning rivojlanishiga qanday yordam beradi?
2. Ijtimoiy omillar (yosh, jins, kasb, ijtimoiy mavqe) nutqqa qanday ta'sir qiladi? Sheva va dialektlar jamiyatdagi ijtimoiy farqlarni qanday aks ettiradi?
3. Psixolingvistikani nimani o'rganadi va uning amaliy ahamiyati nima?
4. Nutq hosil bo'lishi va idrok jarayoni qanday psixik mexanizmlar bilan bog'liq? Bolalar nutqi va psixolingvistika o'rganishining aloqasi qanday?
5. Til madaniyatning qaysi jihatlarini aks ettiradi?
6. Maqollar, iboralar va metaforalar milliy madaniyatni qanday namoyon qiladi?

¹⁴ Kramsch, C. Language and Culture. — Til va madaniyat o'rtasidagi nazariy va amaliy bog'liqlik.

¹⁵ Duranti, A. Linguistic Anthropology. — Til orqali madaniyatning shakllanishi va ifodalanishi.

Kognitiv tilshunoslik, korpus lingvistikasi, kompyuter va raqamli tilshunoslik, tilshunoslikning zamonaviy muammolari

REJA:

1. **Kognitiv tilshunoslik** (*Kognitiv tilshunoslik tushunchasi va predmeti. Til va kognitiv jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlik. Konseptual metafora va semantik tahlilning kognitiv tilshunoslikdagi roli*)
2. **Korpus lingvistikasi asoslari** (*Korpus lingvistikasi tushunchasi va vazifalari. Korpus ma'lumotlarining tuzilishi va turlari. Til tadqiqotlarida korpus metodologiyasining afzalliklari*)
3. **Kompyuter va raqamli tilshunoslik** (*Kompyuter tilshunosligi va uning predmeti. Raqamli tilshunoslik: texnologiyalar va metodlar. Sun'iy intellekt, NLP va til tahlilida zamonaviy dasturlar*).
4. **Tilshunoslikning zamonaviy muammolari** (*Tilning globallashuv jarayonidagi o'zgarishi. Ko'p tillik va tilni saqlash muammolari. Kognitiv, raqamli va sotsiolingvistik yo'nalishlarning integratsiyasi va qiyinchiliklari*).

Tilshunoslik zamonaviy ilm-fanning eng dinamik va keng qamrovli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi o'n yilliklarda tilni o'rganish usullari ancha rivojlanib, kognitiv, korpus va raqamli yondashuvlar ilmiy tadqiqotlarda markaziy o'rin egallay boshladi. Shu bilan birga, tilshunoslikning zamonaviy muammolari, masalan, tilning globallashuv jarayonida o'zgarishi, ko'p tillik va tilni saqlash, shuningdek, sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq tadqiqotlar dolzarb mavzuga aylandi. Kognitiv tilshunoslik til va inson tafakkuri o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganadi, tilning tushunchaviy va semantik strukturalarini ochib beradi.

Korpus lingvistikasi esa tilni statistik va empirik ma'lumotlar orqali tahlil qilish imkonini beradi, til tadqiqotlarini aniqroq va ishonchli qiladi. Kompyuter va raqamli tilshunoslik esa sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va boshqa raqamli texnologiyalar yordamida tilni chuqur o'rganish va amaliy qo'llash imkoniyatini yaratadi. Mazkur mavzu tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarini birlashtirib, tilni nafaqat lingvistik, balki kognitiv, ijtimoiy va texnologik nuqtai nazardan tahlil qilish imkonini beradi. Shu bois, bu yo'nalishlar tilshunoslikning nazariy va amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kognitiv tilshunoslik esa til va inson tafakkuri o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganadigan ilmiy yo'nalishdir. Bu fan tilning nafaqat grammatika va leksika jihatlarini, balki inson ongidagi tushunchaviy va semantik strukturalarini tadqiq qiladi. Kognitiv tilshunoslikka ko'ra, til inson tafakkurining tashqi ifodasi bo'lib, u orqali inson atrof-muhitni anglaydi va tushunadi. Misol uchun, ma'lum bir hodisani tasniflashda til birliklari orqali inson ongida kategoriyalar shakllanadi, ularni tahlil qiladi va umumlashtiradi. Shu jihatdan til tafakkur jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Konseptual metafora kognitiv tilshunoslikda muhim o'rinda ega. Metaforalar yordamida abstrakt tushunchalar inson tafakkurida aniq va tushunarli ifodalanadi.

Misol uchun:

"Hayot yo'li" yoki "vaqt oqimi" kabi iboralar insonning vaqt va hayot haqidagi tushunchalarini tasavvur qilishini osonlashtiradi. Shu tarzda metaforalar nafaqat adabiy ifoda vositasi, balki kognitiv strukturani shakllantirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Kognitiv tilshunoslikning yana bir vazifasi semantik tahlildir. Til birligi va ma'nolar tizimi inson tafakkurining qanday ishlashini ochib beradi. Bu jarayon nutq va fikrlashni yanada chuqurroq tushunishga imkon yaratadi¹⁶. Kognitiv tilshunoslik til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatni o'rganadi, til orqali inson ongidagi tushunchaviy tuzilmalarni ochib beradi va nutq, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qilishga xizmat qiladi.

Kompyuter tilshunosligi va raqamli tilshunoslik tilni o'rganishda zamonaviy texnologiyalarning imkoniyatlarini o'rganadigan fan sohasidir. Ular inson nutqini, matn va ma'lumotlarni avtomatik ravishda tahlil qilish, qayta ishlash va saqlashga xizmat qiladi. Ushbu yo'nalishlar lingvistik tadqiqotlarni nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham samarali qiladi. Kompyuter tilshunosligi (computational linguistics) nutq va tilning matematik, algoritmik va kompyuter modellari yordamida tahlil qilinishini o'rganadi.

Bu yo'nalishning asosiy vazifalari:

1. Tilning sintaktik va semantik tuzilmalarini avtomatik aniqlash;
2. Matnlarni tahlil qilish va grammatik xatolarni aniqlash;
3. Mashina tarjimai va tilni qayta ishlash tizimlarini yaratish;
4. Sun'iy intellekt (AI) asosida tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing - NLP) dasturlarini ishlab chiqish¹⁷.

¹⁶ Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, pp. 5-40 — Konseptual metaforalar va kognitiv tilshunoslik asoslari

¹⁷ Jurafsky, D., Martin, J. H. *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural*

Kompyuter tilshunosligi nafaqat tadqiqotlarda, balki amaliy sohalarida ham keng qo'llaniladi.

Misol uchun: onlayn tarjimonlar, grammatika tekshiruv dasturlari, matnlarni avtomatik kategoriyalash tizimlari va chatbotlar shu yo'nalish natijasidir. Raqamli tilshunoslik (digital linguistics) tilni raqamli vositalar yordamida tahlil qilish, saqlash va vizualizatsiya qilishga qaratilgan.

Bu yo'nalish quyidagi imkoniyatlarni beradi:

1. Katta hajmdagi matnlarni korpuslar orqali tahlil qilish;
2. Leksik, morfologik va sintaktik statistiklarni aniqlash;
3. Nutq va yozma matnlarni vizualizatsiya qilish va modellash;
4. Til resurslarini yaratish va ular asosida NLP tizimlarini rivojlantirish¹⁸.

Raqamli tilshunoslik bugungi kunda sun'iy intellekt va mashina o'rganish algoritmlari bilan chambarchas bog'liq. Shu orqali tilning o'zgarishi, yangi so'zlar paydo bo'lishi va ularning kontekstga bog'lanishi osonroq kuzatiladi. Mashina tarjimasi tizimlari: Google Translate va boshqa tizimlarda ishlatiladi. Chatbot va virtual yordamchilar: foydalanuvchi bilan tabiiy til orqali muloqot qilishi mumkin.

Kompyuter va raqamli tilshunoslik tilni o'rganishda innovatsion yondashuvni ta'minlaydi. Ular nafaqat lingvistik nazariyani rivojlantiradi, balki amaliy sohalarida, jumladan, sun'iy intellekt, mashina tarjimasi, NLP va til o'qitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslik bugungi kunda tezkor rivojlanayotgan fan bo'lib, u ko'plab zamonaviy muammolar va ilmiy chaqiriqlarga duch kelmoqda. Bu muammolar asosan tilning globallashuvi, ko'p tillik, raqamli texnologiyalar bilan bog'liqligi va tilning kognitiv hamda ijtimoiy jihatlar bilan bog'liq. Bugungi kunda ingliz tili kabi global tillar boshqa tillarning o'rini bosish xavfini tug'dirmoqda. Bu jarayon mahalliy va kichik tillarning zaiflashishiga, ularning ishlatilish doirasining torayishiga olib keladi.

Shu sababli, tilshunoslar lingvistik xilma-xillikni saqlash va tilni himoya qilish strategiyalarini ishlab chiqishga intilmoqda¹⁹. Ko'p tili

Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition. 3rd ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson, 2021, pp. 25–60.

¹⁸ Jurafsky, D., Martin, J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing. Computational Linguistics, and Speech Recognition. 3rd ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson, 2021, pp. 25–60.

¹⁹ Crystal, D. Language Death. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, pp. 15–50 — Tilning globallashuv jarayonida o'zgarishi va xavf ostidagi tillar.

jamiyatlarda turli tillarning o'zaro aloqasi murakkab jarayonlarni yuzaga keltiradi. Buning natijasida kod almashinuvi (code-switching) paydo bo'ladi. Bundan tashqari, mahalliy tillarda yangi so'zlar va iboralar paydo bo'lib, ba'zi tillarda nutq va yozma uslublar yo'qolish xavfi mavjud. Tilshunoslar bu jarayonlarni o'rganib, tilni saqlash va rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi²⁰.

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv korpus, raqamli va sotsiologik yondashuvlarni birlashtirish muhim vazifa hisoblanadi. Biroq bu integratsiya quyidagi muammolarni yuzaga keltiradi:

1. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilishning murakkabligi;
2. Sun'iy intellekt va NLP vositalariningvisti nazariya bilan uyg'unlashtirish qiyinligi;
3. Tilning madaniy, ijtimoiy va kognitiv jihatlarini bir vaqtning o'zida hisobga olishning murakkabligi.²¹

Shuningdek, tilshunoslikning zamonaviy muammolariga avtomatik tarjima tizimlarining cheklanishi, til modellari orqali yuzaga keladigan etiklik masalalari va raqamli resurslarning notekis tarqalishi ham kiradi. Tilshunoslikning zamonaviy muammolari nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir. Bu muammolarni hal qilish uchun lingvistlar tilning global va mahalliy o'zgarishlarini kuzatadi, ko'p tillik va kod almashinuvi jarayonlarini o'rganadi, raqamli va kognitiv texnologiyalarni ilmiy tadqiqotlar bilan uyg'unlashtiradi. Shu tarzda, zamonaviy tilshunoslik nafaqat tilni o'rganish, balki uning saqlash, rivojlantirish va amaliy qo'llash imkonini ham beradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Kognitiv tilshunoslik nima va uning predmeti nima?
2. Konseptual metafora nima va inson tafakkurida qanday rol o'ynaydi?
3. Kognitiv tilshunoslik til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni qanday tushuntiradi?
4. Korpus lingvistikasi tushunchasi va asosiy vazifalari nimalardan iborat?

²⁰ Fishman, J. A. Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon: Multilingual Matters, 1991, pp. 22–45 — Ko'p tillik va tili saqlash strategiyalari.

²¹ Manning, C., Schütze, H. Foundations of Statistical Natural Language Processing. Cambridge, MA: MIT Press, 1999, pp. 200–230 — Raqamli va korpus tilshunosligining integratsiya muammolari.

5. Matn, nutq va bilingvistik korpuslar o'rtasidagi farqni tushuntiring.

6. Korpus metodologiyasi til tadqiqotlariga qanday ilmiy va amaliy afzalliklar beradi?

7. Kompyuter tilshunosligi va raqamli tilshunoslik o'rtasidagi farq nima?

8. NLP (Natural Language Processing) va sun'iy intellekt tilshunoslik tadqiqotlarida qanday ishlatiladi?

9. Kompyuter va raqamli tilshunoslikning amaliy sohalaridagi vazifalarini misollar bilan tushuntiring.

10. Tilning globallashuvi va ko'p tillik tilshunoslikka qanday ta'sir qiladi?

11. Tilni saqlash va rivojlantirish bo'yicha qaysi ilmiy yondashuvlar mavjud?

12. Raqamli va kognitiv yo'nalishlarni integratsiya qilishdagi asosiy qiyinchiliklar nimalardan iborat?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Kognitiv tilshunoslik bo'yicha "Konseptual metaforalar va inson tafakkuri" mavzusida 1-2 sahifalik insho yozing. Misollar bilan tushuntiring.

2. Tanlangan mavzu bo'yicha matn yoki nutq korpusi yaratib (masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi postlar yoki o'quv matnlari) va ulardan 3-5 eng ko'p ishlatiladigan so'z/iborani aniqlang. Natijalarni qisqacha tahlil qiling.

3. Mashina tarjimai yoki grammatika tekshiruv dasturini tanlab, uning ishlash jarayonini 1-2 sahifada sharhlang. Shu jarayonda kompyuter va raqamli tilshunoslikning amaliy ahamiyatini ko'rsating.

4. Mahalliy yoki global tilni tanlab, uning globallashuv jarayonidagi holatini tahlil qiling. Masalan, ingliz tili ta'siri ostidagi o'zbek tili yoki boshqa kichik tillarning holati.

5. Siz o'rgangan mavzularni shaxsiy tajribangiz bilan bog'lab yozing.

Masalan, kompyuter va raqamli tilshunoslik orqali qanday bilim yoki tajribani o'rgandingiz, til va tafakkur munosabatini hayotingizda qanday sezganingizni tushuntiring.

15.1. Tilshunoslik terminologiyasi va ilmiy uslub. Lingvistik tahlil turlari. Tilshunoslikda metod va metodologiya. Zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari va Tilshunoslik fanining istiqbollari.

REJA:

1. **Tilshunoslik terminologiyasi va ilmiy uslub** (Tilshunoslik terminologiyasining predmeti va vazifalari. Terminologiyaning turlari: leksik, morfologik, semantik. Ilmiy uslub tushunchasi va tilshunoslikda ilmiy yozish qoidalari. Ilmiy maqolalarda va tadqiqotlarda terminologiya va ilmiy uslubning roli).

2. **Lingvistik tahlil turlari** (Morfologik tahlil, Sintaktik tahlil, Semantik tahlil, Pragmatik va diskurs tahlili, Lingvistik tahlilning amaliy ahamiyati va integratsiyalashgan yondashuv).

3. **Tilshunoslikda metod va metodologiya** (Metod tushunchasi va tilshunoslikda metodning vazifasi. Metodologiya tushunchasi va ilmiy tadqiqotlarda roli. Tilshunoslik metodlari: eksperimental, empirik, statistik, korpus, kognitiv va kompyuter yondashuvlari).

4. **Tilshunoslik fanining istiqbollari** (Fan rivojining nazariy va amaliy istiqbollari. Ko'p tillik va global lingvistik muammolarni hal etish yo'nalishlari. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning tilshunoslik rivojiga ta'siri. Tilshunoslikni interdisipliner sohalarida qo'llash imkoniyatlari).

Tilshunoslik - tilni, uning tuzilishi, ishlatilishi va rivojlanish jarayonlarini o'rganadigan ilmiy fan bo'lib, inson tafakkuri, jamiyat va madaniyat bilan chambarchas bog'liq. Bugungi kunda tilshunoslik nafaqat tilning grammatik va leksik jihatlarini, balki uning kognitiv, sotsial, madaniy va texnologik o'leovlarini ham o'rganishga e'tibor qaratmoqda. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlarda tilshunoslik terminologiyasi va ilmiy uslub, lingvistik tahlil metodlari, hamda zamonaviy yo'nalishlar va metodologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslik terminologiyasi tilshunoslik fani doirasida ishlatiladigan maxsus atamalar va tushunchalarni o'rganadigan yo'nalishdir. Bu terminologiya tilni ilmiy tahlil qilishda aniqlik va tushunarlikni ta'minlaydi. Tilshunoslik terminologiyasi bir necha turga bo'linadi:

1. Leksik terminologiya - so'z va iboralar, ularning ma'nolari va ishlatilish doirasi bilan bog'liq atamalar. Masalan, "fonema", "morfema", "lemma".

2. Morfologik terminologiya - soʻz tarkibi va shakllanishini tushuntiruvchi atamalar. Masalan, "prefiks", "suffiks", "oʻzlashtirish".

3. Semantik terminologiya - soʻzlarning maʼnosi, kontekst va tushuncha bilan bogʻliq atamalar. Masalan, "polisemantik soʻz", "konnotatsiya".

Terminologiyaning asosiy vazifasi - tilshunoslik tushunchalarini yagona standart asosda ifodalash va tadqiqotlarda notoʻgʻri tushunishni oldini olishdir. Shu bilan birga, ilmiy terminlar yangi tadqiqot yoʻnalishlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.²²

Ilmiy uslub - bu ilmiy maʼlumotlarni aniq, tushunarli va ishonchli tarzda ifodalash vositasidir. Ilmiy uslub faqat tadqiqot maqolalarida emas, balki ilmiy izlanishlar, dissertatsiyalar va oʻquv materiallarida ham qoʻllaniladi. Shu orqali tadqiqot natijalari aniq, tushunarli va boshqa olimlar tomonidan tekshiriladigan boʻladi. Tilshunoslik terminologiyasi va ilmiy uslub bir-birini toʻldiruvchi elementlardir. Terminologiya tadqiqotdagi tushunchalarni aniq ifodalaydi, ilmiy uslub esa bu tushunchalarni izchillik va ishonchlilik bilan yetkazadi. Shu sababli, tilshunoslik tadqiqotlarida har ikkisi ham muhim hisoblanadi.

1. Lingvistik tahlil - tilning tuzilishi, ishlatilishi va maʼnosini sistematik oʻrganish jarayonidir. Tilshunoslikda lingvistik tahlil tadqiqotchiga tilning morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik xususiyatlarini chuqur tushunish imkonini beradi. Lingvistik tahlil turlari oʻzaro bogʻliq boʻlib, bir-birini toʻldiradi. Morfologik tahlil soʻz va uning qismlarini, yaʼni morfemalarni oʻrganadi. Morfemalar - soʻzning eng kichik maʼnoli birliklari boʻlib, ular orqali soʻzning tarkibi va shakllanishi aniqlanadi.

Morfologik tahlil quyidagilarni oʻz ichiga oladi:

Soʻz turkumini aniqlash (feʼl, ot, sifat va h. k.);

Soʻzning shakllanishini tahlil qilish (masalan, "kitob" → "kitoblar");

Afiksalar va qoʻshimchalarning funksiyasini oʻrganish.²³

2. Sintaktik tahlil

Sintaksis tahlil nutqdagi soʻzlarning tartibi va ulanish qoidalarini oʻrganadi.

Bu tahlil turkumi quyidagilarni qamrab oladi: Gap tuzilishi va tarkibi; Sintaktik birliklar: gap, ibora, bosh va boʻshliq; Sintaktik qoidalar va

ularning nutqda ishlatilishi.²⁴

Sintaktik tahlil nutqning aniq va tushunarli boʻlishini taʼminlaydi va morfologik tahlil bilan chambarchas bogʻliq.

3. Semantik tahlil

Semantika tahlili soʻz va iboralarning maʼnosini, ularning kontekstdagi ishlatilishini oʻrganadi. Semantik tahlil quyidagi vazifalarni bajaradi:

Soʻzning denotativ va konnotativ maʼnosini aniqlash; Sinonimlar, antonimlar va polisemik soʻzlarni oʻrganish; Matn mazmunini tushunish va xulosalar chiqarish.²⁵

4. Pragmatik va diskurs tahlili

Pragmatik tahlil til birliklarining nutqdagi amaliy ishlatilishini oʻrganadi, yaʼni soʻzlar kontekstga qanday bogʻlanganini tahlil qiladi.

Diskurs tahlili esa kengroq matn yoki nutq birliklarini - paragraf, maqola, suhbat - oʻrganishga qaratilgan. Bu tahlil yordamida til va muloqotning ijtimoiy, madaniy va kognitiv jihatlarini aniqlanadi.

5. Lingvistik tahlilning integratsiyalashgan yondashuvi

Zamonaviy tilshunoslikda lingvistik tahlilning barcha turlari birlashtirilib qoʻllanadi. Masalan, semantik tahlil uchun morfologik va sintaktik maʼlumotlar, diskurs tahlil uchun esa pragmatik maʼlumotlar muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, raqamli va kompyuter asosidagi tahlil vositalari lingvistik tahlilni yanada aniq va samarali qiladi.

Lingvistik tahlil turlari - morfologik, sintaktik, semantik, pragmatik va diskurs tahlillari bir-birini toʻldiruvchi va tilni tizimli oʻrganishga xizmat qiluvchi vositalardir. Zamonaviy yondashuvlar esa bu tahlil turlarini raqamli resurslar bilan birlashtirib, til tadqiqotlarini yanada chuqur va samarali qiladi.

III. Tilshunoslikda metod va metodologiya

Tilshunoslik tadqiqotlarida metod va metodologiya ilmiy izlanishning poydevorini tashkil qiladi. Ular tilni oʻrganish jarayonini tizimli va samarali qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, metod va metodologiya tilshunoslik fanining nazariy va amaliy jihatlarini uygʻunlashtiradi.

1. Metod tushunchasi

Metod - ilmiy tadqiqotda maʼlum bir maqsadga erishish uchun

²⁴ Carney, A. *Syntax: A Generative Introduction*. 4th ed. Oxford: Wiley-Blackwell, 2013, pp. 50-90.

²⁵ Cruse, D. A. *Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2004, pp. 100-140.

²² Zgusta, L. *Manual of Lexicography*. The Hague: Mouton, 1971, pp. 45-70 — Tilshunoslik terminologiyasi va ilmiy uslub asoslari.

²³ Aronoff, M., Fudeman, K. *What is Morphology?* 2nd ed. Malden, MA: Blackwell, 2011, pp. 10-35.

qo'llaniladigan aniq yo'l va vositalar tizimidir. Tilshunoslikda metodlar tilning turli jihatlarini o'rganishda ishlatiladi, masalan:

So'z va iboralarni morfologik va sintaktik tahlil qilish; Semantik va pragmatik xususiyatlarni aniqlash;

Nutq va matnlarni diskurs va kontekst asosida o'rganish.²⁶

2. Metodlar yordamida tadqiqotchi tilning murakkab strukturalarini tizimli ravishda tahlil qiladi va ishonchli natijalar hosil qiladi.

Metodologiya tushunchasi

Metodologiya - ilmiy tadqiqotda metodlarni tanlash, ularni qo'llash tartibi va ilmiy natijalarni tahlil qilish prinsiplarini o'rganadigan yo'nalishdir. Metodologiya tadqiqotchiga faqat metodni ishlatish bilan kifoyalanmasdan, uni qanday kontekstda va qanday maqsadlar uchun qo'llashni aniqlash imkonini beradi.

Tilshunoslikda metodologiya quyidagi vazifalarni bajaradi: Tadqiqotning nazariy asoslarini belgilash; Tadqiqot savollariga mos metodlarni tanlash;

Natijalarni ilmiy asosda tahlil qilish va xulosalar chiqarish;

Turli metodlar o'rtaida integratsiyalashgan yondashuvni qo'llash.²⁷

3. Tilshunoslik metodlari

Zamonaviy tilshunoslikda turli metodlar ishlatiladi. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Eksperimental metodlar - nutq va til ishlash jarayonini laboratoriya sharoitida tahlil qilish.

2. Empirik metodlar - tilni real kontekstlarda, masalan, matn va nutq korpuslari orqali o'rganish.

3. Statistik metodlar - til birliklari va ularning ishlatilish chastotasini statistik usullar bilan o'ichash.

4. Korpus metodlari - kompyuter yordamida katta matnlar bazasini tahlil qilish.

5. Kognitiv metodlar - til va tafakkur o'rtaidagi munosabatlarni o'rganish.

6. Kompyuter va raqamli metodlar - NLP va sun'iy intellekt yordamida tilni avtomatik tahlil qilish.²⁸

Metod va metodologiyaning ilmiy tadqiqot sifatiga ta'siri

4. Metod va metodologiya tadqiqot sifatini belgilovchi asosiy omillardir. To'g'ri tanlangan metodlar va aniq belgilangan metodologiya tadqiqot natijalarining aniqligi, shonchiligi, takrorlanuvchanligi, nazariy va amaliy ahamiyatini ta'minlaydi. Shu sababli, tilshunoslikda har bir tadqiqotda metod va metodologiyani puxta belgilash talab etiladi.

Tilshunoslikda metod va metodologiya bir-birini to'ldiruvchi tushunchalardir. Metod tadqiqot vositasi sifatida xizmat qilsa, metodologiya uni to'g'ri kontekstda qo'llash va ilmiy natijalarni tahlil qilishni ta'minlaydi. Zamonaviy tilshunoslikda eksperimental, empirik, korpus, kognitiv va raqamli metodlar integratsiyalashgan holda qo'llanadi, bu esa ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqur va ishonchli qiladi.

Tilshunoslik fani bugungi kunda tezkor rivojlanayotgan ilmiy yo'nalishlardan biridir. Uning zamonaviy tadqiqot yo'nalishlari tilni nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy va texnologik nuqtai nazardan ham chuqur o'rganishga imkon beradi. Shu yo'nalishlar yordamida tilshunoslik fanining istiqbolli yo'nalishlari va global ahamiyati aniqlanadi. Kognitiv tilshunoslik til va tafakkur o'rtaidagi munosabatni o'rganadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, til inson tafakkuri bilan uzviy bog'liq bo'lib, konseptual metafora va abstrakt tushunchalar orqali fikr yuritish jarayonini shakllantiradi. Shu bois kognitiv tilshunoslik psixolingvistika va sun'iy intellekt tadqiqotlari uchun muhim ilmiy poydevor hisoblanadi.²⁹ Korpus lingvistikasi til birliklarini katta hajmdagi matnlar bazasi orqali tahlil qiladi. Raqamli tilshunoslik esa kompyuter vositalari yordamida tilni avtomatik qayta ishlash, vizualizatsiya qilish va tadqiq qilish imkonini beradi.

Psixolingvistika til va psixologik jarayonlar o'rtaidagi bog'liqlikni o'rganadi: nutqni qayta ishlash, xotira, tilni o'rganish va tushunish jarayonlarini tahlil qiladi.

Sotsiolingvistika esa tilni ijtimoiy kontekstda, jamiyat va guruhlar o'rtaidagi farqlar asosida o'rganadi. Shu yo'nalishlar tilshunoslikni interdisipliner fan sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tilshunoslik fanining istiqbolli yo'nalishlari quyidagilar bilan belgilanadi:

1. Nazariy istiqbollar - tilning kognitiv, semantik va pragmatik jihatlarini chuqur tadqiq qilish;

2. Amaliy istiqbollar - korpus lingvistikasi, raqamli tilshunoslik va

²⁶ Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980, pp. 20-45 — Kognitiv tilshunoslik va tafakkur o'rtaidagi bog'liqlik.

NLP yordamida tilni avtomatlashtirilgan tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirish;

3. Global va ko'p tillik istiqbollar - tilni saqlash, mahalliy va global tillar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, lingvistik xilma-xillikni himoya qilish;

4. Interdisipliner istiqbollar - psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya va sun'iy intellekt sohalari bilan integratsiya qilish. Shu tarzda, zamonaviy tilshunoslik nafaqat ilmiy tadqiqotning, balki amaliy va texnologik sohalarining rivojida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari tilni nazariy, amaliy va texnologik jihatdan o'rganishga yo'naltirilgan. Kognitiv tilshunoslik, korpus va raqamli metodlar, psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya va NLP tadqiqotlari fanning istiqbolini belgilaydi va uni global kontekstda yanada dolzarb qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tilshunoslik terminologiyasining asosiy vazifalari nima?
Leksik, morfologik va semantik terminologiya o'rtasidagi farqni tushuntiring.
2. Ilmiy uslub nima va tilshunoslik tadqiqotlarida uning ahamiyati qanday?
3. Lingvistik tahlil turlari qaysilar va ularning har biri nimani o'rganadi? Misollar keltiring.
4. Tilshunoslikda metod va metodologiya tushunchalari o'rtasidagi farq nima?
5. Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv tilshunoslikning roli qanday?
6. Korpus lingvistikasi va raqamli tilshunoslik qanday afzalliklarni beradi?
7. Psixolingvistika va sotsiolingvistika tadqiqotlari tilshunoslik faniga qanday qo'shimcha imkoniyatlar beradi?
8. Lingvokulturologiya nima va tilshunoslik tadqiqotlariga qanday ta'sir ko'rsatadi?
9. Sun'iy intellekt va NLP tadqiqotlarining tilshunoslik rivojida o'rnini nima?
10. Tilshunoslik fanining istiqbollarini nazariy, amaliy va global jihatlarida tushuntiring.

Mustaqil ish uchun topshiriqlar:

1. Tilshunoslikda ishlatiladigan 10 ta asosiy termini aniqlang, ularning ma'nosini izohlang va real matn misollarida qo'llang.

2. O'zbek tilidan olingan 1 ta matnning morfologik, sintaktik va semantik jihatdan tahlil qiling.

3. Biror ilmiy maqola yoki tadqiqotni tanlab, u qanday metod va metodologiya asosida tayyorlanganini tahlil qiling.

4. Kognitiv tilshunoslik yoki korpus lingvistikasi bo'yicha 1 mini-tadqiqot yoki misol tayyorlang va natijalarni yozma shaklda taqdim eting.

5. Tilshunoslik fanining kelajakdagi rivojlanish yo'nalishlari va raqamli texnologiyalar bilan integratsiyasini 1 sahifalik esse shaklida yozing.

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

1. Milliy nashrlar:

Xorijiy nashrlar

III. Lug'atlar:

IV. Dissertatsiya va avtoreferatlar:

Ilmiy to'plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar Badiiy adabiyotlar Internet saytlari

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-martdagi 139-son "O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrda PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilmi-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2020.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi 610-son "Ta'lim muassasalarida chet tillarini o'qitish sifatini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2018.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2021.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar.

Milliy va MDH mamlakatlari nashrlari:

9. Abdullayeva M. *Nutq va diskurs*. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. – 232 b.
10. Abdurahmonov G. *Til va tafakkur*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017. – 200 b.
11. Abdurasulov N. *Tilshunoslik muammolari*. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 280 b.
12. Alimuhamedov M. *Tilshunoslik va raqamli texnologiyalar*. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 280 b.
14. Ashurova D. *Diskurs va matn lingvistikasi*. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 240 b.
15. Begmatov E. *O'zbek terminologiyasi masalalari*. – Toshkent: Fan, 2016. – 220 b.
16. Boltaboyev S. *Diskursiv tahlil*. – Toshkent: Fan, 2021. – 260 b.
17. Ergashev B. *Lingvistik innovatsiyalar*. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. – 240 b.
18. Hasanov A. *Zamonaviy o'zbek tili tadqiqotlari*. – Toshkent: Universitet, 2019. – 300 b.
19. Islomova Z. *Pragmatika asoslari*. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 228 b.
20. Jo'rayev S. *O'zbek tilida diskurs tadqiqotlari*. – Toshkent: Fan, 2018. – 248 b.
21. Jumaniyozov K. *Matn tahlili asoslari*. – Toshkent: Fan, 2019. – 216 b.
22. Karimov A. *Til va jamiyat*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019. – 240 b.
23. Mahmudov N. *Til nazariyasining dolzarb masalalari*. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 280 b.
24. Mamatov U. *Til va tafakkur munosabatlari*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – 240 b.
25. Mengliyev B. *O'zbek tili sintaksisi*. – Toshkent: Universitet, 2020. – 300 b.
26. Mirzayeva D. *Til va madaniyat*. – Toshkent: Fan, 2018. – 256 b.
27. Nematov H. *Tilshunoslikda yangi yondashuvlar*. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 272 b.
28. Nurmonov A. *Tilshunoslik nazariyasi*. – Toshkent: Fan va

texnologiya, 2016. – 312 b.

29. O'rinboyev S. *Zamonaviy semantika*. – Toshkent: Universitet, 2018. – 260 b.
30. Qodirov J. *Kompyuter lingvistikasi*. – Toshkent: Universitet, 2021. – 320 b.
31. Qosimov S. *Zamonaviy tilshunoslik muammolari*. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 260 b.
32. Rahimov U. *Kognitiv tilshunoslik*. – Toshkent: Universitet, 2021. – 288 b.
33. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilshunosligi masalalari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 256 b.
34. Rasulov R. *O'zbek tili semantikasi*. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 300 b.
35. Rasulova M. *Diskurs va identitet*. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 224 b.
36. Raximov J. *Tilshunoslik va sun'iy intellekt*. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 300 b.
37. Safarov O. *Til va kommunikatsiya*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017. – 240 b.
38. Sayfullayeva R. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Fan, 2019. – 420 b.
39. Sharipova L. *Zamonaviy pragmatika*. – Toshkent: Fan, 2020. – 224 b.
40. Shoabdurahmonov Sh. *Lingvistik tahlil metodlari*. – Toshkent: Universitet, 2019. – 248 b.
41. Sobirov A. *Tilshunoslikda interdiscipliner yondashuvlar*. – Toshkent: Fan, 2021. – 288 b.
42. Sodiqova G. *O'zbek tilida nutq tadqiqotlari*. – Toshkent: Fan, 2017. – 228 b.
43. Soliyeva M. *Matn va kommunikatsiya*. – Toshkent: Universitet, 2019. – 232 b.
44. To'xtayeva S. *Til va jamiyat tadqiqotlari*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 240 b.
45. Tohirova Z. *Lingvopragmatika*. – Toshkent: Fan, 2019. – 240 b.
46. Tursunov S. *Fonologiya va fonetika*. – Toshkent: Fan, 2016. – 240 b.
47. Usmonov H. *Tilshunoslik metodologiyasi*. – Toshkent: Universitet, 2018. – 260 b.
48. Xolmatova D. *Lingvistik tahlilning yangi usullari*. – Toshkent:

Universitet, 2022. – 260 b.

49. Xudoyberganova D. *Lingvokulturologiya asoslari*. – Toshkent: Fan, 2020. – 256 b.
 50. Yo'ldoshev M. *Matn lingvistikasi*. – Toshkent: Fan, 2018. – 260 b.
 51. Yusupova N. *Pragmatik tahlil masalalari*. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 224 b.
- 2. Xorijiy nashrlar:**
52. Aitchison J. *Language Change: Progress or Decay?* – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 304 p.
 53. Aronoff M., Fudeman K. *What is Morphology?* – Oxford: Wiley-Blackwell, 2016. – 296 p.
 54. Baker P. *Using Corpora in Discourse Analysis*. – London: Bloomsbury Academic, 2020. – 224 p.
 55. Biber D., Conrad S., Reppen R. *Corpus Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 312 p.
 56. Bybee J. *Language Change*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 260 p.
 57. Chomsky N. *What Kind of Creatures Are We?* – New York: Columbia University Press, 2016. – 200 p.
 58. Cook V. *Second Language Learning and Language Teaching*. – London: Routledge, 2016. – 360 p.
 59. Croft W. *Radical Construction Grammar*. – Oxford: Oxford University Press, 2022. – 416 p.
 60. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 512 p.
 61. Dixon R. M. W. *Basic Linguistic Theory*. – Oxford: Oxford University Press, 2018. – 504 p.
 62. Evans V. *Cognitive Linguistics*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019. – 320 p.
 63. Fromkin V., Rodman R., Hyams N. *An Introduction to Language*. – Boston: Cengage Learning, 2021. – 640 p.
 64. Gee J. P. *Introducing Discourse Analysis: Theory and Method*. – London: Routledge, 2021. – 256 p.
 65. Goldberg A. *Explain Me This: Creativity, Competition, and the Partial Productivity of Constructions*. – Princeton: Princeton University Press, 2019. – 232 p.

TILSHUNOSLIKKA KIRISH FANIDAN NAZARIY SAVOLLAR BANKI

66. Halliday M. A. K., Matthiessen C. *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. – London: Routledge, 2019. – 808 p.
67. Haspelmath M., Sims A. *Understanding Morphology*. – London: Routledge, 2017. – 336 p.
68. Hornstein N. *Understanding Minimalism*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 214 p.
69. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 2020. – 276 p.
70. Levinson S. C. *Pragmatics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 420 p.
71. Lyons J. *Language and Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 356 p.
72. McCarthy M. *Discourse Analysis for Language Teachers*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 224 p.
73. Meyer C. *Introducing English Linguistics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 398 p.
74. Pinker S. *The Sense of Style*. – London: Penguin Books, 2018. – 304 p.
75. Saeed J. *Semantics*. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2016. – 480 p.
76. Tomasello M. *Constructing a Language*. – Cambridge: Harvard University Press, 2019. – 400 p.
77. Trask R. L. *Language and Linguistics*. – London: Routledge, 2018. – 392 p.
78. Van Dijk T. A. *Discourse and Knowledge*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 356 p.
79. Yule G. *The Study of Language*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 352 p.

1. Tilshunoslik fani nimani o'rganadi? (til, fan predmeti, obyekt)
2. Tilshunoslik fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat? (ilmiy vazifa, amaliy vazifa)
3. Umumiy va xususiy tilshunoslik o'rtasidagi farq nimada? (umumiy, xususiy)
4. Nazariy va amaliy tilshunoslik tushunchalarini izohlang. (nazariya, amaliyot)
5. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi qanday? (falsafa, mantiq, psixologiya)
6. Til ijtimoiy hodisa sifatida nimani anglatadi? (jamiyat, ijtimoiylik)
7. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat qanday? (tafakkur, til)
8. Til va nutq tushunchalarining farqi nimada? (til, nutq)
9. Nutqning asosiy turlari qaysilar? (og'zaki, yozma)
10. Tilning asosiy funksiyalari nimalardan iborat? (kommunikativ, ekspressiv)
11. Til belgilar tizimi sifatida qanday xususiyatlarga ega? (belgi, tizim)
12. Lingvistik belgi nima? (ifodalovchi, ifodalanuvchi)
13. Til birliklari deganda nimani tushunasiz? (birlik, sath)
14. Til birliklarining ierarxiyasi qanday? (fonema, morfema, so'z)
15. Fonema tushunchasini izohlang. (tovush, fonema)
16. Morfema nima va uning turlari qaysilar? (ildiz, qo'shimcha)
17. So'z til birligi sifatida qanday xususiyatlarga ega? (leksik birlik)
18. So'z birikmasi nima? (sintaktik birlik)
19. Gapning asosiy belgilari nimalardan iborat? (fikr, grammatik shakl)
20. Til sathlari deganda nimani tushunasiz? (fonetik, leksik, grammatik)
21. Fonetika va fonologiya o'rtasidagi farq nimada? (tovush, fonema)
22. Nutq tovushlari qanday tasniflanadi? (unli, undosh)
23. Leksikologiya nimani o'rganadi? (so'z boyligi)
24. So'z ma'nosining turlari qaysilar? (asosiy, ko'chma)
25. Grammatik ma'no tushunchasini izohlang. (grammatika)

26. Morfologiya nimani o'rganadi? (so'z shakllari)
27. Sintaksisning tadqiqot obyekti nima? (gap, so'z birliklari)
28. Til tizimi va til strukturalari o'rtasidagi farq nima? (tizim, strukturalar)
29. Tilning statik va dinamik holati nima? (holat, rivojlanish)
30. Til taraqqiyotining asosiy qonunlari qaysilar? (o'zgarish, rivoj)
31. Tarixiy tilshunoslik nimani o'rganadi? (tarix, rivoj)
32. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asosiy vazifasi nima? (qiyoslash)
33. Areal tilshunoslik tushunchasini izohlang. (hudud, til)
34. Tipologik tilshunoslik nimani o'rganadi? (til tiplari)
35. Struktur tilshunoslikning asosiy g'oyalari nimalardan iborat? (struktur, tizim)
36. Ferdinand de Sossyurning tilshunoslikdagi o'rni qanday? (strukturalizm)
37. Sinxron va diaxron tadqiqot nima? (bir davr, tarixiy)
38. Til oilalari deganda nimani tushunasiz? (genealogiya)
39. Turkiy tillar oilasining asosiy xususiyatlari qaysilar? (agglutinativ)
40. O'zbek tilining til oilasidagi o'rni qanday? (turkiy tillar)
41. Adabiy til tushunchasini izohlang. (me'yor, adabiylik)
42. Milliy til va adabiy til o'rtasidagi farq nima? (milliylik)
43. Dialekt va sheva tushunchalari nimani anglatadi? (hududiy nutq)
44. Til me'yorlari nima? (orfografik, grammatik)
45. Nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz? (to'g'rilik, aniqlik)
46. Termin va terminologiya tushunchalarini izohlang. (ilmiy so'zlar)
47. Leksik qatlamlar qanday guruhlar bo'linadi? (faol, nofaol)
48. O'zlashma so'zlar nima? (qarsho'zlar)
49. Neologizm tushunchasini izohlang. (yangi so'z)
50. Arxaizm va istorizm farqi nima? (eskirgan so'zlar)
51. Til siyosati tushunchasi nimani anglatadi? (davlat, til)
52. Davlat tili va rasmiy til tushunchalari o'rtasidagi farq nima? (huquqiy maqom)
53. Ko'p tillilik (multilingvizm) nima? (bir necha til)
54. Ikki tillilik (bilingvizm) tushunchasini izohlang. (ikki til)
55. Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik qanday? (madaniyat, til)

56. Etnolingvistika nimani o'rganadi? (etnos, til)
57. Psixolingvistika fanining predmeti nima? (ruhiyat, nutq)
58. Sotsiolingvistika nimani tadqiq etadi? (jamiyat, til)
59. Kommunikatsiya jarayonida tilning roli qanday? (aloqa)
60. Matn tushunchasini izohlang. (butunlik, mazmun)
61. Matnning asosiy belgilari qaysilar? (bog'liqlik, yaxlitlik)
62. Diskurs tushunchasi nimani anglatadi? (nutq jarayoni)
63. Pragmatika nimani o'rganadi? (maqsad, nutq vaziyati)
64. Semantika fanining predmeti nima? (ma'no)
65. Stilistika nimani o'rganadi? (uslub)
66. Funktsional uslublar turlari qaysilar? (ilmiy, badiiy)
67. Og'zaki va yozma nutqning farqlari nima? (shakl)
68. Til birliklarining paradigmatik munosabati nima? (tanlash)
69. Syntagmatik munosabat deganda nimani tushunasiz? (ketma-ketlik)
70. Til tizimining yaxlitligi nima? namoyon bo'ladi? (bir butunlik)
71. Tilning kommunikativ vazifasi nima? (axborot almashish)
72. Ekspressiv vazifa deganda nimani tushunasiz? (his-tuyg'u)
73. Akkumulyativ vazifa nima? (tajriba saqlash)
74. Nominal vazifa nima? (nomlash)
75. Til va yozuv o'rtasidagi munosabat qanday? (yozuv, til)
76. Yozuv turlari qaysilar? (piktografik, fonetik)
77. Alifbo tushunchasini izohlang. (harf tizimi)
78. Tilning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar? (ijtimoiy, tarixiy)
79. Sun'iy tillar deganda nimani tushunasiz? (esperanto)
80. Tabiiy tillarning asosiy belgilarini aytin. (tabiiy rivoj)
81. Tilshunoslikda metod tushunchasi nimani anglatadi? (tadqiqot usuli)
82. Tavsifiy metod nima? (tasvirlash)
83. Qiyosiy metodning mohiyati nima? (taqqoslash)
84. Tarixiy metod qanday vazifani bajaradi? (o'tmish)
85. Struktur metod nimani o'rganadi? (tizim)
86. Statistik metod tilshunoslikda qanday qo'llanadi? (hisoblash)
87. Eksperimental metod nimaga asoslanadi? (tajriba)
88. Tilshunoslik terminologiyasining ahamiyati nima? (aniqlik)
89. Tilshunoslik fanining hozirgi zamon yo'nalishlari qaysilar? (zamonaviylik)
90. Raqamli tilshunoslik deganda nimani tushunasiz? (kompyuter,

til)

91. Korpus lingvistikasi nima? (matnlar bazasi)
92. Kompyuter lingvistikasi fanining vazifalari qaysilar? (avtomatik tahlil)
93. Sun'iy intellekt va tilshunoslik aloqasi qanday? (IA, til)
94. Mashina tarjimai nima? (avtomatik tarjima)
95. Tilni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyati nimada? (ilmiy asos)
96. Tilshunoslik fanining ta'limiy ahamiyatini izohlang. (ta'lim)
97. Filolog mutaxassis tayyorlashda tilshunoslikning o'rnini qanday? (kasbiy tayyorgarlik)
98. Tilshunoslik fanining amaliy sohalarida qo'llanilishi qaysilar? (tarjima, ta'lim)
99. Tilshunoslik fanining kelajakdagi rivoj yo'nalishlari qanday? (istiqlol)
100. Tilshunoslikka kirish fanini o'rganishning umumiy ahamiyati nimada? (ilmiy dunyoqarash)

GLOSSARIY

1. **Adabiy til** - umumxalq tilining me'yorlashgan, yozma va og'zaki shakllarda qo'llaniladigan oliy ko'rinishi.
2. **Adstrat** - tillar kontaktida yonma-yon ta'sir etuvchi til unsurlari.
3. **Affiks** - so'zga qo'shilib, yangi so'z yoki grammatik shakl hosil qiluvchi morfema.
4. **Agglutinatib til** - grammatik ma'no qo'shimchalar orqali ifodalanadigan til turi.
5. **Akkumulyativ vazifa** - tilning bilim va tajribani saqlash vazifasi.
6. **Alifbo** - til tovushlarini ifodalovchi harflar tizimi.
7. **Antonim** - ma'nosi bir-biriga zid bo'lgan so'zlar.
8. **Arxaizm** - hozirgi nutqda kam qo'llanadigan eskirgan so'z.
9. **Assotsiatsiya** - so'z va tushunchalar o'rtasidagi ongiy bog'lanish.
10. **Belgi** - shakl va mazmun birligidan iborat til hodisasi.
11. **Belgilar tizimi** - tilni tashkil etuvchi belgilar majmui.
12. **Bilingvizm** - shaxs yoki jamiyatda ikki tildan foydalanish holati.
13. **Bo'g'in** - bir zarb bilan talaffuz qilinadigan tovushlar guruhi.
14. **Davlat tili** - davlat tomonidan rasmiy maqom berilgan til.
15. **Denotatsiya** - so'zning real predmet yoki hodisaga munosabati.
16. **Dialekt** - muayyan hududga xos til ko'rinishi.
17. **Diakroniya** - tilni tarixiy rivoj jarayonida o'rganish.
18. **Diglossiya** - jamiyatda tilning ikki shakli parallel qo'llanishi.
19. **Diskurs** - nutqning ijtimoiy va kommunikativ jarayondagi ko'rinishi.
20. **Ekspressiv vazifa** - til orqali his-tuyg'u va munosabatni ifodalash.
21. **Etnolingvistika** - til va milliy madaniyat munosabatini o'rganuvchi soha.
22. **Fan predmeti** - fan o'rganadigan muayyan jihat.
23. **Fan obyekti** - fan tadqiq etadigan hodisa yoki jarayon.
24. **Flektiv til** - grammatik shakllar o'zgarish orqali ifodalanadigan til.
25. **Fonema** - ma'no farqlash vazifasiga ega eng kichik tovush

birligi.

26. **Fonetika** - nutq tovushlarini o'rganuvchi bo'lim.
27. **Fonologiya** - fonemalar tizimi va vazifasini o'rganadi.
28. **Gap** - tugallangan fikrni ifodalovchi sintaktik birlik.
29. **Genealogik tasnif** - tillarni kelib chiqishiga ko'ra tasniflash.
30. **Grafema** - yozuvdagi eng kichik birlik (harf).
31. **Grammatika** - tilning shakl va qurilish qonuniyatlari majmui.
32. **Ichki nutq** - inson ongida kechadigan nutq shakli.
33. **Ifodalovchi** - lingvistik belgining tashqi shakli.
34. **Ifodalanuvchi** - lingvistik belgining mazmun tomoni.
35. **Ilmiy uslub** - ilmiy matnlarga xos nutq uslubi
36. **Implikatura** - yashirin ma'no.
37. **Intonatsiya** - nutq ohangi va urg'u tizimi.
38. **Ierarxiya** - til birliklarining bosqichma-bosqich joylashuvi.
39. **Istorizm** - tarixiy tushunchalarni ifodalovchi eskirgan so'z.
40. **Kod** - muloqotda qo'llaniladigan til yoki belgi tizimi.
41. **Kod almashuvi** - nutqda tillarning almashlab qo'llanishi.
42. **Kommunikativ vazifa** - axborot almashish vazifasi.
43. **Kontekst** - so'z yoki gapni o'rab turgan nutq muhiti.
44. **Kognitiv tilshunoslik** - til va tafakkur munosabatini o'rganadi.
45. **Leksika** - tilning so'z boyligi.
46. **Leksikologiya** - til lug'at tarkibini o'rganadi.
47. **Lingvistik belgi** - ma'no va shakl birligidan iborat belgi.
48. **Lingvistik kompetensiya** - til tizimini bilish qobiliyati.
49. **Lingvistik norma** - adabiy til qoidalari.
50. **Madaniy kod** - milliy madaniyatga xos belgilar tizimi.
51. **Ma'no** - til birligining mazmun tomoni.
52. **Matn** - mazmunan va shaklan yaxlit nutq birligi.
53. **Matn lingvistikasi** - matn tuzilishini o'rganadi.
54. **Mental leksikon** - inson xotirasidagi so'zlar majmui.
55. **Me'yor** - adabiy tilning to'g'ri qo'llanish qoidalari.
56. **Milliy til** - muayyan xalq tili.
57. **Morfema** - eng kichik ma'noli til birligi.
58. **Morfologiya** - so'z shakllarini o'rganuvchi bo'lim.
59. **Multilingvizm** - ko'p tillilik.
60. **Neologizm** - yangi paydo bo'lgan so'z.
61. **Nominal vazifa** - predmet va hodisalarga nom berish vazifasi.
62. **Nutq** - til birliklarining real qo'llanishi.
63. **Nutq madaniyati** - to'g'ri va ta'sirli nutq.

64. **Nutq akti** - maqsadli nutq harakati.
65. **Obyekt** - tadqiqot qilinayotgan hodisa.
66. **Og'zaki nutq** - tovush orqali ifodalangan nutq.
67. **Omonim** - shakli bir xil, ma'nosi turli so'zlar.
68. **Orfoepiya** - to'g'ri talaffuz qoidalari.
69. **Orfografiya** - to'g'ri yozish qoidalari.
70. **Paradigmatik munosabat** - tanlash asosidagi munosabat.
71. **Paronim** - talaffuzi o'xshash so'zlar.
72. **Pragmatika** - nutqning vaziyat bilan bog'liqligini o'rganadi.
73. **Presuppozitsiya** - oldindan ma'lum ma'no.
74. **Psixolingvistika** - nutq va ong munosabatini o'rganadi.
75. **Referensiya** - so'zning real obyektga bog'lanishi.
76. **Ritorika** - nutq san'ati haqidagi fan.
77. **Rasmiy uslub** - hujjatlar va qonunlar tili.
78. **Semantika** - til birliklari ma'nosini o'rganadi.
79. **Semantik maydon** - ma'nosi yaqin so'zlar tizimi.
80. **Sheva** - dialektning kichik hududiy ko'rinishi.
81. **Sinxroniya** - tilni bir davrda o'rganish.
82. **Sintagma** - ketma-ket bog'lanish.
83. **Sintaksis** - gap va so'z birikmalarini o'rganadi.
84. **Sinonim** - ma'nosi yaqin so'zlar.
85. **So'z** - mustaqil ma'noli til birligi.
86. **So'z birikmasi** - bog'langan so'zlar majmui.
87. **So'z yasash** - yangi so'z hosil qilish jarayoni.
88. **Standart til** - umumiy me'yoriy til.
89. **Stilistika** - tilning uslubiy imkoniyatlarini o'rganadi.
90. **Substrat** - bosib olingan hudud tili ta'siri.
91. **Superstrat** - hukmron til ta'siri.
92. **Tafakkur** - fikrlash jarayoni.
93. **Tarixiy tilshunoslik** - til tarixini o'rganadi.
94. **Tavsifiy metod** - tilni tasvirlash usuli.
95. **Termin** - fan sohasiga oid aniq so'z.
96. **Terminologiya** - terminlar tizimi.
97. **Til** - ijtimoiy aloqa vositasi.
98. **Til funksiyasi** - tilning jamiyadagi vazifasi.
99. **Til kontakti** - tillarning o'zaro ta'siri.
100. **Til madaniyati** - tilni ongli va me'yoriy qo'llash.
101. **Til me'yori** - adabiy til qoidalari.
102. **Til siyosati** - davlatning tilga oid faoliyati.

103. Til tizimi - til birliklarining yaxlit majmui.	49
104. Til strukturalari - ichki munosabatlar tizimi.	50
105. Tilshunoslik - til haqidagi fan.	50
106. Tilshunoslik paradigmasi - ilmiy yondashuvlar majmui.	50
107. Tipologiya - tillarni tuzilishiga ko'ra tasniflash.	50
108. Tovush - nutqda eshitiladigan birlik.	50
109. Urg'u - talaffuz kuchi bilan ajratish.	50
110. Uslub - nutqning funksional ko'rinishi.	50
111. Xususiy tilshunoslik - alohida tillarni o'rganadi.	50
112. Yozma nutq - yozuv orqali	50

MUNDARIJA

Kirish	3
1- Dars.	8
Tilshunoslik fanining predmeti, obyekti va vazifalari	8
1.1 Tilshunoslik fanining ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimidagi o'rni... 19	19
2-Dars.....	30
Til va nutq tushunchalari : farqi va o'zaro munosabati. til - ijtimoiy hodisa sifatida.....	30
3-Dars.....	40
Til haqidagi dastlabki qarashlar (qadimgi sharq va antik davr). O'rta asrlar tilshunosligi va diniy-falsafiy an'analar.....	40
3. 1. Til haqidagi dastlabki qarashlar (Qadimgi Sharq va Antik davr) 40	40
3. 2. O'rta asrlar tilshunosligi, maktablari va diniy-falsafiy an'analar 46	46
4-Dars.....	52
XIX asr tilshunosligi va ilmiy metodlar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi. XX asr tilshunosligi : struktural yondashuv. Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari.....	52
4.1. XIX asr tilshunosligi va ilmiy metodlar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishi.	52
5- Dars.....	64
Tilning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar.	64
Tilning vazifalari va funksiyalari.....	64
6- Dars.....	71
Til tizimi va struktura tushunchasi.....	71
Til birliklari va ularning ierarxiyasi	71
7-Dars.....	77
Fonetika va fonologiya: predmeti va vazifalari.....	77
Nutq tovushlari va ularning tasnifi. Fonema va uning belgilari.....	77
8-Dars.....	83
Urg'u, intonatsiya va prosodik vositalar	83
9-Dars.....	89
Leksikologiya fanining predmeti. So'z tushunchasi va uning belgilari.	

Soʻz maʼnosi va semantika masalalari. Koʻp maʼnolilik va maʼno oʻzgarishi.....	89
Sinonimiya, antonimiya va omonimiya.....	89
10-Dars.....	96
Grammatika tushunchasi va boʻlimlari. Morfologiya : soʻz shakli va grammatik kategoriya.....	96
11-Dars.....	104
Soʻz turkumlari haqida umumiy maʼlumot.....	104
Sintaksis: gap tushunchasi. Gap turlari va tuzilishi.....	104
12§. Nutq faoliyati va nutq turlari. Matn tushunchasi va matn lingvistikasi asoslari. Diskurs va pragmatika haqida umumiy tushuncha.....	110
Kommunikatsiya jarayoni va tilning roli.....	110
13-Dars.....	119
Til va tafakkur munosabati. Sotsiolingvistika asoslari. Psixolingvistika haqida umumiy tushuncha. Til va madaniyat munosabati.....	119
14-Dars.....	124
Kognitiv tilshunoslik, korpus lingvistikasi, kompyuter va raqamli tilshunoslik, tilshunoslikning zamonaviy muammolari.....	124
15. 1. Tilshunoslik terminologiyasi va ilmiy uslub. Lingvistik tahlil turlari. Tilshunoslikda metod va metodologiya. Zamonaviy tadqiqot yoʻnalishlari va Tilshunoslik fanining istiqbollari.....	129
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI.....	136
TILSHUNOSLIKKA KIRISH FANIDAN NAZARIY SAVOLLAR BANKI.....	141
GLOSSARIY.....	145

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIJY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

M.S. SOBIRJONOVA, M. J. ISROILOVA

TILSHUNOSLIK

(O'quv q'ollanma)

Muharrir: O. Nizomiddinov
Musahhih: T. Karamatov
Texnik muharrir: A. Bo'riyev
Kompyuterda sahifalovchi: A. Izzatullayev

Terishga 23.04.2026-yilda berildi.

Bosishga 25.05.2026-yilda ruxsat etildi.

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Hajmi 9,5 bosma taboq.

Buyurtma №112 Times New Roman garniturasida.

Ofset usulda chop etildi. 50 nusxada. 152 bet.

“Innovative Publication” nashriyoti.

Termiz davlat universiteti NMM bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Termiz shahri, “A.Navoiy” ko'chasi, 42-uy.

ISBN: 978-9910-5265-1-0

9 789910 526510

2449